

Tisztelt és kedves barátaink!

A következő anyag **kézirat**, ezért az teljes egészében a Ti személyes tájékoztatásokra szolgál. Annak másolása, kinyomtatása, bármilyen célú felhasználása részben vagy egészben tilos. A **CD** másolása megváltoztatása, részben vagy egészében, ugyancsak tilos. A kérést figyelmen kívül hagyót, minden vonatkozásban teljes felelősség terheli.

A jelen változat a 2000.-tól 2007 első negyedév végéig a javításokat, változásokat, bővítéseket tartalmazza.

ELŐSZÓ.

Általában a könyvek előszavában a szerzők, a munkát ajánlók arról beszélnek, hogy miért és kik részére készült az írás. Milyen indítékok, lehetőségek, és korlátok között mozoghatott a készítő. Kik azok, akikre gondolt az író, hogy olvasni fogják az írását. Nekem is ezt kell tennem, vagy valami hasonlót, amikor megkíséreltem elmondani, mi ösztönzött arra, hogy írni kezdjek. Milyen hosszú úton jutottam oda, hogy papírt tegyek az írógépembe, és írni kezdjek. Mindenesetre ezt elég hosszadalmasan tudom elmondani, mert itt nemcsak előszót kell mondanom, de bevezetőt és magyarázatot is. Ezért ezek keverednek, ami talán nem nagy hiba, és ezzel egyet lehet érteni. Ezért kérem az Olvasót, ne lapozzon olvasás nélkül tovább, ha nem is talál érdekes, meghökkentésre okot adó sorokat. Remélem, ezt kérni nem szerénytelenség a részemről.

Vissza kell mennem az időben, amikor még kisleány voltam, alig kilenc éves. Ez 1945 kora nyara volt. Mi Mosonmagyaróváron laktunk a Fő utcán, a Szent István király úton. A többi gyerekkel többször kinéztünk az útra, ott mindig volt érdekes látnivaló. Azon a bizonyos napon is ott voltam, amikor megjött a bátyám. Pozsony felől jött, szokatlan, furcsa csíkos ruha és sapka volt rajta, soha nem láttam még olyan öltözetet, koncentrációs táborból jött meg. Az első öröm után azt kérdeztem: hol van apu? A bátyám azt felelte: „Arról jön” – és Pozsony irányába mutatott. Mert én azért is voltam akkor olyan sokat a Fő utcán, mert szeretett apámat lestem, vártam, hisz ott sok menekült, hadifogoly jött-, ment. Sokára döböntem arra, hogy bátyám úgy általában mondta, hogy Pozsony felől jön apám. Azt gondoltam, együtt voltak, együtt jönnek, hisz 1944-ben együtt vitték el őket. Hiába tekintettem a Fő utcán Pozsony irányába, hiába vártam apámra, csak nem jött. Be kellett látnom, ha most nem jön, majd talán később.

Kezdtém kérdegetni hazatérteket, majd sok levelet írtam egykori deportáltaknak és apám, nagyapám, nagynénéim után érdeklődtem. Ez a keresés-kutatás idővel kiszélesedett, mind több ismeretet gyűjtöttem. Közben felnőttem, dolgoztam, férjhez mentem, de a keresést nem hagytam abba. Nem tudtam bele nyugodni abba, hogy nekem apai ágon nincs senki élő hozzátartozóm, de még olyan halottam sincs, akinek a sírján gyertyát gyújthatok, az egy nagymama kivételével.

Olvastam a vészkorszakkal összefüggésben megjelent könyveket Megbeszéltem ezeket férjemmel, aki érdeklődést mutatott, véleményt mondott és ösztönzött. Kezdték közössé válni a keresés. Megnéztük az egykori koncentrációs táborokat, ahol hozzátartozóim utolsó óráit gondoltuk. Leveleztünk belföldi és külföldi személyekkel, intézményekkel, ahonnan valami felvilágosítást, vagy útba igazítást reméltünk. Később levéltárakban, könyvtárakban kerestük a nyomokat, több- kevesebb, sajnos inkább csak kevesebb sikerrel.

A zsidósággal foglalkozó könyveket tanulmányozva feltűnik bizonyos egyoldalúság. Ezt akár a nagy, átfogó, az országra vonatkozó, akár a helyi jellegű eseményekkel foglalkozó irodalomban így találtuk. Szinte kizárólagosan híres, nevezetes, vagyonos személyiségeket említenek és ilyen személyek dolgaival foglalkoznak. Mintha a zsidóság csak ilyen személyekből tevődne össze és iparosok, földművesek, munkások, újságírók, stb. nem is lennének közöttük.

Holott vannak úgynevezett kis emberek közöttük szép számmal, hasonlóan más rétegekhez. Ez az egyoldalúság a könyvekben erősíti azt a hiedelmet, mely szerint a zsidók mind vagyonosak, jó módúak voltak és ezt mindig a rovásukra írták, és ellenük fordították. Azt tapasztaltuk és sokan azt tartják, hogy ők se mások, vannak jók és kevésbé jók, kiválók és hétköznapi emberek közöttük

Könyveket gyűjtöttünk, melyek a zsidósággal foglalkoznak. Tapasztaltuk, hogy a családra, szeretteinkre alig- alig találunk emlékeket. Azért a városunkra és szűkebb környékünkre kezdtek gyűlni az ismereteink, írásos emlékeink. Ekkor gondoltunk arra, hogy ne csak a családra, de városunkra, sőt annak környékére is terjesszük ki kereső- kutató munkánkat. Annál is inkább, mert a megjelenő sok visszaemlékező könyvben a mi városunkról szinte semmit nem olvastunk. A holokauszt 50 éves évfordulóra kiadott könyvek ösztönzést adtak arra, hogy fogjunk hozzá és kíséreljük meg összeállítani egy emlékkönyvet, mely a mi lakóhelyünk dolgaival foglalkozik. Azt gondoltuk, hogy az Emlékek és Emlékezések a mosoni zsidóságról cím erre utal.

A mosoni – itt nem csak Moson, vagy Mosonmagyaróvár városát, hanem a mosoni tájat, tulajdonképpen Moson vármegyét, később, ami abból megmaradt – a mosonmagyaróvári járást jelenti. A zsidóságot mi nem csak vallás, vagy csak faj alapján értjük, hanem az akkori, 1938-1945-ös évek közötti időszakban érvényes törvények és rendelkezések szerint. Azokra, akikre kimondták, vagy valaki kimondta a törvények alapján, vagy anélkül, hogy zsidó.

Az talán a legizgalmasabb, de a legbizonytalanabb is, mikor és miért jöttek ide, mit tesznek miért voltak és vannak itt? Erre vonatkozóan szegényes a tájékozottságunk, hitelt érdemlő források csak a későbbi időkből találhatók. A korai időkre inkább csak közvetve utaló ismereteink vannak. Néhány írásos és tárgyi emléket találtunk, amely semmiképpen sem teljes körű, inkább csak figyelmet felkeltő és szemléltető.

Az emlékezések élő személyektől származnak szóban, írásban, fényképekben. Az üldözésük, és szenvedéseik az 1938-1945-ös években alcímben azt kívántuk elmondani, hogy erre az időszakra összpontosítottunk, erre van bőséges anyagunk. Ezt az időszakot szeretnénk részletesen megörökíteni. Az a meggyőződésünk, hogy erre van feltétlenül szükség, annál is inkább, mert ez szinte teljesen hiányzik ez idáig a mosoni tájra vonatkozóan.

A mosoni emlékezésekben a mosoni születésű, származású és lakosokon túl elmondjuk, ami itt a mosoni tájon, nem idevalósiakkal történt. Talán jelent valamit, ha leírjuk, hányan, mikor, hol pusztultak el itt és hol volt a tömegsírhely. Törekszünk arra, minél több áldozat nevét tudjuk feljegyezni. Ezzel a későbbi érdeklődőknek, gyermekeknek, unokáknak kívánunk segíteni. Ha már szeretteik sírhelyét nem is jelzi síremlék, de legalább gondolhassanak egy helyre, - falura, tájra – ahol szeretteiket elpusztították és elhantolták. Felkereshessenek egy helyet, ahol kegyelettel gondolhatnak őseik tragédiájára.

A lassan több, mint 15 éves összpontosított kereső- gyűjtő munkánkban azt tapasztaltuk, hogy a feledés, felejtés, feledtetés, elfedés felgyorsult. Nemcsak az élő emlékezők foglalkoznak rohamosan, az emlékezetük is halványul. Az írások is mind

mélyebbre süllyednek a levéltárak, könyvtárak óriási tömegű anyagaiban. Habár mi magunkon nem tapasztaljuk, de az emberek nagy része is mind kevésbé érdeklődő, nem tartják a témát időszerűnek. Történelemnek mondják, tartják, - különösen a fiatalabbak – és megelégszenek az általános, nagyvonalú történelmi ismeretekkel.

A témánk körébe tartozó források nagyon szétszórtak. Az írások különböző könyvtárakban, levéltárakban találhatóak. A személyes emlékezők a volt járás falvaiban, az ország más városaiban, de a világ különböző országaiban élnek. Ezért igyekszünk minél többet leírni az összegyűjtöttekből, ha már egyszer hozzájutottunk. De azért is, hogy az érdeklődő találjon meg egy helyen olyan ismeretanyagot, eligazítást, ami nemcsak megismerteti egy bizonyos szinten a témakörrel, de ösztönzi további elmélyedésre is. Így oda jutunk, hogy nem csak az előszó, de az egész emlékezés terjedelmes. Nem várhatjuk azt, hogy az Olvasó rövid forrás hivatkozások alapján keresgéljen, ha bővebbet szeretne tudni. Ezért sokat idézünk. Tapasztaltunk olyat is, hogy korábban kézbe kapott forráshoz később nem tudtunk hozzá jutni. Ez lehet ügyetlenségünk következménye, de lehet más is, például a már említett mélybesüllyedése egyes forrásoknak. Ha azt gondolja az Olvasó, ez nem lehetséges, tudja be tapasztalatlanságunk következményeinek.

Azt mindenesetre elmondjuk, nem törekedtünk tudományos, vagy szépirodalmi munka készítésére. Nem vezetett semmi más szándék, mint hogy megírjuk azt, amit találtunk, amit az emlékezők elmondtak. Igyekeztünk szűkre szabni a véleményt, az állásfoglalást, de ez néha elkerülhetetlen volt. Semmiféle bántó szándék, vagy szenzációkeresés nem vezetett bennünket. Ahhoz tartottuk magunkat, hogy ami megtörtént, azt el lehet, és el kell mondani. Tudjuk, ez érzékenyen érinthet egyeseket. Ha nem így lenne, már rég elmondtak és leírtak volna mindent a témakörünkről. Nem fordulhatott volna elő, hogy a kérdezettek közül sokan nem akartak emlékezni, elzárkóztak. Ha mégis emlékeztek, azt nem névvel vállalták. Vagy emlékeztek, de nem járultak hozzá a közléshez. Olyanokkal is találkoztunk, akik vállalva a veszélyt, segítettek az üldözötteken, életet mentettek, de több mint fél évszázadig hallgattak erről és most sem szívesen emlékeztek. Kérdéseinkre többen elmondták, azért nem beszélnek, mert félnek. Tapasztalataink alapján állítjuk, igen is félnek és nem beszélnek a megtörténteiről. Lehet azt mondani erre, hogy ennek nincs alapja, a törvényeink védelmet nyújtanak. Mondja meg akkor végre valaki, - mert mi nem tudjuk, - miért félnek ma egyesek elmondani több mint ötven évvel ezelőtt megtörtént dolgokat? De ez így van! Akkor pedig a félelemnek oka van. Nagy oka van. Azt hisszük, aki ezt az okot, okokat elmondaná, - na nem tudományosan, vagy művészien, hanem csak úgy, ahogy van, mindenki számára érthetően, - nagy szolgálatot tenne.

Kétségtelen, a személyiségi jogok védelme valódi gondot jelent az emlékezőknek, nem tudják, mit, és mennyit szabad mondani, de ez nekünk is nagy gond. A levéltárak szakszemélyzetét is óvatosságra készíteti, szerintünk sokszor túlzóan is. Akadály volt többször a levéltári törvénynek, a személyiségi jog védelmére vonatkozó előírásaira való hivatkozás. A kutatónak kell bizonyítania bizonyos idő elteltét olyan személyekre vonatkozóan, akikről nem tud semmit, ez egy kicsit mókás. Ugyanakkor nem talált meghallgatásra az a felvetésünk, - ugyancsak a levéltári törvényre hivatkozva-, hogy az anyagokat kutathatóan kell rendelkezésre bocsátani. No, de mi az, hogy kutatható, és mikor kell rendelkezésre bocsátani?

Már említettük, több mint 15 éve foglalkozunk témánkkal. Lakóhelyünkön és környezetünkben ez a munkánk széleskörűen ismert is. Igyekeztünk ezt sokakkal megismertetni. Virágzik a helytörténetek írása, gondoltuk, mi is ezt tesszük. De tapasztalunk kellett, hogy ezt sokan "kényes" kérdésnek tartják. Kezdetben még volt némi érdeklődés, biztatás, talán inkább csak udvariasságból. Az anyagunkat nem sokan nézték meg. Az idő múlásával már nincs érdeklődés. Szenzációt nem szolgáltatunk, nem is fogunk, így már nem érdekes és túl hosszú ideje mondogattuk, gyűjtünk, - gyűjtünk. Lehet, hogy az

érdektelenségnek saját magunk vagyunk az okozói, vagy még inkább talán nem is érdekes az, amit készítünk. Népszerűsíteni nem akarjuk, de nem is tudjuk a munkánkat. Amatőrként kezdtük a gyűjtést, és nem vezérel más szempont, mint minél többet elmondani és megörökíteni a mosoni zsidóságról. Kezdetben azt gondoltuk, összegyűjtjük az anyagot, rendezzük és keresünk felkészült személyt, akit felkérünk a szerkesztésre, a megírásra. Ez nem vált be. Akadt néhány érdeklődő „vállalkozó”, akiknek az első megnyilatkozása az volt, hogy az anyagot adjuk át. Ezt mi nem tartottuk a közös munkára alkalmasnak, hisz aki meg sem tekintette az anyagot, hogyan tud állást foglalni? Volt, aki érzékeltette, hogy jelentős anyagi erőre volna szükség. Ezzel nem rendelkezünk, hisz anyagi ajánlatokat sem fogadtunk el. Független cselekvőképességünkhöz mindenképpen ragaszkodunk. Már csak azért is, mert a téma „kényes”. Arra vonatkozóan, hogy milyen nehéz bizonyos esetekben segítséget kapni, elmondjuk a következőt. Kezünkben van a XVIII. század elejéről egy latin nyelvű zsidó összeírás Moson megyéről. Több mint egy év óta próbálkoztunk a lefordításával, de csak hosszú idő után sikerült fordítót találni. A gyűjtéssel eltöltött sok időt ilyen és hasonló ügyek idézik elő.

Számos segítőtől és jó szándékkal is találkoztunk. Hisz e nélkül semmiképpen nem tudtunk volna előre haladni a munkánkban. Köszönjük a levéltárak, könyvtárak, intézmények és egyes személyek jóindulatú, hatékony segítségét és iránymutatását. A felsorolást szándékosan nem készítjük el, mert a sok év alatt valóban nagyon sok segítő intézménnyel és személlyel kerültünk kapcsolatba, és ha a felsorolás hiányosra sikerülne, jogosan éreznék ezt méltánytalannak a kimaradók. Ezzel magunkat mentegetem, de gondoljon arra az Olvasó, hogy mikor 15 évvel ez előtt a munka elkezdődött, még nem gondoltuk, hogy mi lesz belőle. A munkánkat segítőkre mindig hálával gondolunk.

Mosonmagyaróvár 2007 március.

Kovács Sándorné Back Irén.

Fontos! A következő anyagban a szerzői, a kiadói, a személyiségi jogok nincsenek rendezve, mert az anyag nem végleges, fogalmazvány-kézirat. Ezért felhasználása, hivatkozása, idézése, másolása tilos. Aki a tiltást megszegi, teljes anyagi, erkölcsi felelősséget tartozik viselni minden fél felé teljeskörűen.

A RÉGMŰLT IDŐKRŐL.

A kérdés az, hogy mennyi időre tekintsen vissza az emlékezet? Találunk nagyon távoli és közelebbi időkről szóló feljegyzéseket, illetőleg tárgyakat neves történészek és régészek jóvoltából. Nem szándékozunk visszatekinteni a világ teremtésének a kezdetéig, csupán azt a kort elevenítjük fel, amikor a világon a zsidóság szétszórattatása elkezdődött. Ez a későbbiekben a magyarokkal való kapcsolatok kialakítását tette lehetővé. Ilyen nagy idő távlatban a mosoni tájra vonatkozólag szinte semmi emlék nem található. A mosoni tájat magába foglaló országra, földrészre azonban vannak határozott utalások, melyekből valószínűsíthetők a mi tájunkra vonatkozó események. Minél távolabbi múltat tekintünk át, annál nagyvonalúbbak a feljegyzések, megállapítások és annál rövidebbek a szövegek. Szinte természetes, hogy tárgyi emlékek nem egyforma gyakorisággal maradtak meg az idők folyamán. Ezt befolyásolták a földrajzi, vízrajzi, éghajlati adottságok is. Ebből is következően nem folytattak egyforma intenzitással kutatásokat a régmúlt emlékei után a különböző tájakon, így a talált régészeti leletek mennyisége hol több, hol kevesebb.

Ha a mi mosoni tájunkra gondolunk, vegyük figyelembe, hogy Pozsony- Sopron és Győr megye közt helyezkedik el. Határos Ausztriával, közelében terült el Morvaország, Csehország, Bajorország. A Duna folyam a megye határa, melynek legfelsőbb folyása nincs messze Európa másik nagy folyamától, a Rajnától. Szoktuk hangoztatni, hogy a folyók elválasztanak és összekötnék földrajzi tájakat. Az összekötést láthatjuk abból, hogy például Észak-Amerikában a prémvadászok a régi korban, a fehérek, indiánok milyen távolságokat tettek meg árúval megrakott csónakjaikkal a folyókon, tavakon. Természetesen azokban a régi időkben ne gondoljunk ezer tonnás hajókra, csak kisebb dereglyékre, három-négy személyes csónakokra, kombinálva élő teherhordókkal, óriási távolságokra eljuthattak. Akkor pedig a Rajna-vidék és a Duna-vidék kapcsolatban volt.

Azt tudjuk, hogy a mosoni tájon ősidők óta éltek emberek, a népvándorlás nagy népei jórészt megfordultak ezen a tájon, vagy átvonultak, vagy rövidebb- hosszabb időre le is telepedtek. A folyók, vizek környéke kedvelt tartózkodási helye volt mindig az embereknek. A folyókon lehetett közlekedni, a vizek folyása a vándorlóknak az útirányt is mutatta, ívó vizet biztosított. A vizek melletti dúsabb növényzet elrejtőzései, éjszakázási lehetőségeket is adott. Ezeket az ismert dolgokat azért soroljuk fel, hogy könnyebb legyen elgondolni, hogy a mi tájunkon régóta éltek emberek, ezen a tájon mindig jöttek-, mentek, tartózkodtak.

A zsidók szétszórattatásuk után eljutottak az akkor ismert egész világba. Mivel nem voltak nagy létszámmal, nem tartoztak a népvándorlás nagy tömegű népei közé. Minél távolabb kerültek egykori hazájuktól, annál kisebb arányban vegyültek más népekhez, így létszámuk kicsi lehetett, adott esetekben néhány fő, vagy tucat. Így járhattak, tartózkodhattak a mi tájainkon, de a magyarok találkozhattak velük már a Fekete-tenger mellékén, a Kaukázus előterében.

Ismerjük meg, mit mondanak erről a könyvek, melyekből idézünk. Nézzük, a nekünk mindennél kedvesebb mosoni tájról mit ír **Haller János „Mosonvármegye Történelmi Földrajza”** c. könyvében, hogy felélénkítsük ismereteinket a mosoni tájra vonatkozóan. Gondoljunk arra mindig, mikor írásunkban messzi tájakon kalandozunk, azt azért tesszük, hogy a zsidóság mosoni régi itt tartózkodását és a magyarsággal való korai találkozását valószínűsítsük.

„Moson vármegye a Dunántúl északnyugati szögletében, a Kisalföld nyugati szélén terül el. Az ország egyik legrégebb eredetű vármegyéje, melyet még első királyunk Szent István létesített, amikor az országot vármegyékre osztotta föl.

Északról és északkeletről Pozsony vármegye, keletről Győr vármegye, délről Győr és Sopron megye, északnyugatról Alsó-Ausztria környezi. Természetes határai – váltakozva a politikaiakkal-, északkeleten a Duna főága, délről a Rábca meg a Hanság középvonala, nyugaton a Fertő tó, a Lajta folyó, északnyugaton pedig a Lajta-hegység és a Kárpátoknak a Dunától leszakított déli, végső kiemelkedései.

Területére nézve (1989 négyzetkilométer) Magyarország 63 vármegyéjéből az 56-dik, tehát a legkisebb vármegyék egyike. ... A megye felszíne legnagyobb részt lapályos és átlagosan 129 méter magasan van a tenger színe felett. ... A Fertő tavának északi részén Nyulas-Sásony-Kőbánya és Királyhida között az Alpok hegységrendszerének utolsó hulláma, az ún. Lajta-hegység terül el. ... Belsejében, számos kőbányában fejtik a kitűnő mészkövet, melyet innét neveztek el Lajta-mészkőnek. ... Már a rómaiak is fejtették, amint azt Császárkőbánya felé a sok régi, elhagyott bánya tanúsítja. ...

A megye földjét nem nagy számú, de bővizű folyók öntözik, úgy, mint a Duna, a Mosoni-Duna, a Lajta, a Rábca, ide tartozik végül a Hanságban a Főcsatorna. Állóvíze a Fertő tó és néhány szikes tó a Fertő és a Hanság szögletében. Végül ide sorolható a múlt jogán a Hanság eltűnt lárterülete. ...A mi Dunánk már a rómaiak idejében fontos határ és út volt a tőle északra való szabad germán területek felé. Az első feljegyzést Herodotosnál találjuk a Dunáról, aki Istros néven írja le Kr. előtt az V. században. A rómaiak Kr.e. 71-ben vették birtokukba a Dunát, és azt határfolyóvá és katonai védővonallá tették. Neve kelta, boj eredetű. Azért őrizték a rómaiak, és építették jobb partján a légiók táborhelyeit, katonai állomásait, erősítéseit, meg az azokat összekötő római utat, melynek maradványai még ma is megvannak. Ilyen táborhelyek és telepek voltak megyénk területén Gerulata (Oroszvár közelében), Ad Flexum (Magyaróvár), Limusa (Moson), Quadrata (Barátföld) és Stailuco

A Duna a növény- és állatvilágon kívül ásványi anyagokat is tartalmaz. Így pl. aranyat is. Igen apró, a láthatóság határán mozgó pikkelyekben lebeg az arany a Duna vízében. ... Adatok vannak arra, hogy már a rómaiak idejében a sisciai és sirmiumi pénzverőkben a győri szakaszon mosott aranyból verték a pénzt. ... A Mosoni-Duna jelentősége a múlt századokban nagyobb volt, mint a mostani. A XIV. században a hajóforgalom Pozsony-Magyaróvár-Győr-Komárom-Buda között a Mosoni-Dunán bonyolódott le, mert az akkor sokkal könnyebben volt hajózható, mint a zátonyos tekervényes Duna. ...

A Fertő a Balaton után hazánk legnagyobb tava, megyénk nyugati határszélén Moson és Sopron megyék között terül el. Hosszan nyúlik el északról dél felé, némileg félhold alakú, mert kelet felől messze nyúlik be a víz tükrébe a megye rónája, ...

A Fertő síksági tó, melynek medre igen sekély, ... Csekély mélységénél fogva hajózásra sohasem volt alkalmas, legfeljebb a dereglyezés, csónakázás vált rajta időről-időre lehetségessé. ...

A Fertő medencéje a bécsi medencével összeköttetésben áll. A Lajta melléki Brucktól délre ugyanis egy 3 km hosszú és 1-2 km széles völgy húzódik Pándorfalu felé, honnan délnyugatra fordul a pozsony-soproni országútig, és az ún. Kendervölgyön át a Fertőbe nyílik. Ezen a völgyön át – mondja Pauer János – a Fertő 1830-ban sok vizet kapott a

Lajtaból, és ezen a kapun át a Dunából is. Legnagyobb hatást tehát a talajvíz okozott. A Fertő tehát jelentékenyebb részben a Lajtaból és a Dunából átszivárgó vízzel táplálkozik, a főlegét pedig a Hanságnak adja át. ...

A Hanság ma már nem az, ami még félévszázaddal ezelőtt, s évszázadokon át volt, vagyis már nem hanyaság. A név ma már csak emléke a régi mocsaras, ingoványos területnek, amely földrajzi és történelmi választó volt a tőle északra és délre lakó népek között. A sokszázados múlt, a történelem jogán foglal tehát csak helyet itten a megye földrajzi leírásában.

A megye népessége három nagy rétegből épült fel. Az első, az alsó réteg az összeverődött népesség volt, melyet a honfoglaló magyarság államának megalakulása előtt e helyen talált. A második réteget maga a honfoglaló magyarság alkotta. A harmadikat pedig a kiépített megye területére költözött vendégek, vagy helyesebben jövevények rétege adja.

Nem volt itt történelmileg egymásra rétegeződés, a volt réteg teljes eltakarása, hanem foltok elhelyezkedése kisebb-nagyobb összefüggésben, vagy elszigetelten. A már történelmileg nem emlegetett népfajok a vérkeveredés folytán ma is élnek az egyedekben.

A megye lakosságának ősrétege az a népesség, melyet a magyarság itten talált, ami abból itt maradt, amit belőle a magyarság magába olvasztott. Ezek a népelemek nem szűntek meg teljesen, mert a történelemből való eltűnés csak a népi egység megszűnését jelenti, de nem a volt tagjainak utód nélkül való kihalását.

Az alig ismert italik és etruszk népre a kelta népáramlat telepedett, mely a római korszakig uralkodó jellegű volt itt. Néhány helységünk – Lajtakáta, Németjárfalu, Nezsider, Védeny stb. – mint alaprétgre eddig vezeti vissza eredetét. Ugyancsak kelta-boj eredetű a Duna neve is.

A római birodalom északi határa a Duna volt. Ennek közelében voltak a birodalom római alapítású városai, erődítései, telepei: Gerulata (Németjárfalu és Oroszvár mellett), Ad Flexum (Magyaróvár), Limusa (Moson), Quadrata (Barátföld Lébény mellett). De Rajka, Hegyeshalom, Nezsider, Bezenye, Dunacsun, Körtevényes, Lébény, Miklóshalom, Zurány, Mosonszolnok, Pusztasomorja, Pándorfalu, Oroszvár, Ürgéd-pusztá, Köpcsény, Nemesvölgy szintén rómaiaktól lakott helyek voltak, amint azt az ásatások bizonyítják.

A római telepek nagy számát az magyarázza meg, hogy Észak-Pannónia fővárosa Carnuntum (a mai osztrák Petronell) a megye határa közelében volt, s az onnét kiinduló és a Dunát ellenőrző fő római útvonal Arrabona (Győr) és Aquincum (Buda) felé a megye területén vezetett keresztül. Jó része még ma is megvan.

A római szabados katonák, veteránok, gyarmatosok beleolvadtak a kelta népbe. Építményeik, útjaik vagy azok nyoma még megtalálható. Ellatinosodott városi polgárság, kelta falusi lakosság, a falvak közötti latin uradalmakkal lett a népkeveredés eredménye. A római birodalom hanyatlását követte a latin nép visszavonulása és a kelták erősödése. Ezt követte a szlávok betörése az északnyugati kapuk felől. Lassú, többnyire lakatlan földet kereső foglalkók voltak, de szívósak. Szállásterületük helynevei a mai napig megmaradtak (pl. a közelben Csorna).”

Úgy gondoljuk, nem tévedünk, ha elfogadjuk **Orbán Ferenc: Magyarország Zsidó Emlékei, Nevezetességei**” című könyvében Esztergommal kapcsolatos közléseit. „Az 1927-es Zsidó Lexikon szerint itt volt Magyarország legrégebbi zsidó hitközsége. Az első zsidó települők szláv és német területekről, még a honfoglalás előtt származtak ide, ...” A

mosoni tájon is laktak szlávok, németek. Közlebb is volt a mi vidékünk ezekhez a népekhez. Feltételezhetjük ezért, hogy errefelé is jártak és laktak zsidók a régmúlt időkben, ugyan úgy, mint Esztergomban.

„A következő néphullámot a hunok adták. Itt vonult át tengernyi hadával Attila, az Isten ostora, aki Magyaróvárról intézte a római légiók állomáshelyének, Carnuntumnak a lerombolását.

A rómaiak uralma a megyében 500 évig tartott (Kr.e. 34-től Kr.u. 467-ig), a hunoké talán két évtizedig, az osztrogótoké alig egy századig (454-től 548-ig), a longobárdoké csak 20 évig (548-tól 568-ig), az avaroké 3 századig 568-tól 875-ig). A frankoké 50 év alatt összeomlott (797-től 853-ig), a morva szlávoké pedig 40 év alatt (853-892-ig).

Közvetlenül a magyarság megtelepedése előtt a hely frank-bajor német uralmi és morva-szláv betelepédési terület volt avar alapanyaggal, melynek lakói a legelőerdő, rét, szántóföld, erdő használatából a folyóktól, állóvizektől, lápoktól nyújtott anyagokból éltek. Részben valószínűleg ez magyarázza meg, hogy a magyarság miért szállta meg mindjárt a honfoglaláskor ezeket a területeket. ...

A határszéli helyzet, a trónvillongásokból eredő kölcsönös pusztító hadjáratok a keresztes hadak pusztításai, a tatárjárásnak Lébénytől Királyudvarig végigsöpörő áradata, Ottokár cseh király hadjárata, a hanyatló királyi tekintély támogatására a külföldieknek tett nagyarányú birtokadományozások megrendítették a magyarság számbeli túlsúlyát. Az elhagyott falvakba, a kiürült portákra, az adományozott uradalmakba megkezdődött a külföldiek, különösen a szomszédos Ostmark területéről az osztrákok beszivárgása, a bajor törzsekből pedig azok betelepítése. ...

Eltűnt a nemesség, a vitézkedő határőrrend, megsemmisültek a magyar jobbágyok, a hun és avar utódok és velük együtt a csekélyszámú német és szláv szolganép. A tatárok elvonulása után az egész területet be kellett újra telepíteni, hogy a maradék magyarokkal együtt betöltsék a napi járőföldre pusztát és kihalt vidéket. ... Csak a Szigetköz maradt magyarnak, mert aránylag kevesebb pusztításnak volt kitéve. ...

A németek betelepítése kisebb részletekben már az Árpádok alatt megkezdődött. ... Nagyobb arányú beköltözködésük a XII. században, a keresztes hadjáratok idejében indult meg, amikor 1170-től kezdve a Mosel- és Majna-parti frankok, mint kereskedő és földművelő nép terjedt el a nyugati határszélen. ...

Sok osztrák-német jött be IV. Béla alatt, amikor a megye területe Frigyes osztrák herceg zálogbirtoka volt 1242. IV-től 1243. VI-ig. Velük tölti ki IV. Béla a tatároktól elpusztított Fenyérvidek üresen maradt falvait Lébénytől Királyudvarig. ...

Folytatódott a németiség térfoglalása Róbert Károly, majd Zsigmond alatt. A XIII. és XIV. századból származó okleveleink nevei igen erős százaléku köznemességet árulnak el. A néphagyomány szerint Mosonszolnok, Szentpéter, Szentjános, Mosontarcsa és Szentandrás első német telepesei az Anjouk idejéből valók, a másodikok pedig a törökűlés utáni időkből állítólag Thuringiából és Salzburg környékéről. Más verzió szerint Baden és Württemberg volt a hazájuk. ...

Fokozódott a német betelepülés a mohácsi csata után, amidőn a magyaróvári uradalomnak – mely akkor a királyné birtoka volt – vitézei a király seregében harcoltak és estek el. 1526 után sok sváb lutheránus vándorolt be Moson megyébe a Boden-tó környékéről vallásüldözés miatt. ... Vegyük hozzá, hogy a törökök Nyugat-Magyarországról 1529-ben

100 ezer, 1532-ben pedig 32 ezer embert hurcoltak magukkal hadifogságba. ... Helyüket beljebb a visszatérők és – főleg a Fertő környékén – német betelepülők foglalták el.

I. Ferdinánd a magyaróvári harmincadot, amely Pozsonnyal együtt az ország leggazdagabb vámhivatala volt, továbbá a magyaróvári királyi uradalmat 1541 körül az alsó-ausztriai kamarára bízta, aminek szükségképpen német elemek beköltözése lett a következménye. ...

A lakosságot a töröknek Bécs második ostromára menő serege 1683-ban szétszórta, a legyőzött és visszamenekülő sereg pedig jórészt elhurcolta. ...

Az üressé vált falvakat ismét német és horvát telepesek töltötték meg. A horvátok a Dráva-Száva közéről és Muraközéből, a németek közül a katolikus vallásúak a hagyományok szerint Bajorországból, a Boden-tó környékéről, az evangélikusok pedig Würtembergből származnak. ...

A zsidók szétszórtan minden községben találhatóak. Legnagyobb részt kereskedők, ipari vállalatok vezetői, az iparosok száma elenyésző csekély. A XVI. századi bécsi zsidóüldözés idején sok család költözött Moson megyébe. Legtöbb akkori letelepedés történt Boldogasszonyba, Köpcsénybe, Rajkára és Mosonba. Számosan költöztek be közülük a XVIII. században, főleg Ausztriának morva- és csehországi részéből. ...

Mivel névhasználatuk miatt, amiben szívósan ragaszkodtak régi hagyományaikhoz, sok zavart okoztak, II. József alkalmazta velük szemben az első kényszert a vezetéknev felvételére. Az 1787. Július 23-án kelt rendeletével meghagyta, hogy különbség nélkül minden zsidó német vezetéknevet vegyen fel, és azt életfogytiglan meg ne változtassa. Nevet csak az állat-, növény- és ásványországból meg a színek közül választhattak. ...

A megye lakosságának legnagyobb része őstermeléssel – földművelés, állattenyésztés, erdőművelés, halászat – foglalkozik. Erre utalja őt a terület természeti adottsága, meg az ősi szokás, mely a történelmi múlt kezdetéig nyúlik vissza. ...

A honfoglalás idejében a terület még jórészt nyerstáj volt, szántóföld foltokkal, melyek legelőül alkalmas sávokon ültek. A többi föld szabad vadászterület volt. Ezekből lettek a későbbi koronabirtokok, melyeken később a váruradalmi alapítású majorok, falvacskák, meg az egyházi alapítások létesültek. A főbirtok a nemzetiségi legelő és rét volt, a vagyon pedig az emberi erő és jószág. Csak a benépesedéssel emelkedett fokozatosan a szántóföld terjedelme és értéke. ...

Régebben a széna és a nád játszott fontos szerepet a megye gazdasági életében. A széna főbb piacai: Sopron, Győr, Pozsony, Bécs és Bécsújhely voltak. Bécsben még most is Heumarktnak hívják azt a teret, ahol a heidebodeniek dédapái a bécsi bérkocsisok lovai számára a kiváló Moson megyei szénát árulták. A saját szükségleten túl fennmaradt nádat külföldi kereskedőknek adták el, akik azt München, Nürnberg, Feucht és Kottbus városok gyáraiba szállították. ...

Az állattenyésztés az ősfoglalkozás második, régebben legfontosabb ága, amely a földműveléssel szorosan összefügg, és nélküle el sem képzelhető. Ősi foglalkozás, amelynek itt a határszáron, a nyugati kapuban régebben nagyobb jelentősége volt, mint most. Főleg azért, mert veszedelem idején könnyen menthető, azaz lábasjószág volt. ...

Az állattenyésztés jelentősége a megyében hajdan nagyobb volt. A hatalmas rétek, legelők bő területet adtak, és ezért az állatok létszáma a mainál sokszorta nagyobb volt. Azon

kívül Németország felé belföldről erre ment át a lábasjóság legnagyobb része. Különösen az ökör tízezzrel vonult keresztül a megyén a külföldi – főleg bécsi – vásárookra. ...

A külföldre való állatszállítások leginkább Bécsen keresztül bonyolódtak le. Feljegyezték, hogy pl. 1541-ben csupán Bécsen keresztül 80 ezer szarvasmarhát vittek ki. Ennek pedig jó része itt ment keresztül. Az 1770. évi nagy osztrák inség idején a megye minden felesleges állata Ausztriába került. ...

A megye területén már az ősidőkben, a római korban is volt ipari foglalkozás. Így a kőfaragás, a téglavetés, a fazekasság, stb., amit a régészeti ásatások igazolnak. Ősi iparok még a sarukészítés, ruhavarrás, szíjgyártás is. A honfoglaló magyarságnál ez a sátorponyva és szőnyegszövés, a csizma- és kocsikészítéssel, az elől gombolható kabát varrásával, majd a döngölt falu náddal vert tetejű házak készítésével bővül, mert ezekhez volt itt meg a szükséges nyersanyag.

A nyugattal való állandó érintkezés folytán, valamint a beköltözött idegenek révén újabb és újabb iparágak honosodtak meg, és a kereskedelem fejlődésével még idegenből hozott nyersanyagok megmunkálása is kifejlődött. ...

Az őstermelvények, az állattenyésztés és vele kapcsolatos állati termékek, meg a gyáripari cikkek forgalomba hozatala jórésztben a külön ezzel foglalkozó lakosság-csoport, a kereskedők által történik. ...

A megye kereskedelmi élete tisztos múltja és jelentős eredményekre tekinthet vissza, aminek több történelmi adata ismert. Már I. Béla meghatározta az árucikkek árát, hogy a népről ne szedessék. Szent László megtiltotta a ló és szarvasmarha kivitelét, amit később többször is megújított. Ő honosította meg a vámrendszert, amely Zsigmond alatt az áru értékének harmincadára emelkedett. A külföldi kereskedők csak nagyban, a belföldiek pedig csak kicsiben kereskedhettek. Könyves Kálmán pedig elrendelte, hogy az adás-vétel mindig tanuk előtt történjék. ...

Valószínűleg a kereszties hadjáratok nagy ember- és anyagszállításának lett a következménye az, hogy pl. Moson ezidőtájt már fontos kereskedelmi hely. 1198-ban Imre király elrendelte, hogy Mosonból (Musun) Pestre és innét Mosonba Esztergom kikerülésével járó kereskedelmi szekerek után az egész vám Tát helységben (Fejér m.) fiztessék meg. A megye az átvonuló kereskedelemnek elsőleg érintett területe volt a nyugatról érkező árucikkek nézve. Itt ment át a német városok átvonuló kereskedelme – főleg Bécsé és Regensburgé – Konstantinápoly felé. ...

Moson megyének tehát évszázadokon át kereskedelmi szempontból is jelentős szerep jutott, hiszen Magyaróvár nyugati irányú kereskedelmének Győr és Komárom mellett főleg Moson volt a gócpontja. Itt vezetett keresztül a XV-XVII. században az egész Közép-Európát behálózó Fuggerek kereskedelmi útja, mely családnak nagyszabású fűszer-, kelme-, gyapjú- és selyemüzletei voltak hazánkkal. Rendkívül fontos volt az átvonuló kereskedelemben a megye szerepe, mert ezen özönlött át Bécsbe és a Német birodalomba a magyar marha, amely azután eljutott Nürnberg, München, Augsburg, Regensburg, Ulm, Strassburg stb. piacaiig. Lábon hajtották a jószágot, néha ezres csoportokban.

A magyaróvári nagy-harmincad vámjövödelmei pontos képet adnak az állatkereskedelem (áthajtás) nagyságáról. Olyannyira, hogy a bécsi udvar magának szerezte meg. 1849-51 között a bécsi hetivásárokra több mint 200 000 marhát hajtottak ki. A XVI. század első felében volt olyan év, amelyben a magyaróvári nagy-harmincad 120 000 forintot jövedelmezett a marhahajtás harmincadából, de az udvar, amelynek a harmincadok

jövedelmét a végvárok és a katonaság részére kellett volna felhasználnia, jórészt a saját céljaira fordította. A magyaróvári harmincadok fedezték az udvar fűszerszámláit, a főhercegnők évi apanázsát, míg a végvárokból a magyar vitézek pénz és posztó nélkül harcoltak Ausztria biztonságáért a törökök ellen. Pl. 1629-ben a magyaróvári nagy-harmincad jövedelméből az udvar a katonaság zsoldjára 9813, udvari kiadásokra 30 426, Klara kir. Hercegnő kiházasítására 56 201 forintot fizetett ki. 1630-ban a katonaság részére 6976, az udvar részére 27 500 forintot, 1631-ben a katonaság részére 6041, az udvar részére 25 827 forintot fizetett ki.

Magyar végbeliek Rudolf uralkodása idején élték át a legborzasztóbb napokat. És éppen Rudolf idejében volt a magyar szarvasmarha-kereskedés a legvirágzóbb. Csupán az óvári fő-harmincad bevétele évi 120 000 forintra rúgott, de ebből a szegény, éhező katonáknak semmi sem jutott, mert a nagy jövedelmet az udvar a maga céljaira fordította. ...

1594-ben Győr elestét és Magyaróvár felperzselését megsínylette a marhakereskedés, és így a magyaróvári nagy-harmincad is. Tetézték ezt az udvar hitelezőinek adományozott vámmentes marhahajtási engedélyek, melyek a magyar tőzsérek tönkremeneteléhez vezettek. ...

A gabonakereskedelem ugyan a XVII. és XVIII. században is állandóan folyt, mert hiszen pl. Moson már akkor is az ország egyik legjelentékenyebb gabonapiaca volt, de főleg a múlt század negyvenes éveiben indult nagy fejlődésnek. Hullámozása Ausztria és Németország szükségletétől függött. A megye akkor valóban Bécs gabonakamrája volt. Külön említést érdemel Moson gabonakereskedelme. Nemcsak a megye, hanem a Sopron megyei Csorna és Kapuvár vidéke is idehordta a gabonáját. Innét szállították azután Ausztriába, sőt Németországba is. ...

Ennek az állapotnak az 1850-ben megkezdett Duna-szabályozás és az 1855-ben megnyílt Bécs-győri vasútvonal vetett véget. ...

Nemcsak Moson volt nevezetes kereskedelméről. Nezsider országos vásárait még Sziléziából is eljöttek a kalmárok, hozva a vásznat, elhordva a bort, halat, húst, gyapjút. A hansági széna száz és száz szekérszámra került Bécsbe, ahol főleg a bérkocsisok vásárolták a Heumarkton. A mosonszentjánosi gazdák a múlt század elején – mint fuvarosok -, nemcsak a bécsi országutat járták. Stájerországon keresztül Bécstől Triesztig, nyugatra pedig Salzburgig, sőt azon túl is eljutottak. Nemcsak gabonát vittek, hanem bort, nádat és egyéb kereskedelmi árukat. ...

A mezőgazdasági és ipari termények kicserélésének, értékesítésének előmozdítására szolgálnak a közlekedési útvonalak. ...

Legrégibb útja a megyének a régi római hadiút, amely Arrabonától (Győr) Carnuntumig (Petronell) vezetett, és a Duna folyásának – mint birodalmi határnak – a védelmére készült. Az út mindenütt, ahol lehetséges volt, a Dunát megközelíteni igyekezett, és vele párhuzamosan haladt. Ez az út a Duna vonalának megfigyelésére, az átkelőhelyek védelmére elhelyezett erődítményeket, őrtornyokat kötötte össze lehetőleg egyenes vonallal. Az óvári úton megállapíthatóak a kitűnően megépített római út maradványai. A 40-50 cm-rel az útburkolat alatt lévő beton burkolat 30 cm vastag, 3 méter széles, mely a mai mállott állapotában is oly kemény, hogy csákánnyal alig bontható. Ez az útvonal megy végig Mosonon is. A római hadiútból maradt rész felett keletkezett a Bécs-budapesti országút, és a Hainburg-Köpcsény-Oroszvár-Rajka-Magyaróvár vonal. ...

A történelem lapjai, meg a szakirodalmi könyvek számos megyei vonatkozású vallástörténeti adatot fedeztek fel. Az izraeliták – 6 község kivételével – mindenütt megtalálhatók, de jelentősebb gócpontjaik Mosonmagyaróvár, Rajka, Boldogasszony és Köpcseny. A vallásfelekezetek békességben élnek egymás mellett, a hitéletet nem zavarják vallási villongások. Mindegyiknek munkássága a hívek lelki életének mélyítésében és a belmissziók jótékonykodásában nyilvánul meg. ...

Az izraelita vallásuk jórészt a XVI. századbeli bécsi zsidóüldözés idején, meg a zsidóknak Pozsonyból 1529-ben való kiűzése után telepedtek meg a megyében, akkor főleg Rajkán és Boldogasszonyban. Azután is többnyire Ausztriából jöttek be. Boldogasszonyban volt az országnak talán egyetlen falusi gettója. Alacsony házikók csoportja volt ez szeszélyesen kanyargó pár szűk utcával, ahol egyetlen háznak sem volt udvara. A földterület az Eszterházy herceg tulajdona volt, s csak a felépítmény a gazdáé.

Mária Terézia alatt egyetlen zsidó család sem telepedhetett meg itten az ő írásbeli engedélye nélkül. Igyekezett távol tartani őket, sőt csökkenteni számukat. Csak II. József óta emelkedett jobban a számuk a gazdasági fellendülés nyomában történt beszivárgás és a kereskedelembe való nagyobb bekapcsolódás folytán. Ő alkalmazta az első kényszert a zsidók ellen a vezetéknev felvételére. Az 1787. Júl. 23-án kelt rendeletével meghagyta, hogy minden zsidó különbség nélkül német vezetéknevet vegyen fel, és azt élethossziglan meg ne változtassa. ...

A megye művelődésének kezdete visszanyúlik a honfoglalás előtti időkre. Nagy Károly német-római császár, a nyugati keresztény világ feje minden erejével a keresztény hit terjesztésén és egyházi szervezetének kiépítésén fáradozott. Hódító fegyvereinek nyomában hittérítői, templomalapítói tevékenysége járt. Így volt ez a nagy harcok árán meghódított avarok között is. Ezért alapította az avariai (magyaróvári) püspökséget. Ezen a vidéken – Heinburg és Győr között – még 875-ben, tehát mintegy 20 évvel a honfoglalás előtt szerepelnek az avarok keresztény hitre tért utódjai. ..."

Haller János a Moson vármegye történelmi, földrajzi ismertetéseit a következőkkel fejezi be:

„1944. Októberében 3600 zsidó munkaszolgálatos indult el a 6000-ból a szerbiai bori munkatáborból gyalog Magyarország felé. Cservenkán az SS legényei egy óra alatt 529-et lőttek agyon közülük. Bajára, a zsidó-temetőbe már csak 1587 érkezett meg, a többi 1484-et útközben lőtték agyon, addig 528 kilométert tettek meg gyalog. Október 14-én folytatódott a menekülés: Bonyhád, Szentkirályszabadja, majd napi 40 kilométeres, négynapos vándorszorgás után, cafatokban lógó rongyokban, csontig lefogyva, reménytelenül tüzelő szemekkel érkeztek Mosonmagyaróvárra. Mögöttük öt szekér tele egymásra dobált haldoklókkal. Német SS tiszték jöttek értük, a fejüket csóválták: ezt az anyagot nem vesszük át, semmi értelme. Tárgyalás. A magyar keret elvonul, és a németek veszik át felettük az uralmat. Két napig – október 18-20. – voltak a magyaróvári Bauxit-gyárban, aztán indultak Németország felé. Ment, vándorszorgott a rongysereg fél- és háromnegyed-holtan a bizonytalanság felé. Utánuk az öt szekér beteg és haldokló. ...

A „zsidókérdés rendezése” alkalmával 1944. Május 15-17-én az egész törvényhatóság területéről (Győr város kivételével) ide költöztették a zsidókat. Mintegy 1300 zsidó vallású embert költöztettek először a mosoni zsidó családokhoz, majd két hét múlva azokkal együtt a közös helyen, a gettóban zsúfolták össze őket. A gettó az Ostermayer utca bal-oldala és a Vár (Mosonvár) utca jobboldala volt. Június 6-án és 7-én valamennyit elszállították Győrbe”.

Nézzük, mit mond a zsidók szétszóródásáról **Elena Romero Castelló – Uriel Macías Kapón** „A Zsidók és Európa 2000 év története” című könyvében:

„Nem könnyű feladat könyvet írni az európai zsidóságról. Nem csupán azért, mert a zsidók – Európa csaknem valamennyi országát érintő – kétezer évnyi történetét kell néhány oldalon összefoglalni, hanem azért is, mert a földrajzi határok mindig mesterséges határokat jelölnek. Különösen igaz ez a zsidó nép esetében, hiszen a világ különböző tájain szétszórt közösségek szoros kapcsolata csökkentette a határok és a földrészek jelentőségét. Ráadásul az újkori Európában kialakult határok nem mindig tükrözték a valós politikai állapotokat. ...

Könyvünk a szélesebb olvasóközönségnek szánt összefoglaló munka, elkerülhetetlenül vázlatos tehát. Bizonyos témákat részletesebben tárgyalunk, míg más területeket, melyek épp oly fontosak az európai zsidóság történetének megértéséhez, éppen csak érintünk. Mindezt könyvünk nyíltan vállalt szubjektív-összefoglaló jellege magyarázza. Azoknak a mozzanatoknak szenteltük a legnagyobb figyelmet, melyek véleményünk szerint legjobban példázzák a zsidóság sajátosságait. ... Könyvünk szövegében és a ... magyarázatokban, amelyek korábbi szerzők és kutatók hosszú sorának alapos és lényeglátó munkájából merítik anyagukat, olyan képet próbáltunk az olvasó elé tárni, mely átfogja az európai zsidóság történeti és szellemi fejlődését az első telepeseektől a náci holocaustig. A holocaust nem pusztán az európai zsidóság nagyobbik felének fizikai megsemmisítését jelenti, hanem egy korszak végét is, egy hosszan tartó időszakot követően, amikor a zsidó nép alkotóereje igazából az öreg kontinensen nyilvánult meg. ...

A zsidók a makedón birodalom közel-keleti terjeszkedése folytán kerültek kapcsolatba az európai civilizációval. A zsidók attól kezdve, hogy Nagy Sándor Kisáziát elfoglalta (i. e. 332) és a birodalom tovább terjeszkedett Keletre, a második jeruzsálemi templom Titus parancsára történt lerombolásáig (i. sz. 70) Júdea királyságában a hellenisztikus és a római világpolitikai és kulturális uralma alatt éltek. E hosszú időszak alatt szóródtak szét Európában az Ibériai-félszigettől Dél-Oroszorszáig. ...

Nagy Sándor halálát követően az uralmat két hadvezére, Ptolemaiosz és Szeleukosz vette át Egyiptom, illetve Ázsia felett. Palesztina ily módon több mint egy évszázadra a Ptolemaioszok uralma alá került, s a zsidó lakosság többnyire a király védelmét élvezte. E kedvező körülmények között a hellenisztikus kultúra számottevő hatást gyakorolt a zsidó világra. Mindenekelőtt a felső rétegekhez tartozók igazodtak a görögség életviteléhez (játékok, tornacsarnok, színház), merítettek kultúrájából, irodalmából, filozófiájából, zsinagógáik megépítésénél görög építészeti formákat alkalmaztak s maguk görög neveket vettek föl. A lingua franca szerepét még a római birodalom felemelkedésének idején is a zsidó társadalom valamennyi rétegében használatos görög nyelv töltötte be, mély nyomokat hagyva a héber és az arameuson, vagyis a zsidó nép eredeti, illetve a babiloni fogság idején használt nyelvén. A zsidó társadalom hellenizálódott, saját kulturális és vallási hagyományaitól elidegenedett felső rétegét idővel egyre nagyobb távolság választotta el az emberek nagy tömegeitől, melyek továbbra is a zsidó hagyományokat követték. ...

Pompeius i. e. 63-ban elfoglalta Jeruzsálemet, s a területet római provinciának nyilvánította. A következő hét évszázadban Palesztina Róma fennhatósága alá tartozott, először a nyugati, majd a keleti birodalom tartománya lett.

A királyság intézményét Róma áldásával visszaállították, s Nagy Heródest kiáltották ki uralkodónak (i. e. 37 i. sz. 4). Ő újabb területeket csatolt királyságához, várakat építtetett (köztük Maszadát) és városokat alapított (például Caesareát). Heródes legfontosabb vállalkozása azonban a jeruzsálemi szentély újjáépítése volt. Halálát követően Róma eltörölte a királyságot és Júdeát római procuratorok irányítása alá helyezte, akiknek számos

intézkedése sértette a zsidóság vallásos érzését. A procuratorok önkénye, hatalmaskodása és az első század második felében egyre fokozódó kegyetlensége hamarosan kiváltotta a zsidóság tömegeinek elégedetlenségét, felébresztette nemzeti érzésüket s felélesztette bennük a szabadság eszméjét, amit vallásuk is táplált. Ez vezetett el 66-ban ahhoz a nagy felkeléshez, amit a zsidó történetíró Josephus Flavius örökített meg. Nero halála után a császár Vespasianus lett, a hadsereg vezetését pedig fia, Titus vette át, aki 70-ben elfoglalta Jeruzsálemet s lerombolta a szentélyt. ...

Az ezt követő évtizedekben fokozódott a Júdeára és a diaszpóra zsidóságra nehezedő római nyomás. ... Traianus uralkodásának idején, 115-ben a zsidó közösségek Egyiptomban, Kúréneben és Cipruson is fellázadtak. Különösen jelentős azonban az 132-es júdeai felkelés (Hadrianus uralkodása idején). A felkelés kiváltó oka részben a körülmetélés eltiltása volt, részben pedig az a Jeruzsálemnek római városként való újjáépítését szorgalmazó tervezet, mely a templom romjain felépítendő Jupiter Capitolinus-szentély felállításáról rendelkezett. A felkelést vezető Simon Bar Kokhbanak sikerült ugyan felszabadítania Jeruzsálemet, ám a rómaiak által ostrom alá vett Bétár megerősített városának hősiességével véget ért. A Bar Kokhba-felkelés leverése egyúttal a zsidó lét végét is jelentette Palesztinában: az ősi királyságot elpusztították, a városokat és a falvakat a földdel tették egyenlővé, zsidók ezreit adták el rabszolgának, s egyetlen zsidó sem tehetett be a lábát az újjáépített Jeruzsálembe, melyet Aelia Capitolina névre kereszteltek. ...

A hellenisztikus és a római korszakban vette kezdetét a zsidók szétszéledése a két hatalmas birodalom európai területein (héber, görög és latin nyelvű iratok tanúskodnak a letelepedő zsidók számáról, illetve a társadalmi és gazdasági életben betöltött szerepükről). Ez a szétszóródás nem csupán az önkéntes bevándorlásoknak köszönhető, hanem elsősorban annak, hogy Pompeius, Titus és Hadrianus nagyszámú zsidót adott el rabszolgának vagy telepített át a birodalom más területeire. Gazdáik vagy hitsorsosaik ezeket a zsidókat hamarosan felszabadították, pénzzel váltva meg szabadságukat. A zsidók szétszóródása Európa görög és római régiójában jórészt kereskedelmi és gazdasági okokra vezethető vissza, de elősegítette a tömeges áttérés is, ami a második Szentély fennállásának utolsó éveit jellemezte, amikor Palesztinában, Alexandriában, Antiokhiában és Rómában különösen sokan tértek át a zsidó hitre. Ez a folyamat mindaddig folytatódott, amíg a kereszténység a római birodalom meghatározó, hivatalos vallásává nem lett, s a zsidó hitre való áttérést meg nem tiltották. Sztrabón, az Augustus korában működő görög történetíró és földrajztudós azt írta, hogy az ismert világban mindenütt található zsidó települések. ...

A köztársaság idején Galliában is éltek zsidók, kiváltképp a Földközi-tenger menti városokban, ahonnan később tovább haladtak az ország belsejébe. Adataink vannak a mostani Németország területén lévő zsidó települések létezéséről is, ezek lakossága feltehetőleg a terület nyugati felét az i. e. 1. században elfoglaló római légiók nyomában érkezett ide. Fennmaradt továbbá egy Constantinus által 321-ben, Coloniaumban (Kölnben) kiadott ediktum, mely a Rajna-vidéken és másutt államilag telepített és számon tartott zsidó közösségek tagjainak jogairól és kötelességeiről rendelkezik. ...

A zsidók a legkülönbözőbb foglalkozásokat folytatták a görög-római világban: voltak közöttük földművelők, kézművesek, boltosok, kereskedők, írnokok, pénzkölcsönzők, hajóépítők, színészek, költők, festők, orvosok, sőt, azokban a városokban, ahol nagyobb zsidó közösség élt, politikusok is. Ugyanakkor a zsidók nagy tömegei szegények voltak, s Rómában Juvenalis és Martialis satirikus művei őket állították pellengérré.

Bárhol telepedtek le a zsidók, mindenütt összetartottak, egymás mellett éltek, ami lehetővé tette, hogy hagyományörző vallásos életük a zsinagóga köré szerveződjék. A Szentély elpusztítását követően a zsinagóga vált a zsidók vallási és liturgikus életének

központjává, egyben iskolaként és gyülekezőhelyként is szolgált. Noha a birodalomban élő zsidóság egészét összefogó központi szervezet nem létezett, a közösségek mégis kapcsolatot tartottak fenn a jeruzsálemi főpapokkal és vezetőkkel, i. sz. 70 után pedig a jabnei és galileai nászival, s ily módon a diaszpóra közösségei között valóban erős kötés, szoros kapcsolat állt fenn.

Abban az időben, amikor Róma a Földközi-tenger térségét meghódította, nem avatkozott bele alattvalói vallási szokásaiba, s a zsidókkal szemben tanúsított magatartását is ez a politika határozta meg. Ennek alapjait Julius Caesar és Augustus vetette meg, akik elismerték a zsidók jogát arra, hogy fenntartsák saját szervezeteiket, ekképpen mentesítve őket az egyesülésre vonatkozó általános tilalom alól. Ezen felül a zsidók közigazgatási és bíraskodási autonómiát kaptak, nem kellett részt venniük a kötelező pogány szertartásokon, amilyen például a császár bálványozása volt, s mentesültek más, a zsidó vallás kánonjával ellentétes kötelezettségek alól is. Ez az állapot, néhány rövidebb időszaktól eltekintve, századokon át változatlan maradt, míg végül 212-ben Caracalla ediktuma a zsidókat a birodalom összes szabad polgárát megillető római polgárjoggal ruházta fel.

Ez a helyzet gyökeresen megváltozott, amikor a kereszténység a birodalom hivatalos vallása lett. Nem túlzás azt állítani, hogy a középkor a zsidóság számára Nagy Constantinus hatalomra kerülésével (306-337) vette kezdetét, ő volt ugyanis az első császár, aki korlátozta a zsidóknak adományozott római polgárjogot. Noha az egyház nem törekedett a zsidó vallás teljes felszámolására, mivel a zsidók pusztá léte törvényeik érvényét bizonyította, de társadalmi és gazdasági alávetésükkel meg akarta alázni őket, a császárra pedig állandó nyomást gyakorolt, sürgetve a zsidók polgárjoguktól való megfosztását. A kereszténység intézményesülésének kezdeteitől papjai nyíltan a zsidók lakhelyei és zsinagógái elleni harcra hangolták az embereket.

Amikor a vandálok 455-ben elfoglalták Rómát, a nyugati birodalom történetének vége szakadt, s a pápaság, melynek erkölcsi tekintélyét a kereszténység egésze elismerte, a birodalom régi fővárosának legfőbb hatalmi tényezőjévé vált. Az ezt követő mintegy ezernégyszáz évben a zsidók sorsát többnyire a pápai politika határozta meg a keresztény Európában. ...

A zsidó vallás, mint religio licita ősi státusa lényegében nem változott, de az után, hogy Constantinus felvette a keresztény hitet, a császárok fokozatosan korlátozták a zsidók jogait. Az egyetlen kivétel, Julianus Apostata uralkodása ráadásul csak növelte a keresztények zsidógyűlöletét, ami Julianus halálától Konstantinápoly 1453-as bukásáig eleven maradt.

Miközben az eretnekek mézszárlására az uralkodó áldását adta, az egyház is mind keményebb szavakkal illette a zsidókat. ... A legkülönbébb eltévelyedésekkel vádolta a zsidókat, s egyenesen az ördöghöz hasonlította őket... Az erőszakos cselekmények, például a zsinagógák felgyújtása, és a zsidók elüldözése tanúskodnak arról, hogy Bizáncban a zsidósághoz való viszonyt mind elméleti, mind gyakorlati értelemben az egyház nézetei határozták meg. A zsidókat fokozatosan fosztották meg polgári jogaiktól, eltiltották őket hagyományos foglalkozásaik gyakorlásától, és más területet jelöltek ki lakóhelyükül. ...

A későbbi bizánci császárok szintén ellenségesen viszonyultak a zsidósághoz, s ez különféle elnyomó intézkedésekben nyilvánult meg: a képrombolás időszaka (726-843) után feléledtek az erőszakos zsidóellenes mozgalmak, 608 és 943 között az uralkodók számos zsidót térítettek át rendeletileg keresztény hitre. Az igazsághoz azonban hozzátartozik az is, hogy a negyedik kereszties hadjáratot megelőző kétszázötven évben életüket és tulajdonukat is törvény védte, s nem kényszerítették őket a kereszténység felvételére sem. ...

A római birodalmat a 4-6. században előzőnlő barbár népek – vandálok, frankok, gótok, burgundok, lombardok, angolok, szászok és hunok – pogányok voltak, de a romanizáció előrehaladtával (az Itáliában letelepedő gótok, az Ibériai-félsziget és a gallok ariánusok voltak) fokozatosan felvették a katolikus hitet.

Az inváziók időszakában a lakosság többi részéhez hasonlóan a zsidók életét is heves csatározások keserítették meg. A barbár népek letelepedését követően helyzetük általában kedvezően alakult a pogányok és ariánusok között. A 6. század végén azonban, amikor a fiatal barbár államok felvették a kereszténységet, a zsidók helyzete rohamosan romlott. A királyi szentesítés után törvényerőre emelkedő rendelkezések nyomán a zsidók elvesztették ősi jogaikat, s megkezdődött üldöztetésük. ...

A Rajna-vidéktől Galliáig és az Ibériai-félszigetig, ahol a frankok, burgundok és vizigótok hozták létre a maguk királyságait, a zsidókat kezdetben római polgárokként kezelték, nem pedig úgy, mint valami alsóbb népréteget. A frank és a burgund királyságban a zsidók továbbra is kereskedelemmel és kézművességgel foglalkoztak, földművelők, orvosok, jogtudósok, kalmárok voltak, köztisztviségeket viseltek.

A frank királyságban ez a helyzet akkor változott meg, amikor a Meroving uralkodó, Clovis 493-ban felvette a kereszténységet. A 6. század folyamán hét zsinat foglalkozott a zsidókkal, s hozott rendeleteket az uralkodó jóváhagyásával a zsidók másodrangú polgárokká való lefokozására. Hasonlóan erőszakos politika vette kezdetét Burgundiában, a Rajna-vidék középső részén és az észak-itáliai longobard királyságban. ...

A 8. századtól a 11. század végéig terjedő időszak a nyugati zsidó közösségek számára a béke, a felvirágzás korát jelentette, aminek a keresztes hadjáratok vetettek véget. E változás Nagy Károly frank király, majd császár (uralkodott 768-814), Jámbor Lajos (uralkodott 814-840) és utódaik nevéhez kötődik, akiknek uralkodása idején a zsidók az Európa nyugati és középső területein egyedülálló tolerancia időszakának áldásait élvezhették.

Nagy Károly védelmébe vette őket, biztosította életfeltételeiket, tulajdonjogukat, autonómiájukat, s teljes szabadságot adott nekik a kereskedelem és a vallás területén. A művelt és vállalkozó kedvű zsidóság jelentős részt vállalt a gazdaság, főképp pedig a kereskedelem fejlesztésében, s így valóságos jótéteményt jelentett Nagy Károly birodalmának. Ebben az időszakban csupán a zsidók tudtak kereskedelmi kapcsolatokat fenntartani a Kelettel: olyan országokkal, amelyek elérhetetlenek voltak immár a keresztény Európa számára az iszlám világ közbeékelődése miatt. Az európai zsidók azonban otthonosan mozogtak a muzulmán világban, szívesen látták és fogadták őket az arab birodalom területét behálózó közösségekben. A zsidók kezében volt a Közel-Kelettel folytatott rabszolga-, szőrme- és brokátkereskedelem éppúgy, mint a kínai fűszerkereskedelem. Európán belül a zsidók ellenőrzése alatt álltak azok a kereskedelmi útvonalak, melyek Marseille-től Nijmegenig kötötték össze a Földközi-tengert az Északi-tengerrel és a Baltikummal, sőt a brit szigetekkel. A nagyszámú közösség ápolta összetartozásának tudatát, s ennek köszönhetően a zsidók szabadon mozogtak Európában. Mivel minden foglalkozás nyitva állt előttük, az élet legkülönbözőbb területein tevékenykedtek: mint követek, kézművesek – üvegfüjők, kelme-festők, ötvösök, aranyművesek és selyemárusok -, orvosok (még az udvar szolgálatában is), földművesek és gazdálkodók, kereskedők és hajóácsok.

Jámbor Lajos frank király, majd császár maga vette védelmébe zsidó alattvalóit a klérussal szemben, kiterjesztette jogaikat s még az adók ellenőrzésével is megbízta őket. ...

A zsidó lakosság Franciaország déli területeiről (Narbonne, Nimes, Montpellier, Marseille, Toulouse stb.) fokozatosan észak és kelet felé vándorolt. ... Keleti irányban a

Rajna mentén telepedtek le, s a szász és száli területek uralkodói éppoly jóindulatot tanúsítottak irántuk, akárcsak a Karoling uralkodók. Ekkor jöttek létre Magdeburg, Merseburg, Mainz, Speyer, Worms és más városok zsidó közösségei, s éledtek új életre Kölnben, Regensburgban, Metzben és Trierben, ahol már öt évszázaddal korábban is voltak zsidó közösségek. A zsidók eljutottak Morvaországba, a mai Ausztriába és Csehországba – itt Prága vált központjukká. ...

Az Európa középső részein uralkodó kedvező helyzetnek a keresztes hadjáratok vetettek véget. A zsidóság történetének ez a fordulópontja voltaképpen egészen máig ható befolyással volt a keresztények és a zsidók viszonyára. ...

Az első csapatok 1096-ban indultak útnak. ... lemészárolták mindazokat a védtelen zsidókat (s ez volt a túlnyomó többség), akik nem voltak hajlandók áttérni a keresztény hitre. Az első zsidó közösség, mely e vérengzésnek áldozatul esett, a normandiai Rouen városé volt, s a Rajna mentén, amerre a keresztesek csak jártak, mindenütt halált és pusztítást hagytak maguk mögött. Annak ellenére, hogy IV. Henrik császár kísérletet tett a megszárlások megakadályozására, egész falvakat irtottak ki, s az áldozatok száma a becslések szerint három hónap alatt elérte a tizenkétezeret. ... S a helyzet egyre rosszabb lett, a zsidó közösségek elleni támadások mindennaposakká váltak. ...

A második (1146-1147) és a harmadik (1189-1193) keresztes hadjáratot hasonló pusztítás kísérte. ...

A keresztes hadjáratok döntő változást hoztak az európai zsidóság és a kereszténység kapcsolatában, s megvetették a középkorra oly jellemző irracionális zsidógyűlölet alapjait. E gyűlölet jeleivel a keresztény templomokban levő festményeken is találkozhatunk: ezeken a zsidó a gonoszt szimbolizálja, a zsinagógát pedig egy rozszant vénasszony, fején félrecsapott korona, szeme bekötve, jogara törött, hátán a törvény összetört kötéslánc, s egy hasonlóképp förtelmes ábrázolatú disznón lovagol. A zsidóból a keresztény misztériumjátékokban is csúfot űztek, s a legelrettetőbb és legutálatosabb bűnököt kapcsolták hozzájuk. A nyomtatás feltalálását követően először Németországban jelentek meg metszetek a zsidók elrettető ábrázolásaival. Az efféle nyomatok mély hatással voltak az alsópapság, illetve a kolduló rendek, a domonkosok és a ferencesek által befolyásolt emberek tömegeire, akik a zsidókról hihetetlen történeteket kezdtek fabrikálni. Az ilyesféle történetek megdöbbentően hatásosak voltak. Egyik legismertebb közülük a rituális gyilkosság vádja, mely szerint a zsidók keresztény gyermekeket áldoztak fel peszáh, a zsidó húsvét idején, mintegy Krisztus szenvedéseinek megcsúfolásaképpen, hogy vérüket használhassák fel szertartásaikhoz. Ez a vád először Norwichban ütötte fel a fejét 1144-ben, s a királyok, császárok és pápák cáfolatai ellenére a kontinensen is elterjedt, mindenekelőtt Németországban, ahol lépten-nyomon felemlgetett vádponttá vált.

A zsidók ellen felhozott különféle hamis vádak közül a kutak és folyók mérgezésének vádja járt a letragikusabb következményekkel. Az első eset Franciaországban fordult elő 1321-ben. Az 1347 és 1350 között Európán végigsöprő nagy pestisjárványért, a „fekete halál”-ért a zsidókat tették felelőssé, akikkel a pestis éppúgy végzett, mint keresztény szomszédaikkal. V. Kelemen pápa több rendeletben biztosította ugyan a zsidók védelmét, Aragóniától Kelet-Európáig mégis több száz közösséget dúltak föl és zsidók tízezreit ölték meg. A zsidók üldözése különösen nagy méreteket öltött Németországban, ahol 350 közösség esett áldozatul a támadásoknak. Ezt a csapást a német zsidóság nehezen heverte ki.

Ez jellemezte tehát a 12. századot követő helyzetet, s a középkor hátralevő időszakában a zsidók kénytelenek voltak megtapasztalni, hogy a keresztény hatalmasságok által időről időre kibocsátott törvények – melyek védelmüket lettek volna hivatva biztosítani -,

hatástalanok maradtak. Tudomásul vették, hogy életük minduntalan ki van téve a keresztények haragjának, amit bármilyen társadalmi vagy politikai változás könnyen fölszított, s a vallásos agitáció még tovább tüzelt. Erre ad példát az albigensek elleni kereszties hadjárat 1204 és 1229 között, a fanatizált parasztok pusztításai 1320-ban Franciaországban, az úgynevezett „zsidóverők” bajorországi mozgalma 1336-ban, a huszita eretnekek ellen indított háború a 15. századi Csehországban és a pápa németországi követének, a ferences szerzetes Kapisztrán Jánosnak a bázeli zsinat (1431-1443) zsidóellenes határozatait sürgető gyűjtő hatású beszédei. ...

Az európai zsidók a középkorban, a kereszties hadjáratokat követően, kiszorultak hagyományos tevékenységi területeikről és foglalkozásaikból, s ez felgyorsította elszegényedésük folyamatát. Először a város vallási életéhez kapcsolódó céhek kapui zárultak be előttük. Később teljesen kiszorultak a nemzetközi kereskedelemről, mivel az iszlám világon rést ütő kereszties hadjáratok nyomában megnyíló, keletre vezető utakat keresztények vették birtokukba, s használatukra hamarosan genovai és velencei kereskedők szereztek monopóliumot. Annak illusztrálására, hogy a velencei nemesek milyen eszközökkel próbáltak megszabadulni nemkívánatos versenytársaiktól, megemlíjük azt a rendeletet, amely a zsidó kereskedőknek megtiltja, hogy a városokban lakjanak, vagy áruikat ott kirakják. A zsidók országok közötti kereskedelmi tevékenységét is alaposan visszavetette az őket körülvevő ellenséges légkör, valamint az, hogy az utazás valamennyiük számára életveszélyes vállalkozást jelentett. E kockázat még inkább meg növekedett a III. Ince által összehívott negyedik lateráni zsinat (1215) után, melynek határozata szerint a zsidóknak megkülönböztető jelet kellett ruhájukon viselniük a keresztényektől való megkülönböztetésük megkönnyítésére. Ugyanez a zsinat eltiltotta őket a közhivataloktól és a „keresztény” foglalkozásoktól, s ezzel csaknem minden lehetőség bezárult előttük. A zsidókat a feudális rendszer elszakította a földtől is, miután nem lehettek sem földbirtokosok, sem hűbéresek. Nem alkalmazhattak keresztény munkaerőt sem, ez azonban némiképp fölösleges törvényi túlbiztosításnak bizonyult, hiszen földdel amúgy sem rendelkeztek. A zsidó népesség mindezek eredményeképpen a földekről a városokba és a falvakba költözött, ahol kis közösségekben szóródtak szét, melyek létszáma ritkán érte el az ezer főt.

Ez idő tájt a zsidóság tevékenységi köre, kiváltképp Közép-Európában, a pénzhitelezésre korlátozódott, amitől a harmadik lateráni zsinat (1179) eltiltotta a keresztényeket. Franciaországban, Angliában és Észak-Itáliában a 12. századtól kezdve ez vált a zsidóság megélhetésének legfőbb forrásává. A 13. században ugyanez volt jellemző Németországban, Lengyelországban és Csehországban is. A kis és nagy pénzhitelezők, akár csak manapság a bankok, kulcs-szerepet játszottak a cserekereskedelmen alapuló gazdaságról a pénzgazdaságra való átmenet időszakában. Ráadásul az egyes országok számára is előnyös volt az, hogy a pénzhitelezéssel a zsidók foglalkoztak, így ugyanis őket terhelte az erre a tevékenységre kivetett magas adó, mely az általuk fizetendő többi rendes és rendkívüli adóval együtt az államkasszába került. A vagyonos zsidók ekképpen nélkülözhetetlenné váltak az uralkodók és az egyházi vezetők háborúinak és nagyszabású építkezéseinek finanszírozásában. Ez a gyakorlat a 13. században teljesedett ki, a későbbiekben azonban – a zsidó közösségek elszegényedése miatt – befolyásuk jelentősen csökkent.

A pénzkölcsönzés, különösen ott, ahol kis összegekről volt szó, s a hitelező és adós személyes kapcsolatba került, azt eredményezte, hogy a zsidókat sokan már nem csupán vallási okokból gyűlölték. Ez a gyűlölet olyankor nyílt erőszakba csapott át, ami mögött gyakran fizetési kötelezettségüktől húzódó adósok vagy a konkurenciától megszabadulni akaró kereskedők, kézművesek álltak felbujtóként. ...

Amikor a középkori Európa zsidó közösségei az őket körülvevő ellenséges légkör, a rájuk nehezedő folyamatos egyházi nyomás és általánossá váló elszegényedésük miatt többé nem játszottak a korábbihoz hasonló jelentős és előrevivő szerepet országaikban, gyengeségük nagyban hozzájárult kiűzetésükhöz, ami összes megmaradt tulajdonuk elkobzásával járt együtt. ...

A hajdani német-római birodalom számtalan független állammá felaprózódó területéről a zsidók összességét sohasem kergették el ugyan, egyes területekről, városokból azonban számos esetben utasították ki kisebb csoportjaikat örökre vagy – ha a királyok és hercegek a gazdaság felélénkítése miatt bebocsátásukra kényszerültek –, ideiglenesen. Ausztriából 1420-ban űzték ki a zsidó lakosságot, azokat pedig, akik ennek nem tettek eleget, a rákövetkező évben máglyán égették el. Zsidók egy csoportja azonban egy évszázaddal később ismét letelepedhetett Bécsben. Szászországban, 1430-ban, Bajorországban, 1450-ben került sor a zsidók kiűzetésére. Az elmérgesedő zsidóellenes hangulat, a sorozatos kiűzetések, a kényszerűségből megkeresztelkedettek vágyakozása arra, hogy visszatérjenek őseik vallásához, mindenekelőtt pedig a „fekete halál” idejére eső mézszárlások azt eredményezték, hogy az Európa középső részein élő zsidó népesség fokozatosan kelet, Magyarország és Lengyelország felé vette útját, ahol a közösségek száma – főleg az utóbbi területén – rendkívül megsaporodott. ...

A 15. század végén Európa a középkorból az újkorba lépett. Az átmenet a reneszánsz és a humanizmus volt, ami Itáliában született, majd Németországon át egész Nyugat-Európában elterjedt. Az új eszmék a kultúra újjáteremtésére, a nemzeti érzés kialakulására és a szabad vallásgyakorlásra ösztönzően hatottak. ...

A megelőző századokban az itáliai zsidók viszonylagos nyugalomban éltek. A pápa nem mutatkozott hajthatatlannak irányukban. ... A Németországhoz hasonlóan városállamokra és független fejedelemségekre feldarabolódott Itália a zsidók számára azt jelentette, hogy valahol mindig találhattak menedéket. Ha az egyik állam kiűzte, egy másik befogadta őket. ...

Az itáliai zsidóságot mindig szoros szálak fűzték a reneszánsz eszmeiségéhez, s jelentősen hozzá is járult annak kifejlődéséhez. ...

Az itáliai zsidók 15-16. századi kedvező állapotában változás állt be az 1550-es éveket követően. A reneszánsz idején helyzetük általában véve igen jó volt a pápai államban, ... VII. Kelemen ... egy David Reubeni nevű arab-zsidó kalandorral kötött szövetséget, hogy hadseregével, melynek egy részét keleti zsidók tették ki a törökök ellen, induljon. A 16. század közepétől azonban az egyház a zsidókat okolta az új eretnokség, a mindinkább elterjedő reformáció miatt. Az ellenreformáció és a tridenti zsinaton (1545-1563) elfogadott egyházi törvények, amelyek az elkövetkező két és fél évszázadon át érvényben maradtak, az egyházi tolerancia hosszú időszakának vetettek hirtelen véget. ... A legsötétebb várakozásokat igazolta az, hogy 1553-ban, Rómában és Itália más városaiban újra elégették a Talmudot. ... a zsidók lényegében a kiközösítettek sorsára jutottak. Arra kényszerítették őket, hogy elkülönített városrészekben éljenek, és jól felismerhető fejfedőt viseljenek. Megfosztották őket mindenféle tulajdon jogától, s csupán zsidóként dolgozhattak. Megtérítésük céljából az egyház kötelezte őket az istentiszteleteken való részvételre (ez a gyakorlat Rómában egészen 1870-ig érvényben maradt), gyakran pedig zsidó gyermeket raboltak el családjuktól, hogy szüleik akarata ellenére megkereszteljék őket. ...

A reneszánsz idején Németországban, akárcsak Itáliában, egyes keresztény körök a héber nyelvet és irodalmat, valamint a Biblia eredeti szövegét kezdték tanulmányozni. ...

A Luther Márton által 1517-ben elindított reformáció hívei, akárcsak maga Luther, nagy érdeklődést mutattak a hebraista tanulmányok iránt, ... A reformáció kezdetén Luther megpróbálta a kereszténység felé közelíteni a zsidókat, egyes írásaiban nyíltan elítélve a katolikus egyház hozzájuk való viszonyát, amikor azonban látta, mily kevés hatása van szavainak, a zsidóság elszánt ellenségévé lett, írásaiban szabad folyást engedve mély gyűlöletének, ami nagyban hozzájárult a németországi antiszemitizmus kifejlődéséhez, a protestáns világot pedig véglegesen a zsidók ellen fordította. Mindez oda vezetett, hogy Németország, a reformáció rendületlen támasza, épp olyan türelmetlenséget tanúsított a zsidókkal szemben, mint a katolikus egyház, a reformáció és ellenreformáció csatározásai között őrlődő zsidókat pedig mindenki üldözte. ...

Annak ellenére, hogy Németországban 1648-ig vallásháború dúlt, nagyarányú zsidóellenes megmozdulásra nem került sor. ... Amikor az egyik ajtó bezárult előttük, az elkergetett zsidók addig jártak városról városra, míg nem találtak egy olyat, amely nyitva állt. Az európai országok felfogásában csak jóval a 18. század fordulóját követően tapasztalható bizonyos változás. Ennek egyik példája Mária Teréziának a prágai zsidók kiűzetéséről hozott 1745-ös rendeletéhez kötődik. Ez a rendelet Európa-szerte a felháborodás hullámain indította el, s a császárné a diplomáciai nyomás hatására kénytelen volt megengedni a zsidók visszatelepülését. ...

A harmincéves háborútól (1618-1648) kezdve a zsidó udvari ember, akivel korábban csak a középkori arab és spanyol keresztény királyságokban találkozhattunk, megszokott jelenséggé válik Közép-Európában. A 16. században elinduló folyamat eredménye volt ez, s a napóleoni háborúkig folytatódott. 1648 után a német-római birodalom németországi hatalmi központja megrendült, s az ország kis fejedelemségekre bomlott, s ezek az abszolutista állam barokk eszményét valósították meg udvaraikban. Ezekben az udvarokban, akár protestánsok, akár katolikusok voltak, a zsidó udvari ember fontos szerepet töltött be az állam kormányzásában. A zsidók nem csupán a német fejedelemségekben bukkannak fel, hanem Lengyelországban és Dániában is. ... Vállalkozó szellemük segítségükre volt egy új kereskedelmi és pénzügyi gazdaság meglapozásában és az iparosítás folyamatában való részvételben. Jelentős szerepet játszottak a modern abszolutista államok születésében is. E nagyhatalmú oligarchia tagjai többnyire fényűző kastélyokban éltek, a lehető legnagyobb mértékig igazodva környezetük társadalmi szokásaihoz. Esetenként saját zsinagógájuk volt, melyet az általuk támogatott aranyművesek, festők és kőfaragók munkái díszítettek, akárcsak kastélyukat. Egy-egy ilyen magas rangú személyiség körül olykor egész zsidó közösségek fejlődtek ki. ...

Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy a 16-17. századi zsidóság túlnyomó többsége kiskereskedő és szatócs volt. ...

A kelet-európai zsidóság régmúlt történetének legérdekesebb fejezete a kazár birodalomhoz kapcsolódik. A birodalom a 6. századtól kezdődően a Kaukázus, a Volga és a Don határolta területen, Európa és Ázsia között helyezkedett el. Fővárosa, Itil számos országot összekötő kereskedelmi útvonalak találkozási pontja volt. Bulan király és nagyszámú alattvalója 740 körül áttért a zsidó hitre, s ettől fogva csak zsidók kerülhettek a trónra. Később, 965 táján, a kazár birodalmat a kijevi fejedelem hódította meg, s utolsó nyomait a Krím-félszigeten 1016-ban söpörték el a népmozgalmak.

Kelet-Európa a keresztes hadjáratok idejétől kezdve a német zsidók vándorlásának gyakori végállomása lett. Nem csupán az üldözés és a kiűzetés elől letek itt menedéket, de olyan elmaradott országokban, mint Magyarország, Csehország és Morvaország, melyeknek égető szükségük volt vállalkozó szellemű emberekre a kereskedelem és a gazdaság

fellendítéséhez, szabadságot is kaptak. Lengyelország a 12. századtól kezdve fogadta be a zsidókat. ...

A zsidó népesség nagy része mesterember (aranyműves, takács, kovács, stb.) vagy kiskereskedő, kisebb részük földműves vagy kocsmáros volt. A tehetősebb zsidók az iparban, adószedésben, az arisztokrácia és az uralkodó földbirtokainak irányításában, a sóbányákban folyó munkában, a fa, a lábasjóság és a mezőgazdasági termények kereskedelmében vállaltak szerepet. ...

A 18. század közepén kezdődött el az a lassú és küzdelmekkel teli folyamat, amely Európa zsidóságát az emancipációhoz (más szavakkal a zsidó történelem modern korszakába) vezette el. Ezt megelőzően (néhány országban egészen a 19. század végéig) azonban az általános összkép nyomorúságos gettólétbe süllyedt, kíméletlen adókkal sújtott, remény és jövő nélküli zsidó közösségeket mutat. ...

II. József 1782-ben kiadott türelmi rendeletét talán már a változás bizonytalan jelének tekinthetjük, mivel eltörölte az osztrák zsidóságra nehezedő legsúlyosabb korlátozást (bár az intézkedés rejtett célja a zsidó népességnek a kereszténységre való áttérítéssel való fokozatos beolvasztása volt).

Európa egészét tekintve azonban az egyenjogúsítás kérdésében csak a francia forradalom hozott döntő változást. A Nemzetgyűlés – néhány tagja és az újságok heves tiltakozása ellenére – végül 1791-ben Franciaország zsidósága számára egyenlő állampolgári jogokat szavazott meg. Ugyanez történt Európa valamennyi részén, ahol a forradalom éreztette hatását. ...

A szabadság előjátéka rövid életű volt. Napóleon bukásával a reakció erői kerekedtek felül Európában. Az új rend alapja a restauráció lett, mely helyreállította a királyok és az egyház uralmát, s ez visszatérést jelentett az abszolút monarchiához, így Franciaország és Hollandia kivételével az európai zsidóság újonnan elnyert jogainak többségét elveszítette. ...

Ausztriában a zsidóknak vissza kellett térniük a gettókba, külön kerületeket jelöltek ki számukra (ezek közül némelyeket nem hagyhattak el, másokba nem léphettek be) és a rendkívüli adók minden lehetséges fajtájával sújtották őket. A jogegyenlőséghez fűzött zsidó remények így hosszú időre megghiúsultak, folytatni kellett a harcot újabb hatvan éven át. Azok számára, akiknek fontos volt, hogy a társadalom, illetve általában az európai kultúra befogadja őket, nem maradt más alternatíva, mint a kikeresztelkedés, s ezt végül sokan meg is tették. ...

Mindezek ellenére a középkor óta alapított zsidó pénzintézetek éppen ekkor élték virágkorukat, mivel az iparosítás korának kezdete hatalmas tőkebefektetést igényelt (bányászat, gyárak és vasútvonalak építése stb.). Így a nagy zsidó pénzemberek bankjai mintegy tartópillérei lettek az európai gazdasági életnek. A számos példa közül elegendő csupán egyet említenünk, a Rotschild bankárdinasztiát, mely majna-frankfurti központjából egymás után nyitotta meg fiókvállalatait Bécsben, Londonban, Párizsban és Nápolyban. A zsidó kézben lévő magánbankok jelentősége majd a 19. század végétől a részvénytársaságok megszületésével kezd lehanyagolni.

A zsidó emancipáció ügyét a 19. század közepén megjelenő liberális politikai pártok karolták fel. A zsidók felzárkóztak mögójük, velük szálltak harcba, támadásba lendülve, ha azok is úgy tettek, és visszavonulva, ha ők is visszavonultak. 1848 forradalmi mozgalmi segítettek a zsidókat céljuk elérésében, mivel a győzelemre jutó liberális erők az egyes államok kormányzását demokratikus alkotmányok kibocsátásával kívánták megalapozni. A

forradalmi időszak és 1870 között Közép-Európa összes államában a zsidó polgároknak állampolgári jogegyenlőséget biztosító liberális alkotmányokat fogadtak el. ...Az Osztrák-Magyar Monarchiában, ahol az 1848-as forradalom után Ferenc József garantálta ugyan a jogegyenlőséget, ez a gyakorlatban egészen az 1867-es alkotmány elfogadásáig nem érezte hatását. ...

A 19. századi Európa zsidósága számára az egyenjogúság elnyerésével megnyílt az út addig kiaknázatlan képességei és lehetőségei előtt. A zsidók mohón vetették bele magukat a nyugati kultúra tanulmányozásába, és gyorsan behozták a keresztény társadalommal szembeni lemaradásukat. Sok kiváló személyiséget adtak a világnak, s az emberi kultúra valamennyi területén találkozhatunk velük – filozófiában, gazdasági életben, iparban, művészetekben, tudományban és a műszaki területeken. ...

A zsidó kisebbség és a keresztény többség békés együttélése, illetve a zsidóság társadalmi integrálódása, ami sok esetben nehezen volt összeegyeztethető a zsidó vallás szigorú előírásaival, Németországban zsidó reform-mozgalom kibontakozásához vezetett, s ez az ortodoxok heves támadásai ellenére később más országokra is áterjedt. ...

Nem sok időbe telt azonban, hogy az egyenjogúvá tett zsidóságnak ez a hihetetlenül gyors fejlődése felszínre hozza a keresztények lappangó ellenszenvét. ...A kérdés többé nem az ősi vallási ellentét körül forgott, ez már senkit sem foglalkoztatott, helyébe egy álbíológiai alapokon nyugvó, világias jellegű érvrendszer lépett: a zsidók faji jellegzetességeikből fakadóan fenyegetést jelentenek a modern civilizációra. Ezek az elméletek, amiket publikációk százaai visszhangoztak, s amiket számos liberális szociáldemokrata gondolkodó cáfolt meg (hozzá kell tenni, csak csekély társadalmi támogatással) amellet, hogy az erőszak nyílt megjelenéséhez vezettek Németországban, termékeny talajra letek más országokban is, különösen Ausztriában, mely a zsidógyűlölet másik melegágya lett. ...

A Nyugaton végbemenő emancipációs folyamat szinte egyáltalán nem érezte hatását Kelet-Európában, ahol a 18. század végi Lengyelország több egymást követő felosztásával a zsidó népesség óriási többsége az orosz birodalomhoz került.

A zsidókat el akarták távolítani az ország közbülső területeiről, a 19. század elején meghatározták, mely területeken telepedhetnek le.

A birodalom nyugati területeinek városi gettóiba zárva, illetve nyomorúságos stét (kisváros) létre kárhozotva a zsidóknak mégis sikerült megőrizniük emberi méltóságukat azáltal, hogy hagyományos életmódjuk értékeit tartották szem előtt és mélyen vallásos életet éltek, ... A csapások sorozatával szemben a menekülésben kerestek kiutat. 1881-től három évtizeden át nagy számban települtek át Nyugat-Európába, elsősorban Angliába, és a tengeren túlra...

A nyugat-európai zsidóságnak ugyanakkor rá kellett ébrednie, hogy bármilyen keményen próbálkozzék is a keresztény társadalom, legyen az katolikus vagy protestáns, soha nem fogja maradéktalanul befogadni. Annak ellenére, hogy sokan közülük megtagadták kulturális örökségüket és hagyományos nyelvüket, zsidóságukat néhány többé-kevésbé szimbolikus jelentőségű vallási előírásra korlátozták, asszimilálódtak a kereszténységhez, sőt számosan ki is keresztelkedtek, időről időre bebizonyították, hogy nemcsak jó, de példás hazafiak, most mégis az antiszemitizmus áldozatainak kellett látniuk magukat. Mintha az eltelt évszázadok alatt semmi nem változott volna: a középkor legsötétebb napjai idéződtek fel a szószekeken, az egyetemi fakultásokon és a királyi palotákban. Nyilvánvalóvá lett, hogy a szabadság elnyerésének egyetlen útja, melyen több, nemzeti öntudatra ébredő balkáni ország

népe is járt, a független nemzetté válás felé vezet. Míg azonban ezeknek az országoknak megvolt a saját földrajzi területük, a zsidó nép ilyennel nem rendelkezett. ...

Herzl Tivadar (1860-1904) egy jelentős mértékben asszimilálódott budapesti családból származott, Bécsben jogot tanult, majd az írói, illetve újságírói hivatást választotta (zsidó származása miatt jogi pályára nem léphetett). ... Attól a meggyőződéstől hajtva, hogy egy állam megszervezése jelentheti az egyedüli megoldást, megírta Der Judenstaat című művét, s itt az új állam helyének Palesztinát javasolta. Annak ellenére, hogy tervét nem fogadták lelkesedéssel, sőt Közép és Nyugat-Európa asszimilált zsidósága körében inkább gyanakvás és gúnyolódás tárgya volt, Herzl számos jól ismert személyiség támogatását elnyerte. ...

Röviddel az első világháború befejezése előtt intenzív diplomáciai tevékenység kezdődött el, melyben fontos szerepet játszott az angliai zsidó származású vegyész, Chaim Weizmann. Weizmann erőfeszítéseinek eredménye a Balfour-deklaráció, melyet 1917-ben írt alá az angol külügyminiszter, Arthur James Balfour. A nyilatkozatban az angol kormány támogatta azt az elképzelést, hogy „a zsidó nép számára nemzeti otthont” kell teremteni. 1920-ban a Népszövetség jóváhagyta a palesztinai brit mandátumot, élén a kiváló zsidó származású angol főbiztossal, Herbert Samuellel. ...

Az első világháború alatt és közvetlenül utána több olyan esemény történt, mely számottevő optimizmust keltett az európai zsidóság körében, és megerősítette hitüket abban, hogy helyzetük ilyen vagy olyan módon, de végül is normalizálódni fog. A valóság azonban most is kegyetlenül megcáfolta reményeiket. ... Reményt keltőek voltak a versailles-i békekonferencia kisebbségi autonómiára vonatkozó cikkelyei is, mert az európai soknemzetiségű birodalmak (osztrák-magyar, ottomán és orosz) eltűnésével megszülető új államoknak, nevezetesen Észtországnak, Lettországnak, Litvániának, Lengyelországnak, Romániának, Csehszlovákiának, Magyarországnak, Jugoszláviának, Ausztriának, Görögországnak és Törökországnak e rendelkezéseket el kellett fogadniuk. Hozzá kell tenni, hogy az Egyesült Államok után az újonnan megalakuló államokban lakott a világ legnagyobb zsidó népessége: Lengyelországban több mint hárommillió zsidó élt, Magyarországon fél millió, Romániában hétszázötvenezer.

Az új államok azonban, mivel a békediktátum fent említett cikkelyeit nemzeti szuverenitásuk korlátozásaként értelmezték, kezdettől fogva gátolták végrehajtásukat, így azok (Csehszlovákiát kivéve) előbb vagy utóbb érvényüket veszítették. A zsidók önrendelkezési és állampolgári jogait erősen korlátozták. Romániában és Lengyelországban minden lehetséges módon igyekeztek akadályokat gördíteni a zsidó állampolgárok elé, gyakorlatilag sehol sem állhattak közszolgálatban, és sehol sem ismerték el hivatalosan a zsidó nyelvet. Korlátozták a felsőoktatásban résztvevő zsidó diákok létszámát, és több országban is szigorú megszorításokat vezettek be a zsidók üzleti vállalkozásaival szemben: például az a zsidó iparos, aki tanoncokat kívánt alkalmazni, nyelvvizsga letételére kényszerült, hitelért folyamodó zsidó vállalatoknak keresztény partnereket kellett találniuk, az állami támogatásokat versenytársaik közt osztották szét, száműzték őket a kormány igazgatása alatt álló hatalmas állami monopóliumokból, stb.

Több új államban is pogromok sora kísérte a függetlenség megszületését, melyek Lengyelországban, Magyarországon (itt különösen az 1919-es kommunista puccs leverése után) és Romániában több ezer zsidó életét követelték.

A jövőbe vetett remények szertefoszlását kísérő kiábrándultság sok zsidót arra készítetett, hogy a számos zsidó és nem zsidó politikai párt valamelyikéhez csatlakozzon. ...

Az új társadalmi és kulturális rend egy egész zsidó generáció arculatát meghatározta. Magyarországon, Csehszlovákiában, Litvániában és Kelet-Lengyelországban a fiatalok vagy saját erőből, vagy különféle szervezetek támogatásával nagy számban tanultak olyan iskolákban, amelyek nem vallásos jellegű oktatást nyújtottak. ...

Az első világháborút követő időszakban más tényezők is jelentős mértékben hatottak Európa zsidóságára. A természetes szaporulat erőteljesen visszaesett többek között azért, mert a népesség nagy hányada elfordult a hagyományos életformától, s mert ugrásszerűen megnőtt a vegyes házasságok száma (új és messzire vezető jelenség), melyekben a gyerekeket már nem zsidóként nevelték fel. Az 1929-es világméretű gazdasági válság felerősítette a zsidókkal szembeni diszkriminációt.

Az 1930-as évek elején a kelet-európai zsidók ügye kedvezőtlen fordulatot vett. A nácik németországi hatalomra kerülése lángra lobbantotta a lappangó antiszemitizmust, különösen Lengyelországban és Romániában, ahol megszorodtak a zsidók, illetve a zsidó otthonok és üzletek elleni támadások, s mind hangosabban követelték, hogy a zsidókat fosszák meg állampolgári jogaiktól. Diszkriminatív jellegű törvényeket hoztak (és ezek egyre több támogatóra leltek) a balti országokban, Magyarországon és Ausztriában is. ...

Nyugat-Európa zsidó közösségei nem vettek részt keleti hittestvéreik nemzetiségi harcában, mivel úgy érezték, hogy a jogegyenlőséget garantáló törvények elegendő védelmet biztosítanak számukra azokban a társadalmakban, amelyekben élnek. ...

Amikor a nácik hatalomra kerültek Németországban, a nyugati zsidóság feltámadt tetszhalálából, szervezkedni kezdett, hogy megvívja a maga politikai csatáját. Az 1936-ban, Genfben összeülő Zsidó Világkongresszus határozatokat hozott az ideológiai harcról, a német termékek bojkottjáról, a diszkrimináció elleni küzdelemről és a menekültek megsegítésének eszközeiről. Franciaországban és Angliában felerősödött az antiszemita propaganda, miután a két ország 1938-ban, Münchenben egyezményt írt alá Hitlerrel abban a reményben, hogy ezzel sikerül fenntartani a békét, a zsidók szenvedése csupán zavaró mellékkörülménynek számított, s az ezt követő zsidó menekülthullámok előtt minden nyugati ország elzárkózott, a brit hatóságok pedig felfüggesztették a palesztinai bevándorlást. Ez a helyzetkép tárul tehát elénk az európai zsidóságot érő legszörnyűbb katasztrófa küszöbén. ...

1933 januárjában a gazdasági válsággal és hatmillió munkanélküliséggel küszködő Németországban Hitler lett a birodalmi kancellár. Hatalomra kerülésekor a parlamentáris berendezkedést kíméletlen nemzetiszocialista diktatúrával cserélte fel. Terror söpört végig a zsidó közösségeken, s nem törődve a nyugati világ közvéleményével, a zsidókat száműzték a közéletből és az értelmiségi hivatásokból, üzleteiket bojkottálták. 1935-ben, Nürnbergben zsidóellenes törvényeket hoztak, ezek a zsidókat fajként határozták meg, és vallására való tekintet nélkül zsidónak tekintettek mindenkit, akinek legalább egy nagyszülője zsidó volt. Megfosztották őket német állampolgárságuktól és szavazati joguktól, gyakorlatilag mindenfajta hivatástól eltiltották őket, nem köthettek vegyes házasságot. A nyugati országokat azonban ez sem rázta fel, sőt mindennek ellenére részt vettek az 1936-ban, Berlinben megrendezett olimpiai játékokon.

A zsidók éveken át tömegesen hagyták el Németországot, s most a menekültáradat megsokszorozódott. A német hatóságok, amennyiben semmit nem vittek magukkal, nem tartották vissza őket. A második világháború kitöréséig több mint háromszázezer zsidó hagyta el az országot, s az azt követő két évben további hetvenezernek sikerült elmenekülnie. A több ezernyi menekült sorsa nyugtalansággal töltötte el a nyugati hatalmakat, s ezért 1938-ban Evianban találkozót hívtak össze, arra azonban egyikük sem vállalkozott, hogy az otthontalan zsidókat befogadja. ...

A háború végén a szövetségeket megrendítették a napvilágra kerülő tények. Soha nem fogjuk megtudni a halottak pontos számát, egyedül a „végső megoldás” áldozatainak száma négy és fél millióra tehető. Az összes halott száma csaknem elérte a hatmilliót, s ez az európai zsidóság kétharmadát jelenti, néhány országban pedig, például Lengyelországban, Görögországban és Csehszlovákiában a zsidó lakosságnak mindössze egytizede élte túl a háborút.

A zsidóság, az egyetlen ókori nép, amely fennmaradt Európában, nem saját választásából telepedett meg itt, hanem mert a római birodalom – egy európai birodalom – politikai érdekei úgy kívánták. Évszázadokon át nélkülözhetetlen és mindenütt jelenlévő alkotóelemei voltak az európai történelmi valóság nagy építményének, munkálkodtak felemelkedésén, elősegítve a kulturális fejlődést, mint például a középkori spanyol királyságban vagy az egyenjogúsítás utáni Közép-Európában, s mégis legsötétebb napjait kellett megélniük. Amikor Európán úrrá lettek démonai és beteg szelleme – amikor a vallási fanatizmus (aminek semmi köze a zsidó Jézus Krisztus toleranciát hirdető tanításaihoz, sokkal inkább az egyház által elferdített értelmezéshez) és az antiszemita fanatizmus (mely Európa keresztény kultúráiban született meg) zsidó vér kiontásához vezetett. Mert a zsidó az az idegen, aki kéznél volt, és akit fel lehetett áldozni. Elszakítva természetes földrajzi környezetétől, a zsidó nép soha nem gyakorolt politikai vagy közigazgatási hatalmat Európában, s így mindig kormányai jóindulatától függött. A 3. században erőfeszítés nélkül és magától értetődő módon kapták meg a római polgárjogot a római császároktól, akik alattvalóik hasznosságát és érdemeit nem származásuk szerint ítélték meg, és minden jogukat elveszítették azokban a századokban, amikor a katolikus egyház uralta Európát, vasszigorral ellenőrizve a királyokat és a fejedelmeket, s amikor ennek az egyháznak tanításai – melyek szigorúak, kérlelhetetlenek és kétségbevonhatatlanok (sok zsidó a zsidósággal megbékélő XXIII. Jánost szentként tiszteli) -, kiegészülve a görögkeletiek és a protestánsok ugyancsak rosszindulatú reflexeivel, tovább hagyományozódtak a keresztény gondolkodásban és oktatásban. A holocaust óta azonban a zsidóság központja többé már nem Európa, hanem Izrael, illetve az Egyesült Államok, így azoknak az európaiaknak, akiknek ezt a tényt nehezükre esik elfogadni, most új kisebbségeket kell találniuk, melyek alkalmasak lehetnek a bűnbak szerepére.”

Elena Romero Castelló- Uriel Macías Kapón könyvében említést tesz a kazárokról, akik kapcsolatba kerültek a zsidósággal, a zsidó hittel, de a kereszténységgel és az iszlámmal is. Ebben a találkozásban nincs semmi rendkívüli, ha arra gondolunk, hogy abban az időben és még régebben a Kaukázus, a Káspi-tenger, a Fekete-tenger környéke, az akkori világ milyen fontos kereskedelmi, kulturális és stratégiai területe volt. Erről Strabón Geógraphika című munkájában többször tesz említést. A mi témánk szempontjából azért lehet ez érdekes, mert a magyarság is tartózkodott és járt azokon a vidékeken és kapcsolata volt a kazárokkal.

Chaim Potok „Vándorlások, A zsidó nép története” című könyvében szerepel egy levélváltás a X. század közepe tájáról, mellyel Sápírút a córdobai orvos foglalkozott:

„Ekkor Hiszdáj ibn Sápírút tudomást szerzett egy távoli zsidó királyság létezéséről valahol a Fekete-tengeren túl. Állítólag a következő levelet írta a kazár bégnek:

Hiszdáj ibn Sápírút a kazárok királyának. S a földnek királyai hírére vevén az ő (Ábd Áráhmán) nagyságának s hatalmának, ajándékot hoznak neki és megtisztelik ajándékokkal és drágaságokkal, köztük az áskenázi király, a gíblím, azaz az ál-Czákláb királya, Konstantinápoly királya és egyéb királyok. Ezeknek ajándékai az én kezemen mennek keresztül, és kezeimből veszik viszont ajándékaikat... Mindezeknél a követeknél, kik ajándékokat hoznak, rendszeren kérdezősködni szoktam zsidó testvéreink, a száműzetésben

menekültek felől, vajon hallották-e híret annak a maradvány szabadságának, mely rabszolgaságban sínylődik s nyugtot nem talált. Míg végtére Chraszán követei, a kereskedők arról értesítettek, hogy igenis van birodalmuk ama zsidóknak, kik ál-Kozár nevet viselnek... Ha tehát a király jónak látja... parancsolja meg az írkokoknak, kik szolgálatában állnak, hogy írjanak szolgálójának kimerítő választ, mely messze földről érkezzék hozzám. Tudassa velem a dolognak gyökerét, s az egész történetnek alapját: miképp történt az izraelitáknak e helyen való letelepülése? ... De midőn uram, királyomnak és birodalma hatalmának és seregei sokaságának híret vettük, elcsodálkoztunk: fejünk fölemelkedett, szellemünk föléledt, és uramnak uralkodása számunkra a száznak megnyitásával lett.

E levél hitelessége heves vitákat kavart a tudósok körében, amiként a válaszá is:

Rabbi Hiszdájnak, a száműzöttek fejének, ben Izsák ben Ezrának, a spanyolnak, a kit szeretünk és tisztelünk. Ezennel értesítlek, hogy tisztelt leveled mihozzánk eljutott a Nemezsországból való rabbi Jákob ben Eliezer keze által, és mi örültünk neki és örvendtünk belátásodnak s bölcsességednek... Tudd meg, hogy mi Jafetnek, és pedig Tógármának vagyunk ivadécai. Őseinknek nemzetségi lajstromaiban úgy találtuk, hogy Tógármának 10 fia volt, s ezek neve Ujgur (vagy Ajgur), Tiros, Avvar, Úgin, Bízal, Tárna, Kozar, Zagur, Bulgar, Szávir.

Mi a hetediknek, Kozarnak, gyermekeitől származunk, akiről az van írva, hogy napjaiban őseim kevesen valának, de a szent, dicsőíttessék ő! Erőt s bátorságot adott nekünk, úgy hogy háborút viseltek sok és náluknál erősebb népekkel, melyeket a mindenható segítségével elűztek, országukat elfoglalván, úgy, hogy (e népek) megfutamodtak, ők (a kozarok) pedig üzőbe vették mindaddig, míg a nagy folyón, melynek neve Duna, átszalasztották. Ezek még mai napság is a Duna mellett laknak Konstantinápoly közelében. A kozarok pedig országukat elfoglalták.

Ezeknek utána több nemzedék múlt el, míg köztük a (kozarok között) király támadt, kinek neve Bulán volt... Ezeknek utána (Bulánnak) híre az egész földön elterjedt, hallották Edom királya s az izmaeliták királya, és követeket küldtek hozzá nagy kincsekkel és sok ajándékkal, bölcs embereikkel együtt, hogy az ő hitükre térítsék. De a király okos ember volt: parancsot adott, hogy egy bölcs izraelitát is hozzanak, behatóan vizsgálódott, kutatott és kérdezősködött, és ezeket (a bölcsüket) összehozta, hogy vallásuk fölött vitatkozzanak... Végtére a király a (keresztény) paptól azt kérdezte: „Melyik hit jobb, Izrael hite, vagy Izmael hite?” A pap azt válaszolta: „Izrael hite a jobb hit.” Ezután a kháditól kérdezte: „Melyik hit jobb, Izrael hite, vagy Edom hite?” S a khádi felelt: „Izrael hite jobb.” Erre a király: „Így önnön magatok a saját szájatokkal vallottátok be, hogy Izrael hite a legjobb, a legigazságosabb, s én Izrael hitét választottam, mely Ábrahámnak hite is volt. A mindenható Isten segítségemre lesz.” ... E naptól fogva a Mindenható (Bulánnak) segítségével volt s hatalmát megerősítette, őt magát s szolgálait körülmetéltette, egy bölcs izraelita után küldött, kit elhozott, és ezek megmagyarázták (!) a szent tant és felsorolták neki a törvényeket. Egész a mai napig e tiszteletreméltó hitnek vagyunk hívei ... Én a folyó torkolatjai mellett lakom és nem engedem, hogy a Ruszi-ok, akik hajókon jönnek, ezeken átmenjenek, a szárazon jövő ellenségeiket pedig hasonlóképp nem engedem a (ruszi-ok) országukba átmenni. Kemény háborúkat viselek velök, mert ha megengedném (t.i. hogy az oroszok átmenjenek) az izmaeliták egész országát Bagdádig elpusztítanák...

Történelem? Legenda? Folklor, amelyet egy hazátlan nép vágyódása csiholt zsidó vándorkalmárok bizonytalan beszámolóiból, akik bejárták a világot, s kínai selyemmel, a számtalan háborúban ejtett rabszolgával, szőrmével, karddal kereskedtek? Radhánitáknak hívták ezeket a kereskedőket, a valószínűleg perzsa eredetű szó azt jelenti: az utat ismerő. Egy ilyen kalmár beszélhetett a kazár királyság létezéséről a közismert córdobai orvosnak. A

levelek stílusa és keletkezésük időpontja azonban máig heves viták tárgya a tudósok körében. A kazár levelezést jelenleg a Christ Church Library őrzi Oxfordban, továbbá a cambridge-i Egyetemi Könyvtár.

A kazár királyságot a 10. század második felében a kunok – ez az Oroszország ázsiai részéről érkező, török nyelvjárást beszélő nomád nép – pusztították el.”

Érdekes, és ezért idetartozónak gondoljuk **Arthur Koestler** „**A Tizenharmadik Törzs, A kazár birodalom és öröksége**” c. könyvének fejtegetéseit. A következőket írja Koestler:

„Körülbelül abban az időben, amikor Nagy Károly volt a Nyugat koronázott császára, Európa keleti peremén, a Kaukázus és a Volga között egy zsidó állam volt az uralkodó hatalom, amit Kazár Birodalom néven ismertek. ...

A kazárok – egy türk eredetű nép – országa stratégiai kulcspozíciót foglalt el az alapvető fontosságú átjáróban a Fekete- és a Káspi-tenger között, ahol ennek a korszaknak a keleti nagyhatalmai álltak szemben egymással. Ütközőállam volt, védte a bizánci birodalmat az északi sztyeppék életerős barbár törzseinek – a bolgárok, magyarok, besenyők stb. – támadásaitól, majd utóbb a vikingektől és az oroszoktól. ...

Néhány évvel később, talán 740-ben, a király, az udvara és az uralkodó katonai osztály áttért a zsidó hitre és a kazár birodalomban a judaizmus lett az államvallás. Nem kétséges, hogy a kortársak éppen úgy elképedtek ezen az elhatározáson, mint az újkor tudósai, amikor az arab, bizánci, orosz és héber forrásokból tudomást szereztek róla. Az egyik legújabb magyarázat egy magyar marxista történész, dr. Bartha Antal művében található. Könyve, "A IX-X. századi magyar társadalom" több fejezetben foglalkozik a kazárokkal, minthogy ennek az időszaknak a legnagyobb részében a magyarok nekik voltak alárendelve. De áttérésüket a zsidó hitre – nyilvánvaló feszengéssel – csupán egyetlen bekezdésben tárgyalja. Ez így szól:

A Kaganátus esetében vizsgálódásainkat nem terjeszthetjük ki eszmetörténeti kérdésekre, de az olvasó figyelmét felhívjuk a Kaganátus államvallásának kérdésére. A Kaganátusban a zsidó hit vált a vezető réteg hivatalos vallásává. Természetesen a zsidó hit államvalláskénti elfogadása nem zsidó etnikumú nép részéről érdekes eszmetörténeti fejtegetések kiindulópontjává válhat. Ezúttal azonban csak azt hangsúlyozzuk, hogy a Bizáncból és a Kaukázusból kiinduló keresztény térítések, keletről a Szamanida Emirátusból kisugárzó mohamedán hatás és a két hatalmas politikai nyomás ellenére – a kazárok történetével foglalkozó valamennyi történészt meglepő fordulatként – egy államilag senki által nem támogatott, de szinte mindenki által üldözött vallás hivatalos befogadásában nem véletlent, hanem a Kaganátus független politikájának egyik jelét kell látnunk.

Ami csak kevésse elképesztőbb, mint volt ennek előtte. Ámbár a források kisebb részletekre vonatkozóan eltérnek egymástól, a lényeges adatok viszont vitán felül állnak.

Ami azonban vita tárgya, az a zsidó kazárok sorsa birodalmuk pusztulása után, a tizenkettedik és a tizenharmadik században. Az erre vonatkozó források gyérek, de ezek különböző késő-középkori kazár településekről tesznek említést a Krímben, Ukrajnában, Magyarországon, Lengyelországban, Litvániában. Az általános kép, ami az információ töredékeiből kialakul, az, hogy kazár törzsek és közösségek vándoroltak Kelet-Európának ezekre a tájaira – főleg Oroszországba és Lengyelországba -, ahol az újkor hajnalán a zsidók legnagyobb koncentrációja volt található. Ez a körülmény számos történészt arra a

feltételezésre indított, hogy a keleti zsidóság jelentős része, talán a többsége – és így a világ zsidóságának a zöme – kazár, és nem szemita eredetű. ...

Különösen érdekes volt a kör alakúra épített házaknak a talajba süllyesztett alapozása. A szovjet régészek szerint az ilyen kör alakú házak a kazárok lakta területen mindenfelé fellelhetők voltak: ezek régebbiek, mint a szögletes, sarkos házak. Az ilyen kerek házak nyilván az átmenetet jelképezik a hordozható, kupola alakú sátorból az állandó szállásba, a nomádból a megtelepedett vagy inkább a félig megtelepedett léthez. A kortárs arab források beszámolnak róla, hogy a kazárok csak télen laktak a városokban – beleértve még a fővárost, Itilt is. Ha eljött a tavasz, összecsomagolták a sátraikat, elhagyták a házukat, útnak indultak a birkanyájukkal, vagy marhacsordájukkal a sztyeppékre, vagy tábort vertek a búzaföldjükön, vagy a szőlőikben.

Az ásatások azt is kimutatták, hogy a későbbi időszakban a birodalmat a nyolcadik és kilencedik századból származó erődítések bonyolult láncolata vette körül, amely a nyitott sztyeppék felől védte az északi határokat. Ezek az erődítmények nagyjából félkörívet képeztek a Krímtől (ami egy időn át a kazárok uralma alatt állott) a Dnyeper és a Don alsó szakaszán át a Volgáig; dél felől a Kaukázus, nyugat felől a Fekete-tenger, kelet felől a „Kazár-tenger”, a Káspi-tenger védte őket. Az erődítmények északi láncá mellett csak egy belső gyűrűt jelentett, amely a kazár birodalom szilárd belső magját védte; uralmuk valóságos határai az északi törzsek felett a hadiszerecsere szerint változtak. Hatalmuk tetőpontján ellenőrzésük alatt tartottak, vagy adó fizetésére szorítottak mintegy harminc különböző nemzetet és törzset, amelyek a Kaukázus, az Aral-tó és az Ural-hegység közötti hatalmas területen, Kijev városában és az ukrán sztyeppéken laktak. Kazár fennhatóság alá tartoztak a bolgárok, burták, oguzok, magyarok, a Krím gót és görög települései, az északnyugati erdőségek szláv törzsei. Ezeken a tartósan birtokolt területeken túl, a kazár seregek portyáikon rajtaütöttek Grúzián, Örményországon, és behatoltak az arab kalifátusba, egészen Moszulig. Amint a szovjet régész, M.I. Artamonov írja. ...

Priscus krónikája megerősíti, hogy a kazárok az ötödik század közepe táján jelentek meg az európai színpadon, mint hun szuverenitás alatt álló nép és a magyarokkal, valamint más törzsekkel együtt úgy tekinthetők, mint Attila seregének későbbi leszármazottai.

Attila halála után a hun birodalom összeomlása Kelet-Európában hatalmi vákuumot hozott létre, amin azután ismét nomád hordák söpörtek végig keletről nyugatra, egyik hullám a másik után. Ezek közül kitűntek az ujugurok és az avarok. Úgy tűnik, hogy ebben az időszakban a kazárok Grúzia és Örményország gazdag transzkaukázusi vidékének a fosztogatásával és a zsákmány begyűjtésével voltak elfoglalva. A hatodik század második felében ők lettek a Kaukázustól északra a törzsek között a domináló hatalom. Ettől az időponttól kezdve egy csomó törzset – a szabirokat, a szaragurokat, a szamandárokat, a balangárokat név szerint már nem emlegetik a források: a kazárok leigázták vagy elnyelték őket. ...

A hedzsra – Mohamed menekülése Medinába 622-ben, amivel az arab időszámítás kezdődik - első húsz esztendejében a mozlimok meghódították Perzsiát, Szíriát, Mezopotámiát, Egyiptomot és körülvették a bizánci hát-országot (a mai Törökországot) egy félelmetes félkörrel, ami a Földközi-tengertől a Kaukázusig és a Káspi-tenger déli partjáig terjedt. A Kaukázus hatalmas természeti akadály volt, de nem félelmetesebb, mint a Pireneusok; és át lehetett jutni rajta a Dariel-hágón keresztül, vagy meg lehetett kerülni a Darband-hegysoroson át, a Káspi-tenger partja mentén. ...

A kazárok közben leigázták a bolgárokat és a magyarokat, kiterjesztették expanziójukat nyugati irányban Ukrajnára és a Krímre. De ezek már nem voltak rendszertelen

portyák zsákmány és hadifoglyok szerzésére; ezek hódító háborúk voltak, bekebelezve a leigázott népeket egy szilárd adminisztrációjú birodalomba, amit a nagy hatalmú kagán kormányzott, és aki tartományi kormányzókat nevezett ki az igazgatásra és az adók behajtására a meghódított területeken. A kilencedik század elejére már eléggé konszolidált volt a kazárok állama, hogy támadást indíthasson az arabok ellen. ...

Kazária volt az első hűbéri állam Kelet-Európában, amely egy rangsorban állt a bizánci birodalommal és az arab kalifátussal... Csak az erőteljes kazár támadásoknak tudható be, amelyek eltérítették az arab seregek áradatát a Kaukázus felől, hogy Bizánc ellen tudott állni nekik ...

Néhány kétes megállapítás után a kazár kagán „szokásairól” (ezekre később még visszatérünk), végezetül Ibn Fadlan néhány tényszerű információt ad az országról.

A királynak van egy nagy városa az Itil (Volga) folyó mindkét partján. Az egyik parton a muzulmánok élnek, a másikon a király és udvara. A muzulmánokat a király egyik tisztviselője kormányozza, aki maga is muzulmán. A kazár fővárosban élő vagy a külföldről oda látogató muzulmánok peres ügyeit ez a tisztviselő intézi. Senki más nem avatkozik be az ügyeikbe, vagy ül törvényt fölöttük.

Ibn Fadlan úti beszámolója – már amennyiben fennmaradt – ezekkel a szavakkal végződik:

A kazárok és a királyuk valamennyien zsidók. A bolgárok és valamennyi szomszédjuk alattvalói. Ezek imádat szerű engedelmességgel viselkednek iránta. Egyesek úgy vélik, hogy Góg és Magóg a kazárok. ...

Így Kazária semmiképpen sem volt elszigetelve a civilizált világtól; összevetve északi törzsi szomszédaival, kozmopolita ország volt, nyitott minden kulturális és vallási befolyás számára, de féltékenyen őrizte függetlenségét a két egyházi világhatalommal szemben. Látni fogjuk, hogy ez készítette elő a talajt a coup de théâtre – vagy coup d'état számára, ami azután a judaizmus, mint államvallás felvételéhez vezetett. ...

A kazár művészet, mint a bolgároké és a magyaroké, főleg utánzó volt, perzsa-szasszanida minták után. A szovjet archeológus, Bader kiemeli a kazárok szerepét a perzsa stílusú ezüstmű elterjesztésében északon. Ezeknek a leleteknek egy részét a kazárok, közvetítő szerepüknek megfelelően, reexportálhatták, mások kazár műhelyekben készült utánzatok voltak; ezeknek a műhelyeknek a romjait a régi kazár erőd, Sarkel közelében találták meg. Az erőd területén kiásott ékszerek a helyi műhelyekben készültek. A svéd archeológus, T. J. Arne dísztányérokat, boglárokat, csatokat említ, amelyek szasszanida hatásra készültek Kazáriában vagy kazár befolyás alatt álló területeken és olyan messzire jutottak el, mint Svédország. ...

A magyar tudós utolsó megjegyzése arra a látványos régészeti leletre vonatkozik, amelyet „nagyszentmiklósi kincs” néven ismernek. Ezt a kincset, ami huszonhárom aranyedényből áll és a tizedik századból származik, 1791-ben találták egy ilyen nevű falu közelében. Bartha kiemeli, hogy a „győzedelmes herceg” alakja, aki egy foglyot hurcol a hajánál fogva, és a mitológiai jelenet az aranykorsó hátsó felszínén, valamint más dísz tárgyak rajzolata közeli hasonlóságot mutat a bulgáriai Novi Pazar-i és a kazár sarkeli leletekkel. Minthogy mind a magyarok, mind pedig a bolgárok hosszabb időn át kazár fennhatóság alatt voltak, ez nem nagyon meglepő, és a harcos a kincs többi részével együtt, legalább valamelyes fogalmat ad azokról a művészetekről, amelyeket a kazár birodalomban üztek (a perzsa és a bizánci hatás volt az uralkodó, amint az várható is volt).

A magyar régészeknek egyik iskolája úgy véli, hogy a tizedik században Magyarországon működő arany- és ezüstművesek tulajdonképpen kazárok voltak. Amint később látni fogjuk, amikor a magyarok 896-ban mai hazájukba vándoroltak, egy disszidens kazár törzs, amelyet kabarokként ismernek, vezette őket és ezek velük együtt telepedtek le új hazájukban. A kabar-kazárokat mint egyes arany- és ezüstműveseket ismerték; az (eredetileg primitívebb) magyarok ezt a jártasságot csak új hazájukban sajátították el. Így azután legalábbis néhány magyarországi régészeti lelet kazár eredete nem tűnik valószínűtlennek – amint ez világosabb lesz az utóbb megvitatott magyar-kazár viszony világánál. ...

„A héberек vallása” írja Bury „mélységes hatást gyakorolt az iszlám vallásra, és a kereszténység alapja volt; szórványosan akadtak, akik áttértek reá; de a kazárok áttérése Jehova fel nem hígitott vallására egyedülálló a történelemben.”

Mi volt ennek az egyedülálló eseménynek az indítéka? Nem könnyű egy kazár hercegnek a bőrébe bújni – amit páncél takart. De ha a hatalmi politika kategóriáiban gondolkozunk, ami minden korokon át lényegében ugyanazoknak a szabályoknak engedelmeskedik, úgy egy meglehetősen plauzibilis analógia kínálkozik.

A nyolcadik század elején a világ két szuperhatalom között polarizálódott, amelyek a kereszténységet és az iszlámot reprezentálták. Ideológiai tanaikat hatalmi politikájukkal kovácsolták össze a propaganda, a felforgatás és a katonai hódítás klasszikus módszereivel. A kazár birodalom egy harmadik erőt reprezentált, amelyik mindkettőjükkel egyenrangúnak bizonyult, akár mint ellenség, akár pedig mint szövetséges. Azonban függetlenségét csak úgy tarthatta fenn, hogy sem a kereszténységet, sem az iszlámot nem fogadta el, mert akár ez, akár az a választás automatikusan alárendelte volna a római császár vagy a bagdadi kalifa autoritásának. ...

Ugyanakkor szoros kapcsolatuk Bizánccal és a kalifátussal arról győzte meg a kazárokat, hogy primitív sámánizmusuk nem csupán barbár és túlhaladott, összehasonlítva a nagy monoteista vallásokkal, de képtelen is megadni vezetőinek azt a szellemi és törvényes tekintélyt, aminek a két teokrata világhatalom uralkodói örvendenek. De az áttérés akár az egyik, akár a másik hitre alárendeltséget jelentett volna, a függetlenség végét és így megghiúsította volna a célkitűzéseket. Mi lehetett volna logikusabb, mint egy harmadik vallást választani, amely nincs elkötelezve a kettő közül egyik nagy hatalomnak sem, hanem mindkettőnek a tiszteletre méltó alapját képezi?

A döntés nyilvánvaló logikája persze az utólagos bölcsesség csalóka világosságának az eredménye. A valóságban az áttéréshez a judaizmusra zseniális döntésre volt szükség. De mind az arab, mind pedig a héber források az áttérés történéseire vonatkozólag, még ha a részletekben eltérnek is, az imént kifejtett megfontolás vonalára mutatnak rá. Hogy ismét Buryt idézzük:

Nem lehet kétséges, hogy az uralkodót politikai megfontolások indították a judaizmus felvételére. A mohamedanizmus elfogadásával a kalifátustól került volna egyházi függőségbe, aki igyekezett hitét ráerőszakolni a kazárookra, a kereszténységben pedig az a veszély volt, hogy a római birodalom egyházi vazallusává válik. A judaizmus tekintélyes volt a szent könyvekkel, amelyeket mind a mohamedánok, mind a keresztények tiszteltek; felemelte őt a pogány barbárok fölé és biztosította a kalifa és a császár beavatkozása ellen. De nem fogadta el a körülmetéléssel együtt a zsidó kultusz intoleranciáját. Hagyta, hogy népének a tömegei megmaradjanak pogányságukban és imádják a bálványait.

Noha a kazár udvar áttérésének kétségtelenül politikai indítéka volt, képtelenség lenne azt gondolni, hogy máról holnapra, vakon fogadtak el egy vallást, amelynek a tanításai

ismeretlenek voltak számukra. A valóságban jól ismertek zsidókat és vallási szertartásaikat már legalább egy évszázaddal az áttérés előtt a menekülők folyamatos áramlásából a bizánci vallásüldözések következtében és kisebb mértékben a kisázsiai országokból, amelyeket az arabok hódítottak meg. Tudjuk, hogy Kazária viszonylag civilizált ország volt Észak barbárjai között és nem volt elkötelezve egyik harcos hitvallásnak sem, így a természetes mennyország lett a bizánci uralom alatt élő zsidók periodikus exodusa számára, akiket az erőszakos megkeresztelés és egyéb sanyargatás fenyegetett. Az üldözés különböző formái I. Justiniánnal (527-565) kezdődtek és különösen elvetemült formát öltöttek Heraclius alatt a hetedik, III. Leó alatt a nyolcadik, Basil és IV. Leó alatt a kilencedik, Romanus alatt a tizedik században. Így III. Leó, aki a kazároknak a judaizmusra való áttérését közvetlenül megelőző két évtizedben uralkodott, „egy csapásra kívánta megszüntetni a visszasságot (a zsidók megtúrt státusát), amennyiben elrendelte, hogy minden zsidót meg kell keresztelni.” Ámbár a rendelkezés végrehajtása nagyrészt hatástalannak tűnik, ez mégis jelentős számú zsidó meneküléséhez vezetett Bizáncból. Maszudi írja:

Ebben a városban (Khazarán-Itil) mozlímok, keresztények, zsidók és pogányok élnek. Zsidó a király, a kísérete és az ő fajtája. A kazárok királya már Harun al-Rasid kalifátusa alatt lett zsidóvá és csatlakoztak hozzá zsidók az iszlám minden országából és a görögök országából (Byzantium). A görögök akkori királya a hedzsra 332 évében (943-944) térítette erőszakkal a zsidókat a kereszténységre... Így sok zsidó menekült a görögök országából Kazáriába...

Az idézet utolsó két mondata olyan eseményekre vonatkozik, amelyek a kazárok áttérése után kétszáz évvel történtek és azt mutatja, hogy mennyire kitartóan követték egymást az üldözés hullámai évszázadokon át. De a zsidók ugyanilyen kitartóak voltak. Sokan eltúrták a kínzást, és azok, akiknek nem volt elég erejük az ellenállásra, utóbb visszatértek a hitükhöz.

...

Míg csak kevés zsidó utazó vállalkozott nyugatról a kockázatos utazásra a Volgához, sokan számoltak be találkozásokról kazár zsidókkal a civilizált világ minden fontosabb központjában. Rabbi Petachia találkozott velük Bagdadban, Tudelai Benjámin, a tizenkettedik század egy másik híres utazója meglátogatott zsidó előkelőségeket Konstantinápolyban és Alexandriában; Ibrahim ben Daud, Juda Halévi kortársa beszámol arról, hogy Toledóban látta „leszármazottaikat, a bölcsek tanítványait”. ...

Így Kazária nagyon a „szőnyegen volt”, a szó irodalmi és metaforikus értelmében, a keleti zsidó egyházi hierarchia vezetőinek a számára; de ugyanakkor bizonyos gyanakvással tekintenek a kazárookra faji okból is, és mert azzal gyanúsítják őket, hogy hajlanak a karaita eretnekségre. Egy tizenegyedik századbeli zsidó szerző, Jafet ibn-Ali, maga is karaita, magyarázza a mamzer szót a kazárok példájával, akik zsidóvá lettek anélkül, hogy a fajtához tartoznának. ...

Összegezve a kazárokról szóló, reánk maradt zsidó forrásokat, az ember az elragadtatásnak, a szkepticizmusnak és mindenek felett a megrökönyödésnek a kevert reakcióját érzi. A türk zsidók harcos nemzete a rabbik számára olyan különösnek tűnhetett, mint egy körülmélt orrszarvú. A diaszpóra ezer esztendeje alatt a zsidók elfelejtették, milyen is az, amikor egy népnek országa és királya van. A messiás számukra valóságosabb volt, mint a kagán. ...

Körülbelül abban az időben, amikor Druthmar leírta, mit tud hallomásból a zsidó kazárokról, egy híres keresztény misszionárius, akit a bizánci császár küldött, megpróbálta őket keresztény hitre téríteni. Ez a misszionárius nem volt kisebb személyiség, mint Szent Cirill, „a szlávok apostola”, a cirill ábécé állítólagos alkotója. Őt és bátyját, szent Metódot

bízta meg ezzel és más térítési feladatokkal III. Mihály császár Photius pátriárka tanácsára (aki maga is nyilván kazár származású volt, mert arról számoltak be, hogy egyszer a császár dühében „kazár pofának” nevezte).

Cirill hittérítő erőfeszítései, úgy látszik, sikeresek voltak Kelet-Európa szláv népei között, de nem a kazároknál. A krími Korszunon át utazott országukba; azt mondják, hat hónapot töltött Korszunban, a héber nyelv tanulásával, felkészülve küldetésére. Azután a „kazár úton”, a Don és a Volga közötti szárazföldi utazással ment Itilbe, és onnan, a Káspitenger mentén utazott tovább, hogy találkozzék a kagánnal (arról, hogy hol, nincs közlés). A szokásos teológiai vita következett, ennek azonban kevés hatása volt a kazár zsidókra. Még a tömjénező Vita Constantine (ez volt Cirill eredeti neve) is csak annyit mond, hogy Cirill jó benyomást tett a kagánra, hogy kevés embert kereszteltek meg és a kagán jóindulatának jeleként kétszer keresztény foglyot bocsátottak szabadon. Ez volt a legkevesebb, amit a császár küldöttének megtehetett, aki annyit nehézségen ment át.

Mellékesen különös fényt vetnek a történetre a szláv filológia tudósai. A hagyomány szerint Cirillnek tulajdonítják nemcsak a cirill, hanem a glagolita ábécé megszerkesztését is. Ez utóbbi Baron szerint „Horvátországban a tizenhetedik századig használatban volt. Hogy legalább tizenegy írásjelben, amelyek részben a szláv hangokat jelzik, a héber ábécének adósa, már régen felismerték”. (Ez a tizenegy betű az A, B, V, G, E, K, P, R, S, Sch, T.) Ez megerősíteni látszik a korábbi állítást a héber ábécé befolyásáról az írni-olvasni tudás terjesztésében a kazárok szomszédai között. ...

Így most belépünk a kilencedik század második felébe, és mielőtt folytatnók az orosz expanzió történetét, figyelmünket a sztyeppék népei, különösen pedig a magyarok körüli, nagy fontosságú fejleményekre kell fordítanunk. Ezek az események párhuzamosan haladtak az orosz hatalom kialakulásával és közvetlen befolyással voltak a kazárokra – és Európa térképére.

A magyarok a kazárok szövetségesei voltak és nyilván készséges hűbéresei a kazár birodalom hajnalodása óta. „Eredetük és korai vándorlásuk már régóta zavarba ejtette a tudósokat” írja Macartney, másutt pedig „a legsötétebb történelmi rejtélyek egyikének” nevezi. Minden, amit az eredetükről biztonsággal tudni lehet, az, hogy a magyarok a finnek rokonai, nyelvük az ún. finnugor nyelvcsaládkhoz tartozik a vogul és osztják népek nyelvével együtt, amelyek az északi Ural erdős vidékén élnek. Így eredetileg nincsenek rokonságban a sztyeppék szláv és türk népeivel, amelyek közé kerültek – egy etnikai kuriózum és az is maradt mind a mai napig. A mai Magyarországnak, más kis nemzetektől eltérően, nincs semmilyen nyelvi kapcsolata a szomszédaiival, a magyarok etnikai zárvány gyanánt maradtak Európában, a távoli finnekkel, mint egyedüli rokonnal.

A keresztény korszak egy korai századának ismeretlen időpontjában ezt a nomád törzset elűzték eredeti hazájából az Uralban és a sztyeppéken át dél felé vándorolt, végül megtelepedett a Don és a Kubán folyók közötti vidéken. Így a kazárok szomszédai lettek, még mielőtt azok a történelem előterébe emelkedtek volna. Egy ideig egy félnomád néppel, az onogurokkal („a tíz nyíl”, vagy tíz törzs) voltak szövetségben; úgy hiszik, hogy az angol „Hungarian” ennek a szónak egy szláv változata, míg a „magyar” az a név, ahogyan emberemlékezet óta nevezik magukat.

Körülbelül a hetedik század közepétől a kilencedik század végéig, mint már említettük, a kazár birodalom alattvalói voltak. Figyelemre méltó tény, hogy ennek az egész időszaknak a folyamán, mialatt más törzsek a „székfoglaló társasjáték” gyilkos szórakozásával voltak elfoglalva, nincs feljegyzés akár csak egyetlen fegyveres összeütközésről is a kazárok és a magyarok között, míg mindegyikük időről időre háborúba

bonyolódott közvetlen vagy távolabbi szomszédaival: a volgai bolgárokkal, a dunai bolgárokkal, az oguzokkal, a besenyőkkel és így tovább – és ráadásul még az arabokkal és a ruszokkal is. Átírva az Orosz Krónikát és az arab forrásokat, Toynbee azt mondja el, hogy ez idő alatt a magyarok „behajtották az adót” a kazárok számára a szláv és a finn népektől a Fekete Föld zónájában, a magyarok saját sztyeppe területéről északra és az attól északra fekvő erdős vidéken. Hogy a „magyar” név ebben az időben, használatban volt, annak bizonyítéka egy csomó helységnév fennmaradása Észak-Oroszországban. Ezek a helységnevek feltehetően az előző magyar helyőrségek és előretolt állások helyét jelzik. Így a magyarok uralkodtak szláv szomszédaikon és Toynbee mindebből azt a következtetést vonja le, hogy „az adó behajtásával a kazárok megbízottjuk gyanánt használták fel a magyarokat, noha kétségtelen, hogy a magyarok ezt a megbízást a maguk számára is hasznosították.”

A ruszok érkezése gyökeresen megváltoztatta a dolgoknak ezt a hasznot hajtó állását. Körülbelül abban az időben, amikor Sarkelt építették, volt a magyaroknak egy szembetűnő mozgása a Donon át annak nyugati partjára. Úgy 830-tól kezdve a nemzet zöme áttelepült a Don és a Dnyeper közötti vidékre, amit később Lebediának neveztek. Ennek a mozgásnak az oka sok vita tárgya volt a történészek között; Toynbee magyarázata a legújabb és a legvalószínűbb:

Feltételezhetjük, hogy a magyarok a Dontól nyugatra fekvő sztyeppék elfoglalásában kazár hűbéruraik engedélye alapján jártak el ..., mivel a sztyeppe-terület ezt megelőzően a kazároké volt, és minthogy a magyarok a kazárok alárendelt szövetségesei voltak, arra következtethetünk, hogy a magyarok nem a kazárok akarata ellenére rendezkedtek be ezen a kazár területen Valóban arra a következtetésre juthatunk, hogy a kazárok nemcsak megengedték a magyaroknak, hogy a Dontól nyugatra helyezkedjenek el, hanem a valóságban azért telepítették őket oda, hogy a kazárok érdekeit szolgálják. Az alattvaló népek áttelepítése stratégiai megfontolásokból olyan megoldás volt, amelyet előző nomád birodalomépítők is gyakoroltak. Ebben az új elhelyezésben a magyarok segíthettek a kazároknak a rhuszok délkeleti és déli irányú előnyomulásának ellenőrzésében. A magyarok áttelepítése a Dontól nyugatra és Sarkel építése a Don keleti partján, egyazon akciónak a része.

Ez az elrendezés közel egy fél évszázadon át elég jól működött. Ennek az időszaknak a folyamán a viszony a magyarok és a kazárok között még szorosabb lett és két eseményben csúcsondott ki, amelyek maradandó nyomokat hagytak a magyar nemzetben. Az első: a kazárok királyt adtak nekik, aki megalapította az első magyar dinasztiát. És a második: néhány kazár törzs csatlakozott a magyarokhoz és mélyrehatóan átformálta etnikai jellegüket.

Az első epizódot Konstantin a De Administrando (kb. 950) című munkájában írja le, és ezt megerősíti az a tény, hogy a nevek, amelyeket megemlít, tőle függetlenül megjelennek az első magyar krónikában (tizenegyedik század). Konstantin elmondja, hogy mielőtt a kazárok beavatkoztak volna a magyarok belső ügyeibe, azoknak nem volt legfőbb vezérük, hogy törzsfőnökeik voltak; ezek között a legkiválóbbakat Lebediásnak hívták (akiről aztán utóbb Lebediát elnevezték). ...

A második epizódnak, úgy látszik, még mélyebb hatása volt a magyarok nemzeti jellegére. Ahogyan Konstantin elmondja, egy pontosan meg nem határozható időpontban lázadás, apostasia tört ki a kazár nemzet egy részében uralkodóik ellen. A lázadók három törzsből álltak, akiket kavaroknak (vagy kabaroknak) neveztek és ezek a kazárok saját fajtájából valók voltak. Az államhatalom kerekedett felül; a lázadók közül némelyeket lemészároltak, mások elmenekültek az országból, a magyaroknál telepedtek le és összebarátkoztak velük. Megtanították őket a kazárok nyelvére is és mind a mai napig ugyanazt a nyelvjárást beszélik, de beszélik a magyarok másik nyelvét is. És mivel eredményesebbnek bizonyultak a háborúban és a legbátrabbaknak a nyolc törzs közül (azaz az

eredeti hét magyar törzs, plusz a kabarok) és vezetőknek a háborúban, őket választották meg az első seregnek, és egy vezér van közöttük, azaz az (eredetileg) három kabar törzs között, aki mindmáig megvan."

Hogy feltegye az i-re a pontot, Konstantin a következő fejezetet egy listával kezdi „a kabarok és a magyarok seregeiről. Az első az, amelyik elszakadt a kazároktól, a kabarok fent említett serege...” stb. Az a sereg vagy törzs, amelyik eredetileg „magyarnak” nevezte magát, csak harmadikként következik.

Úgy tűnik, mintha a magyarok – képletesen szólva és talán szó szerint is – vérátömlesztést kaptak volna a kazároktól. Ez többféle módon érintette őket. Mindenekelőtt megtudjuk, hogy - meglepetésünkre - legalább a tizedik század közepéig Magyarországon mindkét nyelvet, a magyart és a kazárt beszélték. Számos kiváló modern szakértő magyarázta ezt a különös tényt. Így Bury ezt írja: „Ennek a kettős nyelvnek a következménye a modern magyar nyelv kevert jellege, amely tetszetős érveket szolgáltatott a magyarok etnikai rokonságára vonatkozó két ellentétes nézetnek.” Toynbee megjegyzi, hogy bár a magyarok már régen nem beszélnek két nyelvet, kétnyelvűek voltak állami létük elején, amit vagy kétszáz jövevényező a török nyelv régi csuvas dialektusából jelez, ugyanis a kazárok ezt beszélték.

A magyarok, mint a ruszok, ugyancsak átvették a kazár kettős királyság egy módosított formáját. Így Gardezi: „... A vezetőjük 20 000 lovassal lovagol ki; őt kondának (magyarul kende) nevezik és ez a címe a nagyobb királyuknak, de annak a címe, aki valóban kormányozza őket, Jula (Gyula). És a magyarok mindent megtesznek, amit gyulájuk parancsol.” Okunk van hinni, hogy az első gyulák Magyarországon kabarok voltak.

Vannak bizonyos jelek, amelyek arra engednek következtetni, hogy a szakadár kabar törzsek között, amelyek de facto átvették a magyar törzsek vezetését, voltak zsidók, vagy „a judaizáló vallás” hívei. ...

Úgy látszik, hogy a magyarok erre a portyázó szokásra csak a kilencedik század második felében tettek szert – az az időpont körül, amikor azt a bizonyos kritikus vérátömlesztést kapták a kazároktól. Ez bizony meglehetősen kevert áldásnak bizonyult. Amint láttuk, a kabarok, akik "sikeresebbek voltak a hadban és vitézebbek”, lettek a vezető törzs és ők befolyásolták befogadóikat a kaland szellemével, ami azután rövidesen Európa ostorává tette őket, mint ahogyan korábban a hunok voltak azok. Ők tanították meg a magyarokat „arra a sajátos és jellemző taktikára, amit emberemlékezet óta minden török nemzet – hunok, avarok, turkok, besenyők, kunok – alkalmazott és semmilyen más nemzet... a könnyű lovasság menekülést színelve, a régi fortély szerint, futás közben kilötte nyilait, majd félelmetes, a farkasokéhoz hasonló üvöltéssel, támadott.

Ez a módszer gyilkos módon hatásosnak bizonyult a kilencedik és a tizedik század folyamán, amikor a magyar portyázók megtámadták Németországot, a Balkánt, Olaszországot, sőt Franciaországot – de hatástalan maradt a besenyőkkel szemben, akik ugyanazt a taktikát alkalmazták, és éppen olyan hátborzongatóan tudtak üvölni.

Így közvetve, a történelem kacskaringós logikájával, a kazárok hozzájárultak a magyar állam megalakításához, míg a kazárok maguk köddé váltak. Macarthey, hasonló gondolatmenetet követve, még tovább ment annak a döntő szerepnek a kihangsúlyozásában, amit a kabar vérátömlesztés játszott:

A magyar nemzet zöme, az igazi finnugorok, viszonylag (ha nem is nagyon) békés földművesek, nem vándorlók, otthonukat dimbes-dombos tájon... a Dunától nyugatra

rendezték be. Az Alföld síkságát a kabarok nomád fajtája, igazi türkök: gulyások, lovasok és harcosok, a nemzet hajtóereje és hadserege foglalta el, mint „a magyarok seregei között az első”. Úgy hiszem, ez volt az a fajta, amelyik a sztyeppe szlávjaira és oroszaira rárontott, amelyik hadjáratot indított a bolgárok ellen 895-ben, nagy részben és több mint fél évszázadon át volt Európa réme.”

És a magyarok mégis meg tudták őrizni etnikai identitásukat. „Hatvan év szüntelen és könyörtelen hadviselés fő terhe a kabarokon volt, akiknek a sorait ennek rendkívüli módon meg kellett ritkítania. Közben az igazi magyarok, akik viszonylagos békében éltek, számban gyarapodtak.” A kétnyelvű időszak után eredeti finnugor nyelvüket is meg tudták őrizni a germán és szláv szomszédok között, szemben a bolgárokkal, akik elvesztették eredeti török nyelvüket és most egy szláv nyelvjárást beszélnek

A kabar befolyás mindamelllett továbbra is érezte hatását Magyarországon és még az után is, hogy a Kárpátok hegysége elválasztotta őket, a kazár-magyar kapcsolat nem szakadt meg teljesen. Vasziljev szerint a tizedik században a magyar Taksony vezér ismeretlen számú kazárt hívott meg, hogy birtokán telepedjenek le. Igen valószínű, hogy a bevándorlók között meglehetősen számban kazár zsidók is voltak. Feltételezhetjük, hogy mind a kabarok, mind pedig a későbbi bevándorlók magukkal hozták hírneves kézműveseiket, és ezek tanították meg a magyarokat művészetükre....

Az előző oldalakon felsorolt bizonyítékok mutatják, hogy – a tizenkilencedik századbeli történészek hagyományos nézetével szemben – a kazárok az oroszoktól 965-ben elszenvedett vereségük után elvesztették ugyan a birodalmukat, de szűkebb határok között megőrizték függetlenségüket és zsidó hitüket még jócskán a tizenharmadik században. Sőt úgy látszik, hogy bizonyos mértékben visszatértek egykori zsákmányoló szokásaikhoz. ...

Ezt a fejlődést jól illusztrálja az, amit a kazár diaszpórának lehetne nevezni Magyarországon. Emlékszünk, hogy még sokkal államuk pusztulása előtt néhány kazár törzs, akiket kabaroknak neveztek, csatlakozott a magyarokhoz és velük Magyarországra költözött. Ezen felül a tizedik században a magyar herceg, Taksony a kazár emigránsok egy második hullámát hívta be, hogy telepedjenek le a birtokán. Két évszázaddal később, Johannes Cinnamus bizánci krónikás csapatokat említ, amelyek a zsidótörvényeket követték, a magyar hadsereggel harcoltak Dalmáciában, 1154-ben. Csak kevés „igazi zsidó” élhetett Magyarország területén a római idők óta, de alig lehet kétség afelől, hogy a jelenkori zsidóság eme fontos részének a többsége a kabar-kazárok bevándorló hullámaiból származik, amelyek azután olyan domináló szerepet játszottak a korai magyar történelemben. Nemcsak az ország volt kétnyelvű a kezdeti időben, mint ahogyan Konstantin elbeszéli, de a kettős királyságnak egy formája, a kazár rendszer egy változata is megtalálható volt itt: a király megosztotta a hatalmát a vezérlő generálissal, akinek a címe Jula vagy Gyula (ma is népszerű keresztnév Magyarországon) volt. Ez a rendszer állott fenn a tizedik század végéig, amikor Szent István felvette a római katolikus vallást és leverte a lázadó Gyulát, aki, mint várni lehet, kazár volt, „büszke a hitében és visszautasította, hogy keresztény legyen.”

Ez az epizód véget vetett a kettős királyságnak, de nem a kazár-zsidó közösség befolyásának Magyarországon. Ennek a befolyásnak a tükröződése megtalálható az aranybullában – a Magna Charta magyar megfelelőjében -, amit 1222-ben adott ki II. Endre király. Ebben a zsidóknak megtiltják, hogy mint a pénzverde igazgatója, adóbérlő és a királyi sómonopólium ellenőrei működjenek. Ez jelzi, hogy az ediktum előtt számos zsidónak kellett ezeket a fontos állásokat betöltenie. De elfoglaltak ők ennél még magasabb pozíciókat is. A királyi kincstár felügyelője gróf Teka kamarás, kazár eredetű zsidó gazdag földesúr és nyilván pénzügyi és diplomáciai zseni. Az aláírása látható számos békeszerződésen és pénzügyi megállapodáson, többek között, mint jótálló 2000 márkáért, amit az osztrák uralkodó, II.

Lipót tartozik fizetni Magyarország királyának. Az embert ellenállhatatlanul emlékezteti egy hasonló szerepre, amit a spanyol zsidó, Haszdáj ibn Saprut játszott a cordobai kalifa udvarában. A palesztinai diaszpóra nyugat-európai és a kazár diaszpóra kelet-európai hasonló epizódjainak az összehasonlításával az analógia talán már kevésbé bizonytalan. Említésre méltó, hogy amikor Endre királyt lázadó nemesei kényszerítették, hogy adja ki – bár kelleetlenül – az aranybullát, a bulla kifejezett rendelkezése ellenére Tekát megtartotta hivatalában. A királyi kamarás szerencsésen hivatalában maradt további tizenegy évig, amikor is a királyra gyakorolt pápai nyomás következtében ajánlatossá vált számára, hogy lemondjon, és Ausztriába menjen, ahol tárt karokkal fogadták. Azonban Endre király fia, IV. Béla engedélyt kapott a pápától, hogy hazahívhassa. Teka így vissza is tért és a tatárjárás alatt pusztult el.

Hogy a magyarországi zsidóságnak a számbelileg és társadalmilag domináló eleme a középkorban kazár eredetű volt, így viszonylag jól dokumentálható. Úgy tűnhetne, hogy Magyarország különleges esetet képez, tekintettel a korai magyar-kazár kapcsolatra; de a valóságban a kazár beáramlás Magyarországra csupán egy része az általános tömegvándorlásnak az eurázsiai steppékről nyugat felé, vagyis Közép- és Kelet-Európába. És nem a kazárok voltak az egyetlen nemzet, amelyik oldalhajtást küldött Magyarországra. Így ugyanazoknak a besenyőknek nagy száma, akik a magyarokat a Dontól a Kárpátokon át üzték el, kénytelen volt engedélyt kérni, hogy magyar területen telepedhessen le, amikor őket viszont a kunok kergették el; és a kunok egy évszázaddal később ugyanabban a sorsban osztoztak, amikor a mongolok elől menekültek és vagy 40 000 közülük kapott rabszolgáival együtt menedéket a magyar Béla királytól. ...

A Zsidó Enciklopédia „Statisztika” cikkében a tizenhatodik században a világ egész zsidó népességének a száma egymillió körül volt. Ez azt látszik jelenteni, amint erre már Poliak, Kutschera és mások rámutattak, hogy a középkorban azoknak a többsége, akik a zsidó hitet vallották, kazárok voltak. Ennek a többségnek egy lényeges része Lengyelországba, Litvániába, Magyarországra és a Balkánra ment és az alapját képezte a keleti zsidó közösségnek, amely viszont a világ zsidóságának domináns része lett. Még ha ennek a közösségnek az eredeti magja fel is hígult és megnőtt a más tájakról bevándorlókkal, a túlnyomóan kazár-türk eredetet erős bizonyíték látszik alátámasztani, és ezt legalább olyan elméletnek kell tekinteni, amely érdemes a komoly megvitatásra.

További érvek arra vonatkozóan, hogy a zsidó közösség növekedésében és fejlődésében Lengyelországban és Kelet-Európa többi részén a vezető szerepet főként a kazár elemnek és nem a nyugatról érkező bevándorlóknak kell tulajdonítani. ...

De mit tudunk a kazár bevándorlók összetételéről és szerkezetéről?

Az első benyomás, amit az ember nyerhet, az a feltűnő hasonlatosság bizonyos kiváltságos pozíciók között, amelyeket azokban a korai napokban a kazár zsidók Magyarországon és Lengyelországban betöltöttek. Mind a magyar, mind a lengyel források beszámolnak arról, hogy zsidókat alkalmaztak, mint pénzverők vezetőit, a királyi kincstár ügykezelőit, a sómonopólium felügyelőit, adóbérlőket és „pénzkölcsönzők”, vagyis bankárok voltak. Ez a párhuzamosság ennek a két bevándorló közösségnek a közös eredetére utal. És minthogy a magyar zsidóság zömének az útját nyomon követhetjük a magyar-kazár viszonyban, a következtetés nyilvánvaló.

A korai feljegyzések tükrözik azt a szerepet, amelyet a bevándorolt zsidók ennek a két országnak a bimbózó gazdasági életében játszottak. Hogy ez fontos szerep volt, az nem meglepő, minthogy a külkereskedelem és a kivetett adók, vámok behajtása volt a múltban a kazárok fő jövedelemforrása. Megvolt az a tapasztalatuk, ami az új házigazdáiknak hiányzott

és így csak logikus volt, hogy behívták őket, adjanak tanácsot és vegyenek részt az udvar és a nemesség pénzügyeinek az intézésében. Azok az érmék, amelyeket a tizenkettedik és tizenharmadik században vertek héber betűs lengyel feliratokkal, meglehetősen bizarr emlékei ezeknek a tevékenységeknek. Hogy ezek az érmék milyen célt szolgáltak, még meglehetősen rejtélyes. Egyesek egy király nevét viselik (mint Leszek, Nieszko), másoknak a felirata „Ábrahám ben Józsefnek, a hercegnek a házából” (ez talán maga a pénzverő bankár volt), vagy csak egy áldó szót hordanak „Jó szerencse”, vagy „boldogság”. Jelentős, hogy ezekkel egyidejű magyar források ugyancsak arról a gyakorlatról szólnak, hogy az érmék veréséről ezüstből a zsidó tulajdonosok gondoskodtak.

Nyugat-Európával ellentétben azonban, a pénzügy és a kereskedelem távolról sem volt a zsidók kizárólagos tevékenységi köre. Egyes gazdag emigránsok földbirtokosok lettek Lengyelországban, mint ahogyan Teka gróf volt Magyarországon. Van feljegyzés, például zsidó földművesek egész faluját magába foglaló zsidó földbirtokról Boroszló szomszédságában, 1203 előtt. A korai napokban jelentős számban kellett zsidó parasztoknak is lenniük, amit a régi kazár helységnevek látszanak jelezni. ...

Az első évezred végére a nyugat-európai zsidóság legfontosabb települései Franciaországban és a Rajna vidékén voltak. Ezek a közösségek közül egyesek talán már a római időben kialakultak, mert Jeruzsálem pusztulása és a római birodalom hanyatlása között zsidók telepedtek le sok, uralma alá tartozó nagyobb városokban és ezeket utóbb még gyarapították bevándorlók Olaszországból és Észak-Afrikából. Így a kilencedik századtól kezdve vannak feljegyzések zsidó közösségekről, helységekről, szerte Franciaországban, Normandiától le a Provence-ig és a Földközi-tengerig. ...

A szomorú mese mindenütt mézeshetekkel kezdődik és válással, vérfürdővel végzik. Kezdetben a zsidókat speciális kiváltságlevelekkel, privilégiumokkal, kedvezményekkel kényeztették. Persona grata gyanánt kezelték őket, mint az udvari alkímistákat, mert csak ők voltak birtokában annak a titoknak, hogy hogyan lehet a gazdaság kerekeit forgásban tartani. „A sötét középkorban” – írta Cecil Roth – „Nyugat-Európa kereskedelme túlnyomóan zsidó kézben volt, a rabszolga-kereskedelmet sem kivéve, és a Karoling-okiratgyűjteményben (a két szót) zsidó és kereskedő, mint csaknem felcserélhető kifejezéseket használták.” De amint meg növekedett a bennszülött kereskedőosztály, fokozatosan kizárták őket nem csupán a legtöbb jövedelmező foglalkozásból, hanem a kereskedelem hagyományos formáiból is, és gyakorlatilag az egyetlen terület, ami nyitva maradt a számukra, a pénzkölcsönzés volt kamatra. „Az ország lebegő gazdaságát felszívták a zsidók, akiket időnkint arra szorítottak rá, hogy ezt leadják az államkincstárnak...” Shylock östípusát már sokkal Shakespeare ideje előtt kialakították.

A mézeshetek napjaiban, 797-ben, Nagy Károly egy történelmi nevezetességű küldöttséget indított Harun al Rasidhoz Bagdadba, hogy megtárgyaljon egy barátsági szerződést. A küldöttség a zsidó Izsákból és két keresztény nemesből állott. A keserű vég akkor jött, amikor 1306-ban Szép Fülöp kiűzte a zsidókat a francia királyságból. Bár egyeseknek megengedték, hogy visszatérjenek, ezek további üldöztetést szenvedtek el és az évszázad végével a zsidók francia közössége gyakorlatilag megszűnt létezni. ...

Az előző fejezetekben felsorolt bizonyítékok alapján az ember könnyen megértheti, hogy a lengyel történészek – akik végtére is a legközelebb vannak a forrásokhoz – miért értenek egyet abban, hogy „korábbi időkben a zsidó népesség túlnyomó többsége Kazárországból származott”. Az ember még kísértésben is lehetne, hogy eltúlozza a dolgot, azt állítva – mint Kutschera teszi -, hogy a keleti zsidóság száz százalékban kazár eredetű. Ezt az állítást tartani is lehetne, ha a szerencsétlen sorsú francia-rajnai közösség lenne az egyetlen rivális az apaság keresésében. De a késői középkorban a dolog bonyolultabbá válik zsidó

közösségek felemelkedésével és bukásával a volt Osztrák-Magyar Monarchia és a Balkán egész területén. Így nemcsak Prágának és Bécsnek jelentős a zsidó népessége, de nem kevesebb, mint öt olyan hely van a Karintiai-Alpokban, amelyet Judendorfnak, Zsidófalunak hívnak és több Judenburg és Judenstadt Stájerország hegyei között. A tizenötödik század végén a zsidókat mindkét tartományból kiűzték és ezek Olaszországba, Lengyelországba és Magyarországra mentek; de honnan jöttek eredetileg? Biztos, hogy nem nyugatról. Amint Mieses mondja ezekről a szétszórta közösségekről írt áttekintésében. ...

Van egy másik, az osztrák zsidóság történetére vonatkozó igen különös legenda is. Keresztény krónikások indították el a középkorban, de történészek még a tizennyolcadik század elején is halálos komolyan ismételték meg. A kereszténységet megelőző időben – így szól a legenda – az osztrák tartományokat zsidó hercegek sora kormányozta. Az Osztrák Krónika, amit egy bécsi íródeák állított össze III. Albert (1350-95) uralkodása alatt, nem kevesebb, mint huszonkét ilyen zsidó herceg névsorát tartalmazza, akikről azt mondják, hogy sorban követték egymást. A felsorolás nemcsak állítólagos nevüket adja meg, amelyek közül néhánynak kifejezetten ural-altáji csengése van, de uralkodásuk időtartamát és a helyet is, ahol el vannak temetve. ...

Honnan eredhetett ez a fantasztikus történet? Figyeljünk ismét Miesesre: „Az a tény, hogy egy ilyen legenda keletkezhetett, és makacsul tarthatta magát több évszázadon át, azt jelzi, hogy mélyen a régi Ausztria nemzeti tudatában homályos emlékek maradtak fenn állhatatosan egy zsidó jelenlétről a Felső-Duna mentén, a régmúlt időkben. Ki tudja, hogy a kazár uralom alatt álló területekről kiinduló árapály hullámai Kelet-Európában nem söpörtek-e valamikor az Alpések előhegységéig, ami megmagyarázhatná azoknak a hercegeknek a turáni ízű nevét is? A középkori krónikások meseszövése csak akkor kelthetett népvisszhangot, ha – még oly homályos – kollektív emlékezet is támogatja.”

Mint már említettük, Mieses is inkább arra hajlott, hogy alábecsülje a kazár közreműködést a zsidók történelmében, de még így is rátalált az egyetlen plauzibilis hipotézisre, amely magyarázatot adhat az állhatatos legenda keletkezésére. Az ember megkockáztatná, hogy ezt még közelebről is kifejtse. Több mint fél évszázadon át, egészen 955-ig Ausztria nyugat felé egészen az Enns folyóig, magyar uralom alatt állott. A magyarok 896-ban érkeztek új hazájukba a kabar-kazár törzsekkel együtt, amelyek jelentős befolyással voltak a nemzetre. A magyarok ebben az időben még nem tértek át a kereszténységre (ez csak egy évszázaddal később, 1000-ben történt) és az egyetlen monoteista vallás, amely számukra ismerős volt, a kazár judaizmus lehetett. Bizonyára volt közöttük egy vagy több törzsfőnök, aki valamiféle judaizmust gyakorolt – emlékszünk a bizánci krónikásra, Johaennes Cinnamusra, aki említett zsidó csapatokat, amelyek a magyar hadseregben harcoltak. Így itt lehet valami anyag a legendára – különösen, ha arra gondolunk, hogy a magyarok ekkor még, a vad kalandozások korában, Európa ostora voltak. Az ő uralmuk alatt élni minden bizonnyal traumatizáló élmény lehetett, amit az osztrákok aligha felejtettek el egykönnyen. Így azután minden meglehetősen pontosan összevág. ...

Zavarba jönne még a szigorú ítéletű kritikus is, ha megkísérelné valamelyik klasszikus műfaji kategóriába besorolni Arthur Koestler könyvét, merthogy Koestler nem volt hivatásos történész, de pusztán műkedvelő sem. Ez utóbbi jelző – túl azon, hogy sértő felhangja van – igazságtalan lenne vele szemben. Egy tény viszont általánosságban leszögezhetünk: lenyűgöző műveltségről s a szakirodalomban való jártasságról árulkodik most magyarul is megjelenő műve. Közelebb kerülhetünk az igazsághoz, ha a kísérleti műfajok nagy családjába soroljuk munkáját. Egy nagyszabású történelemtudományi experimentummal állunk szemben.

De hát miről is van szó? Koestler méhkasba nyúlt, amikor a kora középkori Kazár Kaganátus történetének vizsgálásába kezdett. ...

Továbbhaladva a kacskaringós kazár históriában, egy magyar történelmi vonatkozásban igencsak érdekes és izgalmas fejezethez érkeztünk el. Koestler több helyütt és hosszabban időzik a kazár-magyar összefüggések taglalásánál. Közismert tény, hogy a VIII-IX. sz. folyamán e két nép szoros kapcsolatban állt egymással, amit könnyen érthetővé tesz az a függőségi viszony, amely a népvándorló magyarokat akkoriban a kazárokhoz fűzte. A magyar csak egy volt a sok nép közül, amely rövidebb-hosszabb ideig a kaganátus alattvalóiként élt. Nem új keletű gondolat Koestlernél a magyar-kazár együttélés vizsgálata. Ezen belül annak elemzése, hogy e kapcsolatot mennyire volt képes befolyásolni a kazárok judaizmusa. Több mint kilenc évtizeddel Koestler műve előtt, 1884-ben, tudós pesti rabbi-történész, Kohn Sámuel jelentős kötetet publikált, „A magyarországi zsidók története a kezdetektől a mohácsi vészig” címen. Kohn merész tézist állít fel, amennyiben azt írja le, hogy a honfoglaló magyarok a kazárok közvetítésével már megismerkedtek a zsidó vallással. ...

Csak néhány kisebb (gordiuszi) csomót jártunk körbe a fentiek során. Arra természetesen nem vállalkozhattunk – nem lévén hivatottak rá -, hogy megközelítően is megnyugtató válasszal szolgáljunk a kíváncsi olvasónak. Ezt reájuk bízunk és a buzgó kutatókra. Zárszó helyett viszont szívleljük meg Faludy György sorait (in: Koestler-emlékkönyv, Chicago, 1985. P. 103):

„Az akkora vitát kavart, keleti zsidóság kazár eredetét tárgyaló The Thirteenth Tribe-ot (1976) hitelesnek éreztem (kiem. F. Gy.), de érzelmek nem számítanak történelmi kérdésekben.” Igaza van! – fejezi be a mű utószavát Schweitzer Gábor”.

A magyarok és kazárok kapcsolatával és az ebből adódó következtetésekkel foglalkozik **Zsoldos Attila „Az Árpádok és alattvalóik Magyarország története 1301-ig”** című munkájában is. Többek között a következőket írja:

„A zsidó vallással már a honfoglalás előtt találkozhattak a magyarok, mivel a Kazár Birodalom vezető rétege – talán 750 körül – áttért a zsidó vallásra. Erre alapozva felmerült olyan vélemény, hogy a magyarsághoz csatlakozott egykori kazár alattvalók, a kabarok között a zsidó vallás hívei is lehettek. Akár így volt, akár nem, az bizonyos, hogy már 965-ben említenek olyan Kárpát-medencei zsidó kereskedőket, akik a prágai vásáron rabszolgákat vásároltak. A 11. század végétől kezdve szaporodnak meg a magyarországi zsidókra vonatkozó híradások. Az 1092. évi szabolcsi zsinat több végzése a zsidók helyzetét szabályozta, eltiltván a zsidókat a keresztényekkel való házasodástól, keresztény szolgák tartásától és a keresztény ünnepnapokon való munkavégzéstől. Hasonló rendelkezéseket tartalmaznak a Kálmán-kori egyházi és világi jogszabályok is, megtoldva azzal, hogy csak püspöki székhelyeken telepedhetnek meg, mely előírás azonban a jelek szerint, nem vezetett eredményre. Kálmán egyik törvénye ugyanakkor nem gördített akadályt a zsidók birtokvásárlásai elé, azt ellenben kikötötte, hogy csak pogány szolgákkal műveltethetik földjeiket.

Bár vannak adataink zsidó földbirtokosokra – sőt, legalább egy nemesi nemzetséggel kapcsolatban alapos a gyanú, hogy zsidó eredetű lehetett -, a zsidók többsége mégis a kereskedelemben és különböző pénz-ügyletekben vett részt. A zsidó kereskedők részint a távolsági árucserében voltak érdekeltek, részint a helyi kereskedelembe kapcsolódtak be. Tevékenységük olyan intenzív volt, hogy Kálmán király külön törvényben foglalkozott a keresztények és a zsidók közötti kereskedelmi és pénzügyletek rendjével. Ennek előírása szerint az üzletkötés alkalmával pecsétes írást (cartula sigillata) kellett kiállítani, mely az ügy

keresztény és zsidó tanúit nevezi meg. (A magyarországi írásbeliség története szempontjából figyelemre méltó, hogy e törvény végrehajtását bizonyító adattal is rendelkezünk.). A kálizokhoz hasonlóan jó néhány zsidó pénzember a királyi pénzügyek irányításában tevékenykedett, bérlőként nyerve el a kamaraispánságot. Egyikük, bizonyos Henel, a tatárjárás után zálogjogon a komáromi ispánságot is megszerezte egy időre. Az egyház a zsidók pénzügyigazgatási szerepvállalását épp úgy nem nézte jó szemmel, mint ahogy a kálizok esetében sem, s az idevágó előírások rendre az „izmaeliták és zsidók” tisztségviselését tiltják el. Az 1279-ben tartott budai zsinat immár sokadszorra fogalmazta meg az egyház ezen követelését, s hogy milyen eredménnyel, arról az árulkodik, hogy a következő években egy Fredmann nevű zsidót említenek forrásaink királyi kamaraispánként. Annak sincs nyoma, hogy a budai zsinat azon rendelkezése, mely a ruhára felvarrt vörös posztódarab viselésére kötelezte a zsidókat, életbe lépett volna.

Amint az kereskedelmi és pénzügyi érdekeltségük alapján el is várható, a zsidók elsősorban az ország forgalmasabb helyein telepedtek meg. Ennek megfelelően zsidó közösségek éltek Esztergomban, Székesfehérvárott, Sopronban, Pozsonyban, Vasvárott, Körmenden és Budán, hogy csak a legjelentősebbeket említsük. Pozsony lakóinak kiváltságlevele egyenesen úgy fogalmaz, hogy „az ebben a városban élő zsidók ugyanazt a szabadságot élvezték, mint maguk a polgárok”. A rendelkezés alapján joggal gondolhatunk arra, hogy a zsidóság helyzete – a keresztényekkel szembeni minden megkülönböztetés ellenére – viszonylag kedvező volt az Árpád-kor Magyarországon, főként a nyugat-európai átlaghoz képest. Egy-két elszigetelt atrocitástól eltekintve zsidóüldözésre nem is ismerünk példát, sőt, az időnként fellángoló németországi pogromok elől menekülő zsidók esetenként Magyarországon találtak menedékre. A zsidók, ha megbecsült helyzetben nem is voltak, mindenesetre nyugodt körülmények között, biztonságban élhettek az országban. Helyzetük országosan érvényes szabályozásáról 1251-ben IV. Béla külön törvényben gondoskodott, melynek mintájául II. Frigyes osztrák herceg 1244-ben kiállított hasonló tárgyú kiváltságlevele szolgált. Hogy mi készítette IV. Bélát a magyarországi viszonyoktól sokban idegen rendelkezések átvételére, az nem teljesen világos, főként, ha figyelembe vesszük, hogy országának zsidósága a törvényben foglaltaknál voltaképpen kedvezőbb körülmények között élt. Jórészt ezzel magyarázható, hogy a törvényben előírt alkalmazására csak a 14. század közepe után, a magyarországi zsidók helyzetének az Árpád-kori állapotokhoz képest bekövetkező lényeges megromlása után került sor.”

Az 1996-ban Budapesten kiadott, **„A Honfoglaló Magyar Nép, Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe”** című könyvében **Róna-Tas András** több helyen foglalkozik a magyar-kazár kapcsolatokkal, illetve annak lehetőségével. A következőkben ebből idézünk szemelvényeket:

„A zsidók nagyobb csoportjai a Kr. u. III. században vándoroltak szét a Római Birodalom különböző tartományaiba. Különösen kedvező volt a helyzetük a Kordovai Kalifátusban. A X. században Európa szinte minden országában voltak településeik, de a nagyobb mozgás az Ibériai-félsziget felől a Rajna vidékére tartott, ahol a zsidók egy része egy helyi nyelvjárást vett fel, amelyből kialakult a jiddis. A jelentősebb zsidó központok a Kordovai Kalifátusban, Franciaországban és Olaszországban, majd a Rajna-vidéken szoros kapcsolatban álltak egymással, és kifejlett kereskedőhálózatot építettek ki, amelyet Marseille központtal a Rádáni kereskedőház szervezett. III. Abdul Rahmán (912-961) kordovai uralkodó, aki alatt a kordovai állam felvirágzott, és kapcsolatokat tartott a világ minden jelentős országával, a hanyatló Abbaszida-dinasztiától elvitatta még a kalifátus intézményét is. Pénzügyminisztere a zsidó Haszdaj ibn Saprut volt, akinek tudomására jutott, hogy keleten van olyan ország, a Kazár Birodalom, amelynek uralkodója zsidó hitű. Előbb Bizánc közvetítésével, majd ennek sikertelensége után Európán, így Magyarországon át levelet

küldött Józsefhez, a kazárok uralkodójához. A kagán megkapta a levelet, és válaszolt annak legtöbb kérdésére, a katonai jellegűeket azonban megkerülte. A levél és hitelessége körül hosszas vita folyt. Eredetijének 962 előtt kellett íródnia. A József kagán-féle válasznak van egy rövidebb és egy hosszabb változata. A jelenleg ismert kéziratok biztosan másolatok, de a szövegeket már a XII. század első évtizedében a katalóniai Judah ben Barzillai részletesen idézi, ezért ha esetleg hamisítványoknak bizonyulnának, akkor is igen régiek. Néhány elírás alapján egy arab forrás is kikövetkeztethető. A hosszabb változat pétervári kézírata talán a XIII. századból való, Haszdaj levele és József kagán válaszána rövidabb redakciója csak egy XVI. századi, Oxfordban őrzött kéziratban maradt fent. A pétervári kézirat az 1860-as években került oda Kairóból. 1577-ben már az egész levelezést kiadták, a másik két szöveget is a kairói másolat alapján. A X. századból több más héber dokumentum is ismert. Ezek közül fontos a magyarok állítólagos szavarti aszfali nevével kapcsolatban említett kijevei levél, az ún. Schechter-szöveg. Ez egy ismeretlen zsidó levele Haszdajhoz a kazárokról, valamint a 940 körül Itáliában keletkezett Szefer Joszippon. Ennek fényében más, a kazárokkal kapcsolatos korabeli levelezés hitelességének kérdése is világosabbá vált.

A zsidókat 1290-ben Angliából, 1394-ben Franciaországból űzték el. 1492-ben, az Új-világ felfedezésének évében vetettek véget a spanyolországi arab uralomnak Ferdinánd és Izabella hadai. Az addig az arab uralom alatt meghúzódó zsidók nagy többsége az új inkvizíció elől kelet felé menekült. Az oszmán-török birodalmon keresztül érték el a mai Ukrajna, Lengyelország és Litvánia területét, ahol a XII. század óta folyamatosan Németországon át odakerült zsidókkal találkoztak. A kelet-európai zsidóság tehát Nyugat-Európából került Kelet-Európába, s nem a Kazár Birodalom lakosságának utódai.

A IX-X. századi történelmüket leíró könyvek nagy része elpusztult, elveszett, de töredékek megőrződtek. Ezek között különösen értékesek lehetnek a honfoglaló magyarsággal is kapcsolatot tartó radanita kereskedő feljegyzései. ...

A magyarság régészeti kultúrájának vizsgálatához röviden át kell tekintenünk a Kárpát-medence régészeti előzményeit is. Bár a Kárpát-medencében szép számmal található kelták, rómaiak, hunok, gepidák, longobárdok és más népek régészeti emlékei, sőt feliratai, a magyarság szempontjából közvetlen jelentősége csak az őket a Kárpát-medencében megelőző avaroknak van.

Az avar régészeti emlékek helyett célszerűbb az avar korszak régészeti emlékeiről beszélni, mert ezzel még terminológiaiilag sem kötjük néphez a régészeti emlékeket. ...

670 körül a kazárok megdöntötték Kuvrat onogur-bulgár birodalmát, és az onogurok egyik csoportja a Balkánra, egy másik csoportja az Avar Birodalom területére költözött. Az onogur vezér magas címet kapott az Avar Birodalomban, és kíséretének régészeti anyaga is elkülöníthető a Sió mentén és a Mezőségben.

A nagy belső átalakulás végén, úgy 700 körül, újra megszilárdult az Avar Birodalomban a hatalom, és virágzásnak indul egy régészeti kultúra, amelyet késő avar korinak nevezünk. Nagy Károly és a Frank Birodalom 791 körül kezdte meg támadásait az Avar Birodalom ellen, amelynek belső háborúk, az avar vezető réteg egy részének megkeresztelkedése és újabb karoling támadások vetnek véget.

A VIII. század utolsó éveiben azonban – az eddigi nézetekkel szemben – nem szűnt meg az élet, és nem vált Pannónia pusztasággá. ...

Bizonyos, hogy a magyarság még a honfoglalás előtt találkozott a zsidó, a keresztény és a muszlim vallással is. Forrásszerűen is igazolható, hogy például Cirill és Metód találkozott a honfoglalás előtt a magyarokkal.

Kijev kazár neve Szombat, vagyis „szombat”, ami a kijeviek között élő kazár-zsidóktól származhatott. A magyar szombat szónak a szláv szonbota szóból való származtatása a szláv szóban lévő szóvégi a miatt nem fogadható el. A magyar szombat nyilván arra az időre utal, amikor a hét napjai között a kazár ünnepnapnak hivatalos jelentősége volt. A kazár szó görög eredetű. A kelet-iráni vásár (nap) szó, minden valószínűség szerint az alán vácsár „vásár”szóból való, és a vásár napja volt, a magyar-alán kapcsolatok emlékét őrzi. A hét közepét (szereda) jelölő szláv eredetű szerda, a hét negyedik napját (csetvertek) jelölő csütörtök és a péntek, a hét ötödik napját jelölő napneveink a magyar-szláv együttélés emléke. A magyar régiségből megőriztük a hétfőt és a keddet. A hét első napját, mint a „hét fejét” a törökök, köztük a csuvasok is a saját „fő, fej” szavukkal jelölik. Így nevezhették a hét első napját a bulgárok, és ezt a magyarok lefordították. A második vagy „ketted” nap a kedd. Mindez csak egy a sok példa közül, amely mutatja, hogy a néprajzi és nyelvészeti rekonstrukció segítségével hogyan lehet a honfoglaló magyarság történetének egyes összetevőit rekonstruálni.

Mint láttuk, szókészletünk is tartalmaz ilyen nyomokat. Nem ismerünk azonban olyan néprajzi forrást, amelyikből a világvallások honfoglalás előtti hatásának részleteire vonatkozóan felvilágosítást kaphatnánk. ...

A kazárok első jelentős szereplése a történelemben a 620-as évekre tehető. A bizánci Hérakleiosz császár (610-641) megnyerte a kazárokat szövetségesként a perzsák elleni hadjáratához. A nyugati türk uralom összeomlása után (630 körül) a kazárok végleg önállósították magukat, és a kazár uralkodó felvette a kagán címet. Ennek első említését 652/653-ból ismerjük.

Ez nagyjából egybeesett Kuvrat halálával. 650 és 670 között a kazárok felszámolták a Bulgár Birodalmat. ... A kazárok uralma ekkor a Krím félszigetig ért, ahol azonban Herszon városát a bizánciak még tartani tudták a VII. század közepén. ...

Az arabok Perzsia meghódítása után egyrészt tovább törtek előre kelet felé, másrészt a Gibraltáron átkelve elfoglalták az Ibériai-félszigetet. ...

Ennek az egész Európát fenyegető veszedelemnek az elhárításában a kazárok fontos szerepet játszottak. Ardabil mellett 730-ban fontos csatát nyertek az arabok ellen, majd Bizánccal szövetkeztek, és 732-ben III. Leó bizánci császár fia, Konsztantinosz elvette a kazár kagán lányát, akit Csiseknek, „virág”-nak hívtak, de a keresztységben az Iréné nevet kapta. Fiukat, IV. Leót (775-780) ezért „Leó, a kazár” néven is említik. A bizánci-kazár szövetség azonban nem volt tartós. ...

A kazárok vallása a VII. században a tengrizmus volt. Ezt eléggé alaposan leírta a kaukázusi albánok püspöke, Izrajel, aki 681 körül meglátogatta az „észak-kaukázusi hunokat”. A leírás az örmény Movszesz Daszhuranci szövegében maradt fent. Hamarosan azonban a kazárok áttértek a zsidó hitre. Ennek politikai indokai világosak, hiszen a muszlim arabok és a keresztény Bizánc között egy harmadik vallás választása, és ezzel a függőség lehetőségének elkerülése nyilván politikai döntés volt. A megtérés és a kazárok zsidó volta körül azonban több részlet az utóbbi időkig vitatott volt.

Ellentétben az elterjedt nézetekkel, hogy a zsidó vallás nem volt térítő vallás, a történelem bizonyos korszakaiban vannak példák arra, hogy idegen etnikumú csoportok felvették a judaizmust. ...

A kazárok megtérése több lépcsőben zajlott le. A legkorábbi adatok szerint (Maszúdi) az első megtérés Hárún al-Rasíd kalifa (786-809) idején történt. A kazár zsidó hagyomány szerint az első megtért uralkodó Bulan volt, de a vallás csak harmadik utóda, Obadija alatt kezdett el terjedni, aki „a birodalmat megújította és az igaz vallást megerősítette” 800 körül. Bulan 730 körül uralkodott, és nagyon valószínűtlen, hogy ekkor már valamilyen hivatalos áttérés is történt, vagy ha igen, az nagyon rövid idejű lehetett. Aquitaniai Druthmar 864-ben, Vesztfáliában írt művében megjegyezte, hogy „a gazarok mind a judaizmust követik”. Éppen ez az egyik legvitatottabb kérdés.

A judaizmus már az első időkben a kazár vezető réteg között kezdett terjedni. A kérdést részletesen tárgyaló arab források eléggé egyértelműen foglalnak állást. Ha a kazárokról írt igen rövid tudósításokat nem vesszük figyelembe, akkor egyértelműen azt látjuk, hogy a kazár király, a kazár vezetők és főemberek a zsidó vallást követték. „A többiek vallása hasonló a türkökéhez”, írta Ibn Ruszta. Ehhez a zsidó vezető réteghez csatlakoztak bevándorlók és menekültek is. Valószínűleg már ekkor élt egy zsidó csoport a Krímben, Fanagoriában (Theophanésznél, Szamkarszban al-Jahud Ibn al Fakíhnál), és egy kisebb diaszpóra Észak-Kaukázusban. Érkeztek zsidók az iszlám városaikból, és a Bizáncban és Perzsiában fel-fellángoló zsidóüldözések elől folyamatosan menekültek zsidók Kazáriába. Ibn Fadlán arról számolt be, hogy a muszlimok Dar al-Babunadzsban leromboltak egy zsinagógát, ezért a kazár uralkodó leromboltatta a főváros mecsetjét, és megölette a müezzint. A menekülő áradat különösen felerősödött 943-ban, mikor Romanosz Lakapénosz, a tényleges bizánci uralkodó (920-944) erőszakkal kezdte téríteni a zsidókat. Ez az összetételében is igen tarka kazáriai zsidóság a IX. századi hivatalos áttérés után nem volt jelentős létszámú az egész birodalom lakosságához képest. ...

Maszúditól tudjuk, hogy a kazár fővárosban együtt éltek a muszlimok, a keresztények, a zsidók és a pogányok. ...

Tény viszont, hogy 861-ben Cirill és Metód is elzarándokoltak a kazárokhöz, nyilván térítési céllal. A Cirill-legenda szerint a kazár uralkodó fő tanácsadója egy zsidó volt (aki a misszionáriusok szerint „hajlott a kereszténység felvételére”), de volt egy mohamedán tanácsadója is. Abból, hogy a Cirill-misszió nem járt különösebb sikerrel, arra mindenesetre lehet következtetni, hogy 860 körül már lezáródott a vezető réteg judaizálása.

Míg a kazárok zsidó vallását igen nagy irodalom tárgyalja, kevesebb szó esik a kereszténység elterjedéséről. A kereszténység a VII. századtól jelentős befolyásra tett szert a Kazár Birodalomban. Ez részben, de nem kizárólag a kaukázusi keresztény albánok térítő tevékenységének volt köszönhető. A Krímben keresztény kolóniák éltek, itt volt az „onogur püspökség”, és az ott élő gótok is keresztények voltak. A Bizánci Birodalomban ekkor zajlott a képrombolás körüli vita, és az éppen alulmaradt csoportok, különösen a képrombolókkal szembeszálló képtisztelők közül sokan menekültek a Krím félszigetre és a Krím felett hatalmat gyakorló, biztonságos Kazáriába. Mint láttuk, Konsztantin (Cirill) és Metód is megkísérelt a kazárok között téríteni. A legenda szerint kétszáz kazár keresztelkedett meg a testvérek térítő tevékenysége nyomán. Nem lehetetlen, hogy Konsztantin kazár tanulmányai során fordított is kazárra.

A kazár államszervezetben mind nagyobb szerepet játszó kvárezmiek viszont megtartották muszlim vallásukat. Előljárójukat hazi-nak hívták Ibn Fadlán szerint (a

kéziratban h. z), ami az arab kadzi „kádi” h-val kezdődő kazár változata. Ezek a kvárezmi mohamedánok később káliz néven jelennek meg Magyarországon. ...

A spanyolországi arab Omajjádok udvarában élt zsidó pénzügyminiszter, Haszdaj ibn Saprut 955 és 960 között József kazár kagánnak írt levelében a magyarok is szerepelnek hungrin névvel. Itt a végződés világosan szláv, a nazális azonban még megőrződött, és a szó elején h áll. Arra gondolhatunk csak, hogy a latin hungar alak szláv változatával állunk szemben. A levél közvetítésének útját többé-kevésbé ismerve valószínűnek kell tartanunk, hogy a Kárpát-medencében a X. században élő zsidó közösség is szerepet játszott továbbításában.

Egy héber nyelvű ausztriai sírfelirat, amelynek dátuma 1130, azt jegyzi fel, hogy a halottat, akinek neve Sabatai volt, Magyarországon ölték meg. Magyarország neve a feliratban Ungrija. ...

Egy 1962-ben felfedezett és 1982-ben publikált héber írásos és héber nyelvű szövegről, az ún. „kijevi levélről” van szó. A szöveg a X. században készülhetett, és a Kairóban talált másolat alig későbbi időből származik. A levél arról szól, hogy egy jómódú kijevi személy, Mar Jakob ben R. Hannukah igen nagy bajba került, amiért jótállt testvéréért, aki nagyobb összegű pénzt kölcsönzött. Testvérét ugyanis kirabolták és megölték, Mar Jakobot pedig bebörtönözték. A kijevi zsidó közösség tagjai kiváltották, és a szóban forgó levelet adták neki, hogy azzal járja a közösségeket a hiányzó pénz összegyűjtése érdekében. A levél ezt tanúsítja, s a levelet tíz személy aláírása hitelesíti. A tíz név között az egyik a szavartinak nevezett Szimszon Jehudah (Szimszon Jehuda ha mekhunesz Szavarti). A név szerkezetéből világos, hogy a szavarti a személy valamilyen megkülönböztető tulajdonságára utal. Azt természetesen nem tudjuk, hogy mire történt az utalás. Lehet, hogy Szimszon Jehudah egy volt azon szavartik közül, akik áttértek a zsidó hitre. Azt a ritka eseményt, hogy nem zsidók áttértek zsidó hitre, ismerjük a Kazár Birodalomból, de az ilyen névadásnak természetesen sok más oka is lehetett. Szimszon lakhatott egy kijevi szavarti házában, vagy létezhetett valamiféle történet, amely őt a szavartikhoz kapcsolta, s ami miatt őt a szavarti melléknévvel különböztették meg. Bármilyen volt is azonban a ragadványnév adásának motívuma, annyi bizonyos, hogy hosszú idő után egy másik, független forrásból is előkerült a szavarti név. Meg kell még jegyezni, hogy mind a görög, mind a héber alak elvileg olvasható szevertinek is.

A forrásadatok tényein túl egyelőre találgatásokra vagyunk utalva, miért hozta kapcsolatba a Bíborban született a magyarokat a szavarti néppel. Azt azonban, hogy ez lett volna a türkök – vagyis a magyarok – régi neve, semmilyen más adat nem támasztja alá. A magyarok állítólagos szavarti neve a legjobb esetben is csak annyi történeti felvilágosítást tartalmaz, hogy a magyarok egy csoportja valamikor keletre vonult. ...

Míg a bulgárok az avarok védnöksége alá helyezték magukat, addig a magyarok a Kazár Birodalom rendszerébe illeszkedtek. ... A magyarság itt a Kaukázus előterében tovább folytatta az intenzívebb állattartó és földműves kultúrára való áttérést. ...

A bulgár-kazár harcokban a magyarok a kazárok oldalán vettek részt. (A harcok a kazárok győzelmével értek véget 670 körül). ... A bulgárok jelentős része a kazár birodalom keretei között maradt. A bulgár-magyar együttélés a kazár fennhatóság alatt szoros lehetett. Ugyanis amikor a 737-es arab támadás után a kazár főség alatt maradt bulgárok felfelé húzódtak a Volga mellett, a magyarok egy csoportja is velük tartott.

A Dnyepertől nyugatra fekvő terület volt Etelköz. Ide menekültek azok a kavar nevű kazár csoportok, amelyek 800 körül részben a zsidó vallás felvétele körüli belső harcokban

szembekerültek a kazár központi hatalommal és fellázdak, azonban lázadásukat leverték és menekülniük kellett. 838-ban felépítették vagy inkább megerősítették Sarkelt. ...

627-ben azonban a kazárok segítségével Hérakleiosz császár győzelmet aratott a perzsák felett. 630 körül bizánci-frank diplomáciai kapcsolatok jöttek létre, és ezzel megerősödött Bizánc helyzete. Az Avar Birodalomban csakhamar belső harcok törtek ki. Az avar és a bulgár trónkövetelő küzdelméből az előbbi került ki győztesen, és a levert bulgárok egy része 631-ben a bajorokhoz menekült, akik azonban lemészárolták őket. Egyes vélemények szerint a Linz melletti Sankt Florian középkori tömegsírja őrzi csontjaikat.

Kuvrat halála után, 670 körül, az onogundur-bulgár népvándorlás egyik hulláma elérte az Avar Birodalmat. 679-ben egy avar küldöttség vett részt az arabok feletti győzelem meg ünneplésében Konstantinápolyban. 682-ben Kuver és csoportja elvonult az Avar Birodalomból, és a bulgárokhoz költözött. A 768-ban megkoronázott Nagy Károlynál 782-ben megjelent egy avar küldöttség.

Az Etelközben élő magyarok régóta ismerték a Kárpát-medence helyzetét. Mint láttuk, 862-ben Német Lajos frank uralkodó ellen fellázdadt fia, Karlmann. A helyzetet kihasználó és önállósodni kívánó morva fejedelem, Rasztiszlav magyar segédcsapatokat hívott, és kisebb győzelmet is aratott a frankok felett. A magyarok 881-ben, ekkor már Szvatopluk a fejedelem, ismét beavatkoztak a morva-frank harcokba, és Bécs alatt küzdöttek, a kavarokkal együtt. ...

Egészében azt kell mondanunk, hogy a honfoglalás idején a Kárpát-medencében nem volt jelentős önálló politikai szervezet. A Dunántúl frank, a Kisalföld és az északkeleti részek a nyitrai Morva Fejedelemség, a Maros völgye és a Szerémség a dunai bulgárok uralma alá, vagy hatalmi szférájába tartozott. A Kárpát-medence lakossága azonban igen tarka képet mutatott. Nyugati, déli és keleti szláv csoportok, elszlávosodó avarok, városokban, templomok körül élő frankok és bajorok, s még más népek is éltek együtt, de nem képeztek homogén népeiséget. Ez ad választ számos, a honfoglalással és a magyarság történetével kapcsolatos, eddig nem teljesen tisztázott kérdésre is. ...

A magyarság a VI. század végén és a VII. század elején már hosszabb ideje kapcsolatban állt a nyugat felé előrenyomuló különféle török csoportokkal, de még nem hagyta el az Urál hegység déli részén, az Urál folyó környékén lévő hazáját. Az állattartó gazdálkodást előbb lassan a nomáddal kiegészítő, majd arra nagyobb súllyal áttérő magyarság a nyugati törökséget szervező kazárokkal már itt kapcsolatba került. ... A kazárok megerősödéséhez jelentősen hozzájárult szövetségük a Bizánci Birodalommal. A nagy és közös hadjárat a perzsák ellen a 627 körüli időkből minden közeli és távoli nép történeti feljegyzéseiben kiemelkedő helyet kapott. ...

A nyugatra elvonult bulgárok helyére a magyarok nyomultak. Ennek 670 körül kellett történnie, ekkor, Kuvrat halála után, omlik össze, nyilván nem kis mértékben az egyesült kazár-magyar csapatok támadása alatt a Bulgár Birodalom.

Csábító volna azt feltételezni, hogy a Bíborban-született által feljegyzett három év, mikor együtt laktak a kazárokkal „és minden háborújukban együtt harcoltak”, e háború emléke. Még azt is el lehetne képzelni, hogy ekkor a szövetséget megpecsételő a kazár kagán „kazár nőt adott a magyarok első vajdájának feleségül”. ...

670 körül tehát a magyar törzsszövetség, pontosabban az akkori magyar törzsszövetség elfoglalta a Dnyeper és a Duna közötti területet, és berendezkedett arra, hogy ott éljen. ...

A kettős fejedelemség ekkor alakulhatott ki lassan, kazár befolyás alatt. Mint erre utaltunk, a kettős fejedelemség kialakulásához hosszabb történeti idő, több generáció kellett. Az uralkodó legitimitációját az ég, de egyben a kazár uralkodó is adta. ...

A terület gazdasági központja Etelköz keleti felére eshetett, hiszen a fontos kereskedelmi utak, illetve a nemzetközi kereskedelem központjai, a Dnyeper és a Krím mind a terület keleti felén voltak. A VII. század végén és a VIII. század elején a források arról tudósítanak, hogy a Krím félszigeten még voltak bizánci kolóniák, legalábbis Herszon vidékén, vagyis a Dnyeper torkolata körül, és ide futott be az északi kereskedelem is.

Ez az időszak, amikor a Kazár Kaganátus egyrészt beavatkozott a Bizánci Császárság belső harcaiba, másrészt megjelent az új és nagy ellenfél, az Arab Kalifátus.

Kelet-Európa történetének szereplői, a VIII. század elejétől a IX. század végéig az arabok, a kazárok, a bizánciak, a keletről újra és újra rohamozó török nomádok, a kelet felé az erdővidéken előrenyomuló szlávok és az észak felől a folyóvölgyekben délre zúduló normannok. Történetük kapcsolataik, harcaik és szövetségeik, kereskedelmük és rabló hadjárataik története. ...

Erről tudósít a magyarokkal kapcsolatban a Dzsajháni-hagyomány is, mikor azt írja, hogy meg-megrohanják a szlávokat, és addig mennek a parton, míg a bizánciak országának egy kikötőjéhez nem érnek, amelynek Kerics a neve. Kerics a Krím keleti nyúlványának végén lévő kikötő. ...

A két nagy ellenfél, Bizánc és az arabok között a kazárok igen ügyes diplomáciával és erős hadsereggel politizáltak, de érdekük volt, hogy nyugat felől biztosítsák ehhez a hátukat. A magyarok teljesítették is ezt a feladatot. Ennek fejében a magyarok részt kaphattak a kereskedelmi forgalom hasznából, s tekintélyük megnőtt a Kazár Birodalmon belül.

A magyarok ekkor szorosan kapcsolódtak a bulgárokhoz és az alánokhoz is. Mindkét nép a Kazár Birodalmon belül élt. A bulgárok, mint láttuk, a kazároknak az araboktól 737-ben elszenvedett veresége után, kihasználva a kazár központi hatalom átmeneti meggyengülését, északra húzódtak a Don, majd a Volga mentén. Ebben az időben a magyarok között is lehetett valamilyen belső ellentét, mert egyik, s nyilván nem is jelentéktelen csoportjuk a bulgárokhoz csatlakozott, és velük vonult az új volgai bulgár honfoglaláshoz, ugyanúgy, ahogy a kavarak a magyarokkal, jöttek a Kárpát-medencébe. ...

A VIII. század végére a magyarok ugyan még névlegesen a kazárok fősége alá tartozhattak, de gyakorlatilag maguk intézték ügyeiket. Ugyanis a Kazár Birodalom nem bukott el az arabokkal vívott harcban, hanem megerősödött és átalakult. Egyfelől jelentős zsoldos sereget alkalmazott, másrészt 798 után sikeresen lezárta a háborúkat az arabokkal. A beálló pax kazarica, a kazárok teremtette kelet-európai béke a kelet-európai történelem száz évig tartó virágkora volt. A VIII. század végén a Kazár Birodalmon belüli küzdelmek összefüggtek a kazár vezető rétegnek a zsidó hitre történő áttéréssel.

A belső harcokban alulmaradt kazár csoport, a kavarak népe a magyarokhoz csatlakozott. Ez csak úgy történhetett, hogy a magyarok ekkorra már teljesen önállóak lettek. A kavarak nyilván a Kazár Birodalom nyugati részeinek népéből álltak össze, vagyis azokból, akik a Don és a Dnyeper között laktak. ...

Az etelközi magyarságon belül is nyilván mindig voltak hatalmi harcok. Valószínűleg a keleti területeken volt a kazárokhöz hű uralkodó, a kende fő szállásterülete, míg a hadvezér, a dzsila fő szállásterülete a nyugati részeken volt. Ez a berendezkedés azért is

természetes, mert a hódító és kereskedelmi célokat szolgáló, „kalandozó” hadjáratokra nyugat felé nyílt a lehetőség. Már 839 körül az Al-Dunánál találjuk a magyarokat, 861-ben a Krím félsziget környékén találkozunk egy csoportjukkal Cirill, de mint láttuk, 862-ben már Rasztyiszlav morva fejedelem szövetségében megütköztek a frankokkal, 881-ben pedig a kavaroikkal együtt már Bécs alatt voltak. Mindez arra enged következtetni, hogy különösen az Avar Birodalom összeroppanása után a magyarok külföldre vezetett hadjáratainak súlypontja az etelközi törzs-szövetség nyugati törzseire helyeződött át. Ez némileg emlékeztet a száz évvel későbbi, már kárpát-medencei helyzetre, azzal a nagy különbséggel, hogy a X. századi küzdelem az Árpád-ház győzelmével végződött, míg a IX. századi beharcok a Levedi-ház bukásával és az Árpád-ház, tehát a dzsila győzelmével zárult. ...

A magyarok etelközi tartózkodása úgy ért véget, hogy a Levedi-ház uralma meggyengült a fokozódó besenyő betörések okozta vereségek miatt. A dzsila tisztségét betöltő Álmos, a kazároktól átállt kavaroikkra támaszkodva, megfosztotta trónjától a hatalmát fokozatosan elvesztő Levedit, és saját fiát, Árpádot választotta meg uralkodónak. A hatalomváltást a kazárok tudomásul vették. Árpádot a magyar törzsfők „kazár szokás szerint” pajzsra emelték és fejedelemmé tették. ...

A nyugati türk politikai szervezetben két jelentős tisztség volt: az egyik a király után következő hadvezér, a másik az idegen, a leigázott vagy csatlakozott népek fölé helyezett kormányzó vagy kormányzók. Ez utóbbit a Kazár Birodalomban, mint fentebb láttuk, yiltevernek hívták, ami a keleti türk elteber megfelelője. Ha itt a kazár rendszer részleges átvételéről van szó, akkor a karha az idegen, a csatlakozott népek fölé rendelt kormányzó volt, és ezért is volt rangban alacsonyabb, mint a gyla. Ez eredetileg Kurszán lehetett, de nem biztos, hogy utódai Kurszán utódai közül kerültek ki. Ezt a tisztséget 950 körül már Bulcsú töltötte be, így csak annyit mondhatunk, hogy Bulcsú karha, aki a csatlakozott népek felett gyakorolta a hatalmat, nem Árpád nemzetségéből való volt. Apja, Káli (a későbbi Kál nemzetség őse) szintén viselte a karha tisztségét. Kurszán meggyilkolása után őt nevezhette ki az uralkodó.

Mindezek alapján a honfoglaló magyarság politikai szervezetének legfelsőbb rétegét úgy rekonstruálhatjuk, hogy a fejedelem, a hadvezér (a gyula) és a csatlakozott népek felett hatalmat gyakorló kormányzó (a karha) álltak a törzsszövetség élén. A következő szinten ehhez járultak a törzsek főnökei.

A honfoglaló törzsek szövetsége elvileg 7 + 1 törzsből állt, ahol a nyolcadik törzs a kavaroikk, és ez további három törzsből állt. Valójában tehát tíz törzsről beszélhetünk.

A kabar elnevezés ugyancsak a magyar történetírás hagyományából származik. A görög szöveg olvasata kavár. Igaz, hogy ebben az időben egy kabar alakot is átírhattak volna így, de mint a latin írásos forrásokból tudjuk, a helyes olvasat mégis a kavár. Az Admonti Évkönyvben feljegyzett cowari és a görög kabaroj alak olvasata egyaránt kavari. A kavaroikk fellázadtak a kazárok ellen, de azok felülkerekedtek „és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással, és holmi kavaroikknak nevezték el őket” – írja a Biborbanszületett. ...

A három kavár törzsnek – tudjuk meg a császártól – egy törzsfője (arhon) van, és e helyzet a tudósítás idejéig nem változott. A háborúban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül, és a háborúban elől jártak, ezért az első törzsek rangjára emelték őket. A magyar történetírás régóta tudja, hogy itt egy jól ismert katonai rendszert írtak le, a legutoljára csatlakozott népnek, törzsnek kell a hadjáratokban elől járnia. Az „első” itt nem rangban, hanem a hadirendben elülsőt jelent. Teljesen egyezik a török törzsek

szervezeti mintáival, hogy a három törzsnek egy főnöke van. Ez fontos, hiszen más esetekben is előfordulhatott, hogy két vagy több törzs összevonásakor egy törzsfő állt az összevont törzsek felett.

A kavarak sajátos helyzete a magyar hadi szervezetben természetessé tette, hogy a kalandozásokban jelentős szerep jutott nekik. Tudjuk, hogy a magyarok már az Etelközből a kavarakkal együtt szálltak hadba és jelentek meg Bécs alatt 881 körül. Ez azt is jelenthette, hogy a kalandozások során a kavarak pusztulása is nagyobb volt, mint a Kárpát-medencében maradtaknak.

A kavarakkal kapcsolatban még két kérdést kell tisztáznunk. Lehetséges-e, hogy a kavarak vezető rétege is zsidó vallású volt? Kizárni ezt nem tudjuk. A kronológiai adatok mérlegelése azt mutatja, hogy a kavarak csatlakozása nem volt független a kazár vezető rétegnek a zsidó hitre való áttéréstől. Ugyanakkor viszonylag jól ismerjük a korabeli belső kazár viszonyokat, amikor a zsidó vezető réteg mellett békésen éltek a muszlimok, a keresztények és az ősi hitet vallók közösségei, maga a kazár hitvilág pedig összetett, szinkretisztikus volt. ... Igen érdekes párhuzamokat láthatunk a belső-ázsiai Ujgur Birodalomban, ahol a manicheus vallásra áttért uralkodó birodalmában virágzott a buddhizmus és a nesztorianizmus is. Mind a kazár, mind az ujgur példa arra utal, hogy csak áttételesen lehetett köze a zsidó vallásra való áttérésnek a kavarak kiválásához. A fordulat nyilván hatalmi és politikai érdekeket sértett. ...

Összefoglalva a honfoglaló törzsszövetségről a hiteles forrásokból kibontható képet, a következőket állapíthatjuk meg: A Hétmagyar törzsszövetség vezértörzse a Megyer volt, amelyiknek a magyar nyelvi formája Madzser, „törökös” változata Medzser lehetett. Ez volt Árpád törzse, és ez a törzs vezette a honfoglalást. Létszámban is jóval felülmúlta a többi törzset. A törzsszövetségben különböző módon tagolódtak a többi törzsek. A hat másik törzs, a Nyék, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi alkották a második szervezeti kört. A Kürt és a Gyarmat összevonása ideiglenes és katonai célú lehetett. A harmadik körhöz tartozott a kavarak törzse, amely egy fő alatt állt, de három altörzssre oszlott. S ehhez jött a negyedik kör, nevezetesen a Kárpát-medencében talált és ott maradt népcsoportok. ...

A honfoglaló magyarság vezető rétege mögött állt a szabad fegyveres nép. Fő foglalkozásuk a hadjáratokban való részvétel volt, de természetesen ők irányították az állatok őrzését és a nomád földművelést is. A X. században Isztahri leírja a kazároknál, hogy azok, akik még pogányok közöttük, azoknál megengedett, hogy saját és egymás gyermekeit rabszolgának eladják, míg a zsidó, a muszlim és a keresztény hitre áttérteknél ezt tiltják. A Dzsajháni-hagyomány szerint a magyarok az Etelközben a szlávok elleni hadjáratokban elfogott rabszolgákat Kericsben a bizánciaknak adták el. Ez a szokás a honfoglalás után néhány évtizedig még biztosan élt. A tényleges munkát, különösen a földművelést bizonyosan a szolgák végezték. ...

Az, hogy a honfoglaló magyarság ismerhette a kereszténységet, nem jelenti azt, hogy jelentős csoportjai vagy akár a vezetők gyakorolták is. Ugyanis ennek nemcsak hogy nincs forrásilag igazolható adata, hanem ellene szól egy másik tény is. A világvallások felvétele mindenütt az írás megjelenésével jár, hiszen az írás az írás révén rögzült. Ez a honfoglalás előtt Etelközben lehetett volna a héber vagy a görög írás. Nem zárhatjuk ki, hogy a honfoglaló magyarság között voltak olyanok, akik valamelyik írást ismerték, nyugati hadjárataik során már a latin írással is megismerkedhetett egyikük-másikuk. Elképzelhető, hogy voltak írástudó foglyaik vagy szolgálk. De az írás használata nem terjedhetett el. Elterjedt lehetett viszont a rovásírás.”

Az előzőekben kiemelt szemelvényekből láthatjuk, hogy a magyar-kazár kapcsolat eléggé foglalkoztatja a kutatókat. Lehet, hogy a kevés forrás nem teszi lehetővé a határozottabb és egységesebb nézeteket, de lehet, hogy egyszerűen „kényes” témáról van szó. Mindenesetre ébren tartja a témában az érdeklődést, még ha csak legendának, vagy meseszerűnek minősítenek is bizonyos emlékeket. Több szerző is felhasznál azonos forrásokat, ennek oka lehet a források szűkössége, nehéz hozzáférhetősége, de megemlítik, tehát fontosnak tartják. Igaz, nem igaz, - mennyi igaz a kazárok, magyarok, a zsidó vallás és a zsidóság kapcsolataiból, az egy nagy kérdés. Nem tévedünk azonban akkor, ha azt gondoljuk, hogy a korai időkben voltak ilyen kapcsolatok.

1943-ban megjelent **Hóman Bálint és Szekfű Gyula** 5 kötetes „**Magyar Történet**” című könyvének hetedik kiadása. Fontosnak tartjuk, hogy ebből a nagy munkából is idézzünk a zsidóságra vonatkozó részeket. Talán már csak azért is, mert a szerzőknek kissé más a szemléletük, és így az esetleges egyoldalúság részben ellensúlyozható.

„A hatalmas kereskedelmi központtá fejlődött kazár főváros húszezerre rugó lakosságának már fő foglalkozása a kereskedelem és földművelés (IX. X. században) ... már nagy fogékonysággal bírtak az egy isten-hívő kinyilatkoztatott vallások iránt. A keresztény hit a VI. század óta nem egy hívőre talált közöttük ... A Kaukázus és Khovarezm felől Mohamed tanítása hatolt be ... A mohamedánoknak, akik a 873. évi besenyő támadás alkalmával jöttek nagyobb számban Khovarezm-ből, itt nem a közös pogánysággal és a krisztusi fegyverekkel harcoló kereszténységgel kellett megküzdeniük, hanem a kagánt és előkelőit már a VIII. század végén a maga hitére térítő fanatikus zsidósággal. A kagán és előkelői a VIII. század vége óta zsidó hitben éltek. A zsoldból élő katona-elem 873 óta mohamedán. A városi szegény lakosság keresztény tanokat vallott. ...

A fővárosban működő kilenc bíró közül kettő a zsidók törája, kettő a korán, kettő a keresztény törvények, kettő a régi kazár szokásjog, egy az oroszok és szlávok törvénye szerint ítélkezett. ...

A kazárok között a IX. század folyamán nagy sikerrel működő mohamedán, zsidó és keresztény térítők közül is bizonyára többen megfordultak a magyarok közt. ... A VIII. század vége óta a török népek körében rohamosan kezdett hódítani az iszlám, a kereszténység, sőt a zsidó hit is. ...

Az idegen kereskedők megjelenésével vált szükségessé a nép védelme a kereskedelmi kizsákmányolással szemben. I. Béla a vasárnapi vásárt a munkaszünet biztosítására és a zsidó kereskedők távoltartása végett szombatra tette át. ...

A nyugatról menekülő zsidók Kelet türelmesebb népeinél kerestek menedéket. Magyar földre is egész rajok jöttek az 1098. évi Csehországi üldözés idején. Kálmán befogadta és szigorú ellenőrzés mellett megtúrta őket. ... Kálmán a földbirtok szerzését megengedte nekik... a zsidókat szigorúan eltiltotta bármily nemzetiségű keresztény szolgák vásárlásától és eladásától. ...E tilalom nagyon indokolt volt, hiszen Jákob fia, Ábrahám afrikai zsidó rabszolga-kereskedő már 965-ben találkozott a prágai vásáron magyar földről rabszolgákat hozó zsidókkal. ...

1064. besenyők, úzok, böszörmények, vagy ismaeliták, zsidók bevándorlása, a csehek Magyarországon adják el morva hadifoglyaikat. ... 1092. Május 20. Szabolcsi Törvényhozó Zsinat: egyházi és vallási törvények, zsidó és ismaelita kérdés rendezése (Szent László I. dekrétuma). ... 1099-ben Tarczali Törvényhozó Zsinat (Kálmán király I. dekrétuma)... ismaeliták és zsidók jogviszonyai. ... 1239. Pápai engedély a kamarai jövedelmek hitetleneknek való bérbeadásáról. ... 1251. Zsidók kiváltság levele. ...

„A zsidók tárnokmesteri bíraskodásának teljes bizonyítását adta Balog Szidi: A magyarországi zsidók kamara-szolgásgása és igazságszolgáltatása, 1907, szemben a kancellár törvénykezési jogát a zsidó kiváltságlevél egy szavának helytelen olvasása alapján vitató régebbi felfogással „...“

1361. zsidók kiűzése Magyarországról. ... 1454. A királyi kimutatás szerint a sóregálé 100 000, egyéb regálék 40 000, a kapuadó 40 000, egyéb (zsidók, városok, stb) adó 38 000 forint. ...

A honfoglaló magyarság közvetlenül a honfoglalás előtt és az új haza területén sokféle keleti és nyugati néptörredékekkel került szoros érintkezésbe, sőt életközösségbe. Szállás telepei közé ékelve, vagy azok szomszédságában kazár- kabarok, bolgárok és székelyek... éltek.

II. András korában a latin császárság és a tatár hatalom nyomása alól menekülő arab, bolgár, besenyő, és kún nemzetiségű bősörmények – muzulmánok, vagy mint akkortájt nevezték őket: izmaeliták, szerecsenek – jöttek nagy számban Magyarországra, s a nyugatról egyre sűrűbben bevándorló zsidókkal együtt az Alföld és Dunántúl színmagyar lakossága közé telepedtek. Nyelvben gyorsan magyarosodtak, de hitben és szokásban idegenek maradtak.

I. Károly korában a tárnokmester tényleges vezetője volt az államháztartásnak, irányítója az ország pénzügyi és gazdaságpolitikájának. ... Teljes jurisdikcióval rendelkezett a magángazdasági keretek közül kiemelkedő korona javak – a szabad városok és a zsidók – felett. A városok nagy része már a XIII. század derekán a tárnokmester bírói hatósága alá tartozott, a zsidókat pedig mint kamaraszolgákat IV. Béla rendelte hatósága alá.

A városi polgárság azonban a városbíró – villicus, judex civitatis – mellé, már a XIII. században esküdteket választott. ... Belső ügyekben autonóm törvénykezési és igazgatási joggal rendelkeztek a zsidók is. Hatóságuk a béth-din volt, melynek esküdt tagjai a községnek az ítékezés alapjául szolgáló vallási törvényekben jártas előkelői, rabbija és zsidómester – Judenmeister – néven szereplő bírāja. A hatóságokkal és keresztényekkel szemben fennálló jogviszonyaik tekintetében azonban a zsidók kezdetben a király által kinevezett, majd a városi önkormányzat által választott keresztény vallású községi „zsidóbírók” hatósága alatt álltak. ...

A polgárság, valamint a zsidók fellebbezési fórumára, legfőbb bírói hatóságává a királyi pénzügyek élén álló tárnokmester lett. (A XIII. század utolsó évtizedeiben). ...

Mátyás már 44000-et vett be uralkodása első éveiben is a kamarákból, 100000-et az erdélyi sóbányákból, körülbelül ugyanennyit a harmincad-vámból és 30000-et a rézbányákból és a zsidók taksájából. ...

A bécsi udvari kamara 1537-i utasításában világosan kimondja, hogy az udvari kamara a nagy tartományi kamarára: a magyarra, csehre, alsó- és felső-ausztriára, ha nem is felügyel, de ezekkel jó viszonyban és levelezésben van, ... periférikus hatóságokat, alárendeltségi viszonyba kényszeríti. ... Egy dologban azonban egészen nyíltan megcsorbító Ferdinánd a magyar kamara hatáskörét, amennyiben tekintélyes jövedelmi források kezelését elvette tőle. ... Így a két leggazdagabb vámhivatalt, a pozsonyit és a magyaróvári harmincadot, továbbá a magyaróvári királyi uradalmat. ...

A bányák egy része a Fuggerek kezén volt, ...A leggazdagabb harmincad a magyaróvári, ki volt véve a magyar kamara vezetése alól. ... A magyaróvári harmincad egy magában hozott a tizenöt éves háborút megelőző két évtizedben, évi 100000- 120000 forintot,

úgy hogy az egész harmincadot igen hozzávetőlegesen, Ferdinánd uralma alatt körülbelül 120, később pedig száznyolcvan – kétszázezer forintra tehetjük. ...

A magyaróvári fő-harmincad jövedelmének tekintélyes része állandóan ily családi és udvari tartáspénzekre voltak lefoglalva.

Ugyancsak fejlődése kezdetén van a hazai zsidóság is, amely eddig túlnyomóan az osztrák tartományokból szivárgott be, most azonban a török pártfogása alatt délről közelíti meg az országot. Míg az ausztriai német zsidók részben Csehországból jöven, az askenázi zsidósághoz tartoztak, addig a török hódoltság városainak gazdag, többnyire nagykereskedő zsidói spanyolok, a szefárdim közül. Ugyancsak spanyol zsidókat hozott be Erdélybe is Bethlen Gábor engedelmé. 1580 körül Budán körülbelül 800 zsidó él, német nyelvűek mellett Konstantinápolyból, Belgrádból, Szalonikiból, Szarajevóból való bevándorlók, az askenázi többség mellett egyharmadot tesznek ki a szefárdok. Foglalkozásuk pénzkölcsönzés, kereskedés, ipar néhány ága: többen részesednek közülük a rácokkal együtt a Tolna-megyei és más nagy állami bérletekben. Különben a török területbeli és keresztény földön élő zsidók közt élénk kereskedelmi összeköttetés volt, s a bécsi és budai zsidók gyermekeiket is kicserélték, hogy az üzlet lehetőségeit mindkét városban megtanulják. Viszont Lengyelországból még aránylag kevesebb zsidó jött, ezek is csak 1648-ban, a Chmielnicki Bogdán-féle kozák zsidóüldözés hatása alatt, s aki bejön, az is átmenetileg jár, kereskedik itt, anélkül, hogy letelepednék, amit különben úgy sem engednek meg a városok és vármegyék. A legtöbb a borkereskedő, akiktől el is akarják venni a vármegyék a borkereskedés jogát, továbbá korcsmárosok, az urasági bormérési jog bérlői. Munkács városának első letelepedett zsidó lakosa 1668-ban, a Rákóczi-uradalom kocsmaházában volt szeszes italok kimérője. A XVII. század végén, a pénzügyletek bonyolultabbá válván, a zsidóságnak is nagyobb szerepe lesz, amint Lipót császár politikájának nagy támogatója, Oppenheim-ház, éppúgy használja fel Thököly is Ephraim zsidó támogatását. Ezek csak első taktusok voltak a zsidóság későbbi nagy szerepéhez. ...

A borkereskedelem már a XVII. század közepe óta mindinkább külföldi zsidók és általában külföldi kereskedők kezébe kerül. ...

Az aztán természetes, hogy a vármegyék a limitációkat nemcsak arra használták fel, hogy a bevándorolt, céhekben nem szervezett elemeket távol tartsák a kereskedelemtől, így például a lengyel zsidókat a bor- és pálinkakereskedelemtől, kocsmatartástól, hanem az árakat a fogyasztók, a nemesi és falusi lakosság érdekében szabván meg, ennek a szabad városok ipari termelőosztályait feláldozzák. ...

Valóságban a kereskedés feladataira, melyek pedig a francia háborúk alatt nagy lehetőségeket nyújtanak, a nemesség nem, csak a most előtérbe lépő zsidóság vállalkozik. Egy sok mindenhez értő, felvilágosodott orvos, Sándor József 1808-ban mesterségek, és kereskedés tanulására biztatja a nemességet, melynek nagy része most szántó-vető-kapáló munkából élődik: amíg a mesterségeken és a „kereskedésen jobban nem fog kapni, addig mind kevés értékű, mind kevés tehetségű, mind kevés számú, s mind kevés tapasztalású marad, s az idegenek tovább is belőlünk fognak gazdagodni”. Ez idegenek sorába, a török-korbéli rác és XVIII. századi görög elem mellé most lép be a bevándorolt zsidóság.

A felvilágosodás és II. József türelmi rendelete volt az, ami a vallási közösségekben megkötött galíciai zsidóság nagyobb tömegének lehetővé tette, hogy nyugatra és délre kivándorolva eddigi alacsony életszínvonaláról valamiképpen felemelkedjék. II. József korától kezdve azelőtt elképzelhetetlen mértékben duzzadt fel a hazai zsidóság száma: 1785-ben még 75 000, 1805-ben 127 000, a 40-es évek elején 241 000 zsidó lakik benn, s ezekkel a számokkal Magyarország egyszerre messze elhagyja az örökös tartományokat, hiszen a

XVIII. század végén, mikor nálunk 75 000, Csehországban csak 46 000, Morvában 23 000 a zsidóság száma, holott ezekben a tartományokban mindig annyi zsidó lakott, hogy korábban Magyarországra évszázadokon át tartott a cseh-morva zsidóság fölöslegének bevándorlása. Egyedül Galiciában múlja felül a zsidóság száma a magyarországit: a századfordulón 254 000 zsidó lakik ott, akik most már átveszik Cseh-Morvaországtól és Németországtól a magyar zsidóság medencéjének alimentálását. Tényleg a zsidóság szaporulata II. József óta túlnyomóan galíciai és lengyelországi eredetű, s ezek teljesen majorizálják azon aránylag kisszámú zsidóságot, mely az előző századokban nyugatról, a rajnai, német zsidó-rezervoárból költözött be. ...

Természetes, hogy e lehetőségek agrár országban szintén a mezőgazdasággal vannak szoros kapcsolatban. Zsidó kisiparos is nagy számmal van ugyan – többnyire szabó, paszomántos, aranyműves -, de inkább a nyugati városok zsidó-negyedeiben, a régebbi bevándoroltak között, az új jövevények elsősorban a földesúri regálét képező falusi kocsmákat bérlik, s ott kezdik meg a mezőgazdasági terménykereskedést, mely a magyar nemesség nemtörődömsége és a jobbágyság kötött állapota következtében csakhamar az ő kezükbe kerül. ... A zsidó kocsmáros pedig rendesen fizette az árendát, mert mint gróf Dessewffy József megállapította, „csaknem merő hagymával él és igyekezőbb, kereskedik, vesz, ád, ha lova van, kész illendő áron fuvarozni; egyszóval kis nyereséggel elégszik meg; vigyázni kell ugyan rá, hogy keze alatt ne pusztuljanak el az épületek, mert tisztátalanabb, de az uraság kocsmabeli jövedelme bátorságosabb kezében”. Ez az oka, hogy a földesurak nekik adják kocsmá és egyéb regáléikat, annak dacára, hogy hitelpraxisuk határozottan szegényíti, és még inkább alkoholizálja a szegény jobbágyot, kinek alacsony helyzetében, nehéz munkájában bor az egyetlen vigasztalása. Az árendálás az alap, melyről a falusi zsidó átugrik a terménykereskedelemre, amelyben a francia háborúk nyújtanak neki nagy lehetőséget. A hadseregnek szállítandó gabona valódi felhajtói és gyűjtői ekkor lesznek az iratokban gabona-zsidóknak (Kornjuden) nevezett kereskedők, akik nélkül a hadsereg szükségletei nehezen volnának kielégíthetők, de akik előtt hasznos a szükséglet bekövetkezésének idejét titokban tartani, nehogy előre összevásárolják és mesterséges hiánnyra hivatkozva drágán adják el. ...A gabonát a parasztoktól ők veszik meg, de ők veszik át a nagybirtokos hatalmas termés tömegeit is, ők adnak, azaz a közülük a háborús szállításokban meggazdagodottak, zöldhitelt a még lábon álló termésre. Az úri birtok Verbőczy-féle megkötöttségében ők kockáztatják pénzüket, s mint láttuk, a nagy külföldi emissziós kölcsönök lebonyolítására is inkább csak a zsidó bankházaknak van bátorságuk. A falusi zsidó ily módon lassankint közvetítő lesz a birtokos és a külvilág közt, az uradalom minden terméke az ő kezén át változik pénzzé. Zsidók árendálják a kocsmákon kívül a pálinkafőzést, az erdőket hamuzsír égetés, makkoltatás céljából, ők veszik meg a gyapjút, melynek piaci és külföldi árát egyedül ők ismerik, holott az eladó gazdatisztnak arról fogalma sincs; gabona- és boreladásnál szintén ők szerepelnek, bár azok a felvidéki zsidók, kik tisztán borkereskedők, a Hegyalja vidékén nem éppen jó hírnevűek; a borkereskedés nálunk is, akárcsak Csehországban és Galiciában, szinte kizárólag az ő kezükben van. Egy-egy uradalomhoz annyira hozzászoknak, hogy a „házi zsidó” név és fogalom divatos lesz; a gazdatisztek tudományához hozzátartozik, hogy gubacs eladásnál, bármely kótyavetyénél a saját zsidóikat léptetik fel, nehogy a licitációra jövő idegen zsidók maguk közt „összesúgva” az árat akadálytalanul lenyomják.

A városok még nem eresztik be őket, legfeljebb vásáraikra, de míg például a pesti vásárookra 1780-ban még csak két zsidó kereskedőnek volt szabad belépnie, azóta a tolarenia alapján türelmi taksát fizetve Pesten a 40-es évek elejére számuk 7 000 fölé növekszik. ... Nagyobb tömegekben szállják meg a gabona-, állat-, bőr-, borkereskedelem vidéki központjait, igen nagy számmal laknak ez alapon Pest vármegyében, továbbá a dunai vízi gabonaszállítás felvevő állomásain és az azokhoz vezető községekben. ... Már II. József helytartó tanácsa szükségesnek nyilvánította, hogy romlott galíciai zsidó-német jargonjuk elhagyása érdekében rendes német népiskolába járjanak. Ugyancsak ekkor nyílt meg

számukra a gimnáziumok és felső iskolák kapuja, ahova azonban az orthodox hitű zsidóság egyáltalában nem sietett. Hivatalviselési joguk nem volt, legfeljebb orvostudományt tanulhattak tehát, ezt is a bécsi egyetemen; egész tömegükben megmaradtak a kereskedés terén annak dacára, hogy nemcsak a nemes, de a jobbágy részéről is megvetésben részesültek. Felszabadításukra és ezzel kapcsolatban beolvasztásukra úgy az ő körükből, mint a magyarságból csak a 30-as évek végén, a liberalizmus hatása alatt jelentkeznek az első hangok.

A német értelmiség felszívódásával a németnyelvű lapok szerkesztése átmegy a zsidóság kezébe; 1848-ban kilenc német nyelvű, magyar reformszellemű lap szerkesztősége és írói gárdája áll tisztán zsidó újságírókból, háromban túlnyomó a zsidó befolyás. Rosenthal Sámuel kezében egyszerre három időszaki orgánus van: Der Spiegel, Pester Handelszeitung, és a Telegraph; Klein Hermann 1842-ben alapítja a szélsőséges nacionalista Der Ungar-t. Ezek a zsidó literátorok ugyanazon heves, élcelődő és gúnyolódó hangon kísérik és erősítik a magyar reform mozgalmat, mint a német liberalizmus radikalizálódását Heine és Börne. Megjelennek már a következő korszak zsidó tehetségei is, Falk Miksa, Dux Adolf, Gans Mór. ... De a hazai zsidóságnak minden oka megvolt, hogy a reformpárthoz csatlakozzék, hiszen ennek liberalizmusából szervesen következett a zsidó emancipáció, a korlátok ledöntésével a zsidóság teljes egyenjogúsítása. Az elvi alapokat erre báró Eötvös József fektette le a Szalay László Budapesti Szemléjében, 1840-ben megjelent nagy tanulmányával a „zsidók emancipációjáról”, melyben a Talmud keresztényellenes erkölcsstanából és másúnnan a zsidóság ellen felhozott érveket cáfolva, nemes humanizmus hangján követelte felszabadításukat. A liberálisok követeléseit azonban a felsőtábla és az erősen antiszemita német városok követői folyvást lejjebb szállították, s így teljes emancipáció helyett csak az 1840: XXIX. Törvénycikk jött létre, mely az országban született, vagy az itt lakásra „törvényes úton engedelmet nyert” zsidóknak bárhol megengedi a lakhatást, gyáripart, kereskedést, mesterségeket, tudományok művelését; szerződéseiket és irataikat valamely hazai nyelven kötelesek kiállítani. A liberális ellenzéknek az 1843-44-i országgyűlésen nem sikerült az emancipációs törvényt létrehozni, de végigtárgyalt javaslatával azt előkészítette, - a teljes egyenjogúságot a szegedi parlament mondotta ki 1849-ben, elismerés gyanánt a zsidóknak szabadságharcbeli szerepléséért. ...

Liberális megyék zsidó származású sebészeket tesznek tisztiorvosokká, - mindebben megnyilatkozik a liberális emberszeretet mellett az öröm, hogy a magyar nemzet értékes egyénekkel gyarapodik. Az ellenszenv azonban tovább él nemcsak a városokban, hanem főként az ország északkeleti részein, ahol a megszakíthatlan galíciai beáramlás komoly gondokat okoz. ...

Az egész kapitalisztikus termelésnek voltak egyes jelenségei, melyek magyar nemzeti szempontból nehézségeket okoztak. Mivel az egész iparosodási folyamatot a kapitalista gondolat robbantotta ki, s még az állami iparfejlesztési akcióban is, mely a század elején kezdődött meg, szabadon érvényesültek a kapitalista érdekek, ezek több vonatkozásban is háttérbe szorították a magyar nemzeti érdekeket. ...

Hogy a század kapitalizmusában a zsidóság vezető szerepet játszott, az nem magyar specialitás, hanem világjelenség volt. ... A kapitalista nagyüzemhez a végső lépést, az ipar kommercializálását szintén ők teszik meg, ők helyezik az ipari termelés középpontjába a börzét, mely viszont a nagybankok engedelmes eszköze. A nagy iparüzemek alapítói, vállalkozói közt nagy számmal vannak minden országban. ... Az új kapitalizmus vezető pozícióira speciális tehetségük és összeköttetések egyformán predesztinálják őket, s a bankok és vállalatok elnökségeiben feltűnő régi arisztokrata neveknek viselői többnyire megelégszenek a fizetéssel és külső dísszel, a valóságos munkát és a dolgok intézését átengedik nekik. Az a körülmény, hogy a zsidóság polgári létet teljességgel a liberális

ideáknak köszönhetően, természetessé teszi, hogy képviselői a gazdasági élet vezető pozícióiba bejutván, ragaszkodnak az őket nagyra tartó doktrínához, és befolyásukat a liberalizmus további érvényesítése érdekében használják föl. ...

De a liberalizmus uralma alatt nemcsak a gazdasági élet vezető pozícióit foglalta el a zsidóság. A probléma súlypontja ebben a korszakban is a keleti bevándorláson volt, mert amiként Széchenyinek nem sikerült ezt megakasztania, hasonlóképp sikertelen maradt Deák Ferenc fáradozása is. ...

A zsidóság gyakorlati érzékével nem vette föl a harcot a gentryvel, meghagyta ennek központi és vármegyei hivatalait, az ottani cifra nyomorúságot, fenn az ernyő nincsen tekintélyt, s olyan hivatali pályára, minő Siegharté volt a XX. század elején Ausztriában – éveken át a miniszterelnökség elnöki osztályfőjeként kormányozta az országot – nálunk nincs példa. Pedig politikai pályára maga Deák invitálta őket, a 69-i választásokon zsidó kapacitások választását követelve és személyesen támogatva Wahrmann Mór jelöltségét. ... Bár az értelmiségi pályákon is gyakran kitűnő erőket szolgáltatott a zsidóság, alig tagadható, hogy e nagy elhelyezkedésben sokan találkoztak, akiknek nem volt, nem is lehetett idejük a magyar légkörhöz asszimilálódni. Itt már a honos zsidóság bizonyára hibát követett el, amikor nemhogy követelte volna, de fajszeretéből egyenesen akadályozta a határok lezárását. ...

A korlátlan bevándorlás, a gazdasági és más értelmiségi pályák mind nagyobb elfoglalása ily kiegyenlítődés helyett inkább izgatottságot és elválasztódást okozott. Úgy látszik, a magyar antiszemitizmus kezdeteinél német minták hatottak; a porosz konzervatív párt programjával, s Paul de Lagarde antiszemita nyilatkozataival gyakran találkozunk ily tárgyú röpiratokban. A mozgalmat a korábbi vasmegyei szolgabíró, Istóczy Győző képviselő indította meg, a honossági törvényt követelve 1875-ben a zsidósággal, mint „támadó kaszttal” szemben. ... Istóczy propagandája a tömegekben azonban sokfelé keltett zsidóellenes érzést, s hogy a zsidó bevándorlás tovább folyhatott, s a zsidóság továbbra is kiépíthette pozícióit, ezt szinte teljesen az uralkodó gentry osztálynak köszönhetően, mely egészében ugyan nem volt hajlandó társadalmilag befogadni a felemelkedő zsidóságot, de szabadelvű ideológiájában nem vetett gátat útjának. Ez pedig a kapitalista élet köréből tovább vitt az agrár és értelmiségi pozíciók felé. A századfordulón, mikor a terjedő belterjes gazdálkodáshoz mindinkább nélkülözhetetlen a forgótőke, és az üzleti érzék, zsidó bérletek és birtokvételek mind nagyobb számmal fordulnak elő, s egy számítás szerint már 1904-ben 7.1 %-a van a magyar földnek zsidó birtokos, vagy bérlő kezén, - ez utóbbiak, mint láttuk, gyakran papi birtokot kezelnek.”

Az általános háttér bemutatását fejezzük be **Száraz György: „Egy előítélet nyomában”** című munkájának, Gondolatok egy könyv olvasása közben fejezetéből vett idézetekkel. Ugyanis, ha az Olvasó nem kíván a múlt részleteivel hosszasan foglalkozni, itt kap egy rövid áttekintést, ami a továbbiakat megalapozza:

„Amint Nagy Konstantin alatt a krisztianizmus államvallássá lett a római birodalomban, a zsidók jogait tüstént megnyirbálták: a hadseregben nem szolgálhattak, állami hivatalt nem viselhetek. Tilos lett a hitükre való áttérés, új zsinagógák nem épülhettek a birodalom területén. Az elkülönítő légkörben rászorítottak kereskedő, pénzváltó, uzorás tevékenységre. A Jézust harminc ezüstért eladó Júdás népét a keresztény fanatizmus bűvös körbe zárja: kereskedniük muszáj, mert gonoszok, és gonoszok – mert kereskednek.

Ezt a gyakorlatot átveszik a birodalom örökébe lépő népek is. Nagy Károly még védelmébe veszi őket, de a frank birodalom szétesése után Provence és Languedoc Caesar korában települt földműves és kereskedő kolóniai valósággal rabszolgasorba süllyednek. Ugyanez történik a Pireneusokon túl, a nyugati gót királyságban is. Érthető hát, hogy az itt élő zsidók a VIII. századi arab hódítás idején felszabadítóként fogadják a mohamedánokat, kik

vallási és polgári szabadságot adnak nekik. Itt, a hispániai kalifátusok területén indul virágzásnak a középkori zsidó tudomány és költészet. De a visszahatás végzetes: a keresztény világban gyökeret ver a meggyőződés, hogy a zsidók a fenyegető iszlám szövetségesei.

Távoli világ?

A magyar törzsek Levédiában zsidó hitre tért kazár kagánok uralma alatt éltek. Valószínű, hogy amikor elkezdték vándorlásukat nyugat felé, zsidó – vagy zsidó hitű kazár – elemet is hoztak magukkal. Chászdái ibn Sáprut, a cordovai kalifa orvosa 955-ben – Lél vezért augsburgi csatavesztése évében – a kazár fejedelemnek küldött levelében írja, hogy üzenetét a „Hungrin országban” lakó zsidók továbbítják. 973-ban pedig Ibrahim ibn Jakub, a kalifa követe említi, hogy a magyarok földjéről sok zsidó jár Prágába kereskedni. Az Európát rettegésben tartó nagy száguldások idején, az államnak még nem tekinthető laza szövetségben élő törzsek között tehát biztonságban voltak a zsidók. A magyarokat nem érdekli, hogy ők feszítették meg Krisztust; és bizonyára sokkal távolabbinak, idegenebbnek érzik a keresztény európaiakat, mint őket.

Először I. László törvénykönyve emlékezik meg róluk, 1092-ben. A 11. Cikkely megtiltja, hogy zsidók keresztény feleséget vegyenek. És ha keresztény szolgálk lennének, ezeket „vegyék el tőlük... az olyanoktól pedig, kik nekik eladták, árokat vegyék el”. A 26. Cikkely pedig kimondja a vasárnap vagy más ünnepen dolgozó zsidóra: „... hogy meg ne botránkozzanak a keresztények, eszközeit, melyekkel dolgozott, veszítse el”.

Ezek egyébként zsinati határozatok, tehát a király által megerősített egyházi intézkedések. Negatív természetűek, a zsidók jogállását pozitív irányban nem szabályozzák. Ugyanakkor a keresztények felé is sújtanak: aki zsidónak szolgát ad el, veszítse el a kapott vételárat. Az ünnep pedig szent, még más vallású sem törheti meg a tilalmakat. Nyilvánvaló a szándék: rászorítani a keresztényeket, hogy vegyék komolyan vallásukat. De az is látszik: nincs zsidóellenes közhangulat. Bizonyos, hogy a törvények addig érvényes gyakorlatot tiltanak. Az ünnepen való munkálkodás, a szerszám elvétele pedig fizikai munkára utal: az itt élő zsidók tehát még ipart űztek, földet műveltek.

Logikusnak látszik: amint erősödik az új hit a tömegekben, amint közelít a magyarság a Nyugathoz gazdasági és politikai viszonyaiban, életformájában, úgy válik majd számára mind idegenebbé a zsidó.

1096-ban az első kereszties hadjáratba vonuló csapatok a Rajnától Regensburgig és Prágáig lemészárolják vagy, áttérésre kényszerítik a zsidókat. Kálmán király azonban megvédi alattvalóit: az első, gyűlevész csapatokat szétveri, s csak a rendezett főseregnek engedélyezi az átvonulást, túsok ellenében. 1100 körül kelt első törvénykönyvében azonban megismétli László tilalmait – úgy látszik, azoknak eddig nem sok foganatja lehetett – a keresztény szolgálkáról. A megtorlás még most is enyhe: aki ilyet tart, „ha a számára haladékképpen engedélyezett időn belül el nem adja, veszítse el”. A törvénykönyv 75. Cikkelye kimondja: birtokaik lehetnek a zsidóknak, de szántóföldjeiket csak pogány rabszolgálakkal művelhetik.

Kálmán azonban kiváltságlevelet is ad számukra. Ránk maradt töredéke az adásvételre és kölcsönügyletre vonatkozó jogszabályokat tartalmaz. Kimondja a Nagy Károly idejéből való jogelvet: zsidót csak keresztények, keresztényt csak zsidók vallomása alapján elítélni nem lehet. Ezért az ügyletekhez mindkét vallású tanúkra van szükség. Közben történhetett egy és más. Valószínűleg az is, hogy a magyarok közt élő régi zsidó elemhez új csoportok csatlakoztak, talán éppen a dúló keresztiesek elől menedéket keresők. Ennek az új – Nyugaton pénzváltásra, kereskedő és hitelügyletekre szorított – rétegnek megjelenése indokolhatta

Kálmán intézkedéseit. De ezek az intézkedések még csak jogszabályok. S bizonyára épp a nyugati gyakorlattal szemben kell most már rögzíteni azt, ami eddig magától értetődő volt: hogy zsidónak is lehet földtulajdona.

A XII. és XIII. században a természeti gazdálkodásról az árutermelésre s az ezzel járó pénzgazdálkodásra való áttérés során a megvetett zsidó szakmák mind fontosabbá kezdenek válni. A régebbi vallási gyűlölködés mellett – és attól el nem választhatóan – felbukkan a hitelező, a versenytárs elleni gyűlölködés is. Az iparos és kereskedő rétegek céhekkel, kalmárszövetségekkel védekeznek a zsidó konkurencia ellen. A nagy német és olasz kereskedővárosokban újra és újra felbukkannak a „klasszikus” vádak: kútmérgezés, rituális gyilkosság, a szent jelek meggyalázása. S ami ezzel jár: rablás, gyilkolás. 1146-ban Mainz, 1171-ben Bologna utcáin gyilkolják a zsidókat. Tíz évvel később Fülöp Ágost kiűzi őket Párizsból. 1189-ben, Oroszlánszívű Richárd koronázása napján a csöcselék London zsidó lakosságát mészárolja le. A szentföldre induló keresztesek pedig Yorkban, Norwichban próbálják ki rajtuk fegyvereiket.

Zsidónegyedekbe szorítják, megkülönböztető jelek viselésére kényszerítik őket. De az uralkodóknak szükségük van rájuk. Főként olyan – a keresztény főurak által megvetett, de a központosító királyi hatalom számára nélkülözhetetlen – területeken, mint a pénzverés, vám- és adóügyek. Ehhez mérten védelmezik is őket. Általában: ahol erős a központi hatalom, ott helyzetük viszonylag biztonságos. Ahol gyengül: tüstént elkezdődnek az üldözések. A királyi védelem – s a szerep, amit a hatalom mellett betöltenek – viszont még gyűlöletesebbé teszi őket mind a nemesi, mind a polgári rétegek előtt.

Nálunk II. Endre bízza először zsidókra és izmaelitákra (mohamedánokra) a kincstár- és adóügyeket. Az országnagyok azonban kapitulációra kényszerítik, és az 1222-i aranybulla 24. Cikkelye kimondja: „Kamaraispánok, pénzverők, sótisztak és vámszedők az ország nemesei, izmaeliták és zsidók ne lehessenek.” Az 1215-ös lateráni zsinat zsidóellenes intézkedéseinek része lehet abban, hogy a király 1233-ban, a beregi erdőben esküvel kötelezi magát, hogy „a zsidókat, szaracénokat, avagy izmaelitákat” megkülönböztető jelekkel választja el a keresztényektől.

A sokkal határozottabb IV. Béla azonban nem törődik se Aranybullával, se beregi esküvel. 1239-ben kicsikarja a pápa engedélyét, hogy a királyi jövedelmeket zsidó bérlőknek adhassa.

A tatárjárás után, az újjáépítés nehézségei közepette még inkább rászorul a hitelügyekkel foglalkozó, pénzt előteremteni tudó zsidókra. A budai városalapítás első évtizedében már kialakul a zsidónegyed a későbbi Szent György tér nyugati oldalán. A kolónia élén Henel pénzverő kamaraispán áll. Valószínűleg ők verték az első magyar szükségpénzt, IV. Béla réz dénárjait.

Szolgálataik jutalmául kapják Béla 1251-ben kelt kiváltságlevelét, melyben a kamara szolgáinak nyilvánítja őket. Tehát: nem a közönséges jog, hanem a király különös védelme alatt állnak, s a személyük és vagyonuk elleni támadás a királyi hatalom megsértése is. Peres ügyekben az uralkodó által kinevezett zsidó bírót ítélik, belső vitáikban a vallásos jellegű bíróság, a bét-din, zsidók és keresztények perében pedig vegyes esküdtbírói meghallgatásával. Főbenjáró büntett esetén maga a király ítélkezik; és zsidó csak ilyenkor kötelezhető a Mózes törvénye szerinti nagy eskü letételére. A bulla szabad kereskedési jogot ad nekik az országban; áruikért pedig ugyanolyan vámot fizetnek, „mint azon város polgárai, amelyben tartózkodnak”. Érdekesek a személyi védelmüket szolgáló intézkedések is: aki megüt egy zsidót, négy marka bírságot ad a királynak; aki meg is sebzi, az a kincstárnak járó

rendes bírságon kívül 12 márkát és gyógyítási költséget tartozik fizetni a sértettnek. A zsinagóga meghajigálójá másfél márkát fizet a zsidó bírónak.

Béla zsidó bullája voltaképpen mása a régebben kelt nyugati kiváltságleveleknek. IV. Henrik és III. Konrád császár ugyanígy veszi védelmébe őket. Az ő rendelkezéseiből fejlődött ki a németországi zsidók kamaraszolgai viszonya. Csakhogy a gyakorlatban alapvető különbségek mutatkoznak. A császári védelem az idők folyamán maga is teherré, állandó zsarolások forrásává vált. Külön, nyomasztó adókat fizettek a védelemért, amit minden koronázásnál újra és újra meg kellett vásárolniuk. Az uralkodók a nagy jövedelemmel járó zsidóvédelmet bérbe adták főuraknak, városoknak, akiknek megint csak fizetni kellett. A rablólovagok elleni kíséretért járó vám idővel külön adóvá lett, s ezt egyes német városokban még a XVIII. században is fizették a zsidókkal.

Nyoma sincs még a nyugatihoz hasonló üldözéseknek. De a zsinagóga meghajigálásért kivetett bírság már ingerültség jele. Kultúrájában, gazdasági viszonyaiban a magyarság hasonul a kor Európájához. Gyökeret ver a vallásos érzület. Ekkortájt születik az első ránk maradt himnuszfordítás, a Mária-siralom: „Zsidó! Mit téssz Törvénytelen! Fiam, mert hal Bűntelen. Fogva, Húztozva, Öklelve, kötve Ölöd!...”

S a Nyugathoz való tartozást erősítette minden bizonnyal a tatárjárás rémítő emléke is.

A papi ellenszenv az első lehetséges alkalommal megmutatkozik. Béla halála után kilenc évvel a budai zsinat határozata követeli II. Endre zsidójelekre vonatkozó ígérétenek beváltását. (A megkülönböztetés tehát eddig nem vált gyakorlattá.) A 125. cikkely kimondja: a zsidók nyilvános helyen mellük bal részén vörös posztóból vágott kör alakú jelet viseljenek. A német lakosságú céhes városokban zsidóköpenyt és hegyes süveget is kellett hordaniuk. De az uralkodó védő akarata még mindig érvényesül: az utolsó Árpád-házi király, III. Endre pozsonyi kiváltságlevelében az ott élő zsidóknak a többi polgárokkal egyenlő szabadságokat biztosít.

Pedig épp ez idő tájt Bajorországban öldöklük a „szent ostya meggyalázóit”, s egymás után üzik el „pestist hozó, kútmérgező” közösségeiket a birodalmi városokból. 1290-ben, egy évvel III. Endre oklevelének kelte előtt I. Edward Angliából, alig 16 évre rá Szép Fülöp Franciaországból üzi ki zsidó alattvalóit.

Az első üldöző jellegű intézkedések Nagy Lajos nevéhez fűződnek. Ő vezeti be a „levélölés” gyakorlatát: városoknak, főuraknak kedveskedni akarván, érvénytelennek nyilvánítja, „megöli” a zsidóknak adott adósleveleket. 1364-ben pedig kikergeti őket az országból. Ahogy a krónika mondja: „... mikoron sokáig szenvedte volna a zsidókat... és gyakorta intette volna őket, hogy elhadnák az ő zsidó hiteket... és ezek semmiképpen nem akarnák művelni, úgy üzé őket annakutána ki egész Magyarországból, és nem vevé el semmi marhájokat...” Úgy látszik azonban, hogy neki is szüksége van rájuk: a kiűzetés után négy-öt évvel visszabocsátja őket.

Nem lehet véletlen, hogy az első kiűzetés Nyugatról szakadt Anjou-uralkodó műve. Lajos nem rosszabb Árpád-házi elődeinél. De más-évszázadok során kialakult – érzelmeket, szemléletet és módszereket hozott magával. Azonban itt is van egy figyelemre méltó mozzanat. Hiányoznak a másutt megszokott kísérőjelenségek: nincs vagyoneklobzás, nincs dúló, gyilkoló tömeg. A kiűzetés a buzgó lovagkirály és a zsidóság ügye marad.

Zsigmond korában hallunk először a zsidók húsvéti zaklatásáról; ez már kétségtelenül a vérvád-mese felbukkanását jelzi. Zsigmond maga türelmesebbnek mutatkozik apósánál – vagy inkább nagyobb szüksége van a pénzre -, mert megerősíti IV. Béla kiváltságlevelét.

Nyugaton közben intézményessé vált a zsidóüldözés. Kialakul a jövedelmező gyakorlat: vagyonuktól megfosztva elűzni őket, majd egy idő múlva pénzért új települési jogot adni, hogy ezt néhány év múltán újabb elkobzás és kiűzetés kövesse. Az 1434-i bázeli zsinat Kapisztrán János követelésére kimondja a zsidótérítés kötelező voltát. Maga Kapisztrán mint inkvizítor, az 1450-es évek elején zsidókat éget Sziléziában, a szent ostya meggyalázásának vádjával. 1492-ben pedig a spanyol kiűzetési rendelet 300 ezer zsidót tesz hontalanná.

A magyarországi zsidók ez alatt nyugalomban élnek. Mátyás – íme, megint egy erős, központosító uralkodó! – megalapítja a zsidó prefektúrát. Ez országos hivatal, viselője mindig zsidó. Közösségén belül csaknem korlátlan hatalma van, budai székhelyén külön fogházat tart. Örökdik a zsidó kiváltságok fölött, ő állapítja meg és hajtja be hittestvérei adóját. Az udvarhoz szabad bejárása van, ünnepélyes alkalmakkor lovas kísérettel vonulhat föl.

De alig négy évvel Mátyás halála után – II. Ulászló gyenge uralma alatt – Nagyszombatban fellobbannak az első máglyák. Egy gyermek eltűnik, tanúk vallják, hogy a zsidó utca táján látták utoljára, az elfogottak a kínpad rettenetében beismerő vallomást tesznek...

1495-ben pedig Budán... Heltai Gáspár krónikáját idézem: „Annak-utána Budán egy igen kis dologból igen nagy támadás lőn. Az inasok és apródok támaszták... a zsidók utcájában, mert... nagy rútságot művelnek vala a zsidóknak ajtai előtt és betörik vala az üveg ablakokat. A zsidók el akarák az apródokat üzni. Látván ezt a község, hogy kergetik vala az inasokat... dúlni kezdék a zsidókat, és minden marhájokban zsákmánt kezdének tőni... És az urak oda bocsáták az ő népeket, hogy lecsendesítenék a községet, de ezek nagyobb kóborlást indítanak, hogynem a község.”

Gyöngye király, hatalmaskodó főnemesség, féltékeny városi polgárság. A reformáció terjedése pedig felfokozza a vallási érzékenységet. És fogy az ország ereje: a török betérése immár ijesztő realitás. De valamire még így is érdemes figyelni. A Mátyás halálától Buda 1541-i vesztéig tartó időszakban szaporodnak a szörnyűségek. De a pogromhősök „apródok és inasok”, „urak népei”, városi polgárok, magyarok és nagyjából németek: Buda, Nagyszombat, Pozsony, Sopron, Bazin lakosai. Holott ebben az időszakban zajlott le történelmünk nagy népi megmozdulása: Dózsa parasztfelkelése. S tudtommal egyetlen adatunk sincs, hogy a jobbágysereg zsidókat gyilkolt volna.

Itt álljunk meg egy pillanatra. Nem akarom, hogy félreértsenek. Nem Árpád-házi királyaink különös humanitását, nem is a magyar nép erkölcsi kiválóságát bizonygatom. E királyok olyanok voltak, mint bármely más uralkodóház tagjai: akadtak köztük szentek és szörnyetegek, ország építők, és országvesztők. S a nép, amelyet kormányoztak, az is olyan volt, mint a többi: indulatoknak, előítéleteknek kiszolgáltatott, gazdasági és politikai kényszertől űzött, egyedeiben igen különböző, összességében nagy erőfeszítésekre és nagy lehorgadásokra egyaránt képes közösség. Hogy a középkor századaiban „különbek” voltunk, kevésbé fanatizáltak, azt nem valamiféle „népi adottság” tette, hanem történelmi okok és okozatok lánc.

1525-ben II. Lajos gyűlölt kincstárnoka, a kitért zsidó Fortunátus Imre miatt újabb zsidóellenes zavargás lobban Budán. A tömeg lerombolja a kincstartónak a királyi palota tőszomszédságában épült házát, majd a zsidónegyedre veti magát. A fosztogató csoportokat csak hajnaltájt tudják szétoszlatni. Pedig a kincstárnokot a zsidók is gyűlölték: feleségét és gyermekeit a gettóban hagyva, keresztény nőt vett feleségül. Igaz, nem sokkal Mohács előtt, halálos ágyán visszatér ősei hitére, de ezzel is csak ártalmára van a zsidóságnak: szítja a keresztények gyanakvását. A gyengülő ország népe mind jobban retteg a töröktől. S aki fél, rémeket lát. Fortunatus cseppet sem szerencsés működése mellett – vagy éppen azzal

összefüggésben – feltámad a már Spanyolországból ismert vád: a zsidók összejátszanak a mohamedánokkal.

Amikor Mohács után Szulejmán serege Buda felé közeledik, a német és magyar polgárság menekül. A zsidók Budán maradnak. Jó okuk van rá; Nyugat-Magyarország városaiban dühödt zsidóüldözések folynak. S nyilván azt is tudják, hogy a törökök nem üldözik őket, s hogy Spanyolországból kiűzött hittestvéreik virágzó, háborítatlan közösségekben élnek az oszmán birodalomban. A szultán pedig – aki ekkor még nem tartja meg Budát – a zsidókat hajókra rakatja és birodalma belsejébe küldi.

Bizonyára ezzel van összefüggésben, hogy alig egy hónappal később a Székesfehérvárt ülésező Szapolyai-párt elhatározza az ország zsidóságának azonnali kiűzését. Szapolyai nem erősíti meg a végzést. De Pozsony és Nagyszombat elkergeti zsidó lakosait. 1529-ben pedig újabb vérvád-per következik. Wolf Ferenc bazini gróf szabadulni akar zsidó hitelezőitől: rituális gyilkossággal vádolja őket. Kínpad, beismerő vallomások, máglya. Harminc zsidó hal meg. S alig hamvad el a tűz, a „vérevett” gyermek előkerül: a gróf Bécsben rejtegette a per ideje alatt.

Érthető hát, hogy a hódoltság idején a zsidóság zöme török területen lakott. Súlyos adóterhek alatt, de biztonságban. Nem holmi oszmán-zsidó testvériség jegyében, hanem azért, mert a török közömbös volt: nem zaklatta sem őket, sem keresztény alattvalóit. A „rája” és a zsidó fizesse az adót, azon túl úgy imádkozik, ahogyan akar... Ekkor tűnik fel itt a nyugati askenázi zsidóság mellett a török birodalomból települő szefárd elem: az elűzött spanyol zsidók utódai. Foglalkozásuk: ipar, kereskedelem, pénzkölcsönzés.

A török cimboraság vádját erősíti, hogy Buda törökkel együtt települt új zsidó lakossága a keresztény ostromok idején a védők oldalán küzd a falakon. Az 1686-i visszafoglalás után a győztesek nagy részüket leöldösik, a maradékot rabságba hurcolják. A többiek mennek a visszavonuló török seregekkel. A hódoltsági idők szefárd telepeseinek nyoma sem marad Magyarországon.

De a középkori magyar zsidóság utódai is megfogyatkoztak. Csupán néhány nyugati és felvidéki városban maradt meg kisiparból és apró pénzügyletekből élő közösségeik. (Rákóczi seregét zsidó sátoresztő manufaktúra látta el sátrakkal, s a kuruc katonaság ruházatát és cifra sujtásait is zsidó szabók és paszományosok készítették.) A többség elpusztult a török harcokban, vagy a csendesedő Nyugat felé hagyta el az országot.

Mert ott, különösen a Rajnán túl, már csillapodik a gyűlölet. Az üldözések súlypontja keletre helyeződik. A német zaklatások elől Lengyelországba menekült zsidók a XVII. század első felében még nyugalomban élnek; kereskednek, ipart űznek, földműves közösségeket alapítanak. De a század második felében, egymást követő üldözések során mintegy félmillió zsidót mészárolnak le a kozákok.

A lengyelországi menekültekből kerül ki a magyar zsidóság új rétege. A hatalom gyanakvással kezeli őket. Kollonics bíboros 1689-ben a legridegebb intézkedéseket javasolja velük szemben. A szabad királyi városokból kizárják őket, a bányavárosokból szintúgy. Pest tanácsa – amely a protestáns magyarokat is kitiltja – 1695-ben ezzel az indokolással utasítja el települési kérelmüket: „... amúgy is elég kereskedőnk van”. Mária Terézia 1749-ben bevezeti a középkori jogelven alapuló türelmi adót: a zsidó, amiért megtűrik a birodalomban, külön adót is fizet a kincstárnak. Az országgyűlés ugyan tiltakozik, az mégis érvényben marad 1846-ig. A felvilágosult II. József is megtartja, csak nevét változtatja a szebben hangzó „kamarai adó”-ra.

Miután a királynő birodalmához csatolja Galíciát, kelet felől szaporább ütemben folyik a bevándorlás. Mivel a városok továbbra is elzárkóznak, az újonnan jöttek a falvakba szorulnak. Egy részük vándorkereskedésből él: ez az egyetlen lehetőség, amit városi és vármegyei tilalmak meghagynak számukra. Aki tud, földesúri védelem alá helyezkedik, sajátos helyzetű zsidó jobbágygá válik: adót fizet urának, elismeri maga fölött annak úriszéki illetékességét. Ennek fejében a földesúr oltalmazza és képviseli a megye előtt. Nagyobb birtokosok egész zsidó községeknek adnak ilyen védelmet, a kisebbek csak egy-két családnak.

Bőrrel, gyapjúval, gabonával kereskednek, bérbe veszik a földesúri jogokat: kocsmát, mészárszéket, pálinkafőzést. A földesúr szereti őket, mert – ahogy Dessewffy József mondja – a zsidó „csaknem merő hagymával él s igyekezőbb; kereskedik, vesz, ad, ha lova van, kész illendő áron fuvarozni; egyszóval kis nyereséggel elégszik meg”. A korabeli Magyarország primitív viszonyai között szinte a falusi zsidó az egyetlen közvetítő a birtokos és külvilág között.

„Az, hogy megyek a zsidóhoz petrórt, kékkövet, rézgálicot venni, a magyar paraszti nyelvben nem az antiszemitizmus kifejezése..., inkább munkaköri besorolás, a kereskedő szinonimája...” – mondja Ember Mária egyik hőse. Ez nem egészen így van. A paraszt – mint termelő és fogyasztó egyaránt – mindenkor gyanakodott a kereskedő, üzletelő, közvetítő emberre, bárhonnán jött volt is az. Aki elad, aki vásárol, ha nem hivatása az adás-vevés, egy kicsit mindig becsapva érzi magát. S ezt az ősi gyanakvást megkétszerezte a vallási előítélet. A „falusi” antiszemitizmus erősödését jelzik a XVIII. század végén szórványosan felbukkanó zsidóellenes vádaskodások. Az 1792-es péri vérvád még áldozatokat is követel.

II József engedélyezi az iparúzést, és megnyitja előttük a szabad királyi városokat. Ugyanakkor igyekszik őket a germanizáció szolgálatába állítani: német vezetéknev felvételére és katonáskodásra kötelezi őket, iskolákat állít, hogy „romlott zsidó-német” nyelvüket német köznyelvre váltsák. Mégsem válnak, nem is válhatnak a germanizáció eszközévé, részben a német városlakó – tehát kereskedő, iparúzó – elem féltékeny ellenszenve miatt, részben pedig azért, mert megélhetésüket főként a magyar lakosság között találják meg. Az asszimilációs folyamat, német vezetékneveik, jiddis nyelvük ellenére, a magyarság felé indul meg.

Nyugat-Európa zsidósága eközben már az emancipáció útjára lépett. Nemzeti állam és modern kapitalizmus együtt és egymástól elválaszthatatlanul valósulnak meg a polgári forradalmak során. Nacionalizmus és liberalizmus – a kor két vezéreszméje – nem fordul szembe egymással. A zsidók egyenjogúsítása – a felvilágosodás eszméi által előkészítve – így módon zökkenőmentes lehetett.

A folyamat határköve a francia forradalom: a nemzetgyűlés 1791-ben teljes jogú állampolgároknak ismeri el őket.

Keleten – ahová a nyugati üldözések idején nagy zsidó tömegek menekültek, - másképpen alakulnak a dolgok. Itt polgári nemzetállam és modern kapitalizmus kialakulása nem egyetlen összefüggő folyamat. A társadalom feudális szerkezete viszonylag érintetlen marad, a nemzeti és liberális törekvések pedig gyakran – látszatra s nem egyszer valóságosan is – keresztezik egymást. Magyarországon II. József progresszív törekvései nemzetellenes, retrográd törekvésekkel párosulnak, s a nemesi ellenállás reakciós vonásai mellett ott vannak – s időnként túlsúlyra jutnak – a pozitív nemzeti követelések. A koreszmék egyik csoportja szembefordul a másikkal, s ez szinte áttekinthetlenné kuszálja a politikai viszonyokat. Mégis: úgy látszott, a XIX. század derekán meglesz a lehetőség, hogy a magyar zsidóság problémája, az akkoriban még szinte egyedülálló francia példa szerint oldódjék meg.

Lélekszámuk – a magas szaporodási arány és a folyamatos, de ekkor még nem nagyarányú bevándorlás következtében – egyre nő. 1785-ben 75 ezren vannak, 1840-ben már 240 ezren. A kérdés megoldásra vár. Ők maguk – egyenjogúsításukra várva – törekednek az asszimilációra.”

Most térjünk át a hazai, a mosoni táj múltbeli eseményeinek a minket érdekelhető ismertetésekre. Ezt az 1985-ben kiadott **Moson-Magyaróvári Helytörténeti Füzetek IV. kötete, Mihály Ferenc** fordításában és bevezetőjével, Bél Mátyás: „Moson Vármegye” leírása ismerteti:

„Az elmúlt két évszázad újabb forrásfeltárásai Bél Mátyás sok megállapítását részben megcáfolták, részben megingatták. Mégis a mai napig korszakalkotónak kell tekinteni munkálkodását, mert oly jellegű forrásanyaggal ismertette meg a magyar történelmi irodalmat, amely az ő idejéig javarészen ismeretlen volt a magyarországi olvasók előtt. Ő maga hívja fel olvasói figyelmét arra, hogy a magyar történetírók különböző módon és elég röviden foglalkoznak Moson vármegye történetével, sőt döntő jelentőségű forrásokat, vagy nem ismernek, vagy elhallgatnak. Vonatkozik ez elsősorban a megyét leginkább érintő és első, szervezetlen kereszt hadakkal kapcsolatos események történetére. ...

Közben megérkezett Morvaországon keresztül Volkmár (Folkmár, Folcer) serege is. Őket megelőzte a hírük, mivel ők voltak a kezdeményezői és megindítói a zsidók üldözésének. Magyarországra is rabolva, garázdálkodva, erőszakoskodva törtek be, ezért Nyitránál a magyar seregek szétverték, és visszafordulásra kényszerítették őket.

A következő szedett-vedett társaságot Gottschalk pap vezette. Ezt a szélében-hosszában garázdálkodó csapatot Mosonnál teljesen megsemmisítették. Gottschalk csak kevesed magával tudott megmenekülni. ...

Ezekkel a hadjáratokkal kapcsolatban – mint említettem – a magyar források alig tesznek említést, a nyugati szerzők írásai pedig Magyarországról, királyáról és népéről elítélő véleményeket terjesztettek. ...

Valójában a magyar határvédelem a lakatlanul tartandó gyepűelve rendszerén nyugodott, és ez a körülmény a bajor kontinuitás (folyamatosság – M.F.) gondolatának nem kedvez...

...965-ben még ez volt a helyzet, mert Ibrahim ibn Jakub, arab nyelven író zsidó kereskedő ekkor adott helyzetjelentése szerint a cseh Boleszláv országa hosszában Prága városától Krakkó városig 30 napi útra terjed, s ez hosszában a magyarok tartományával szomszédos. A magyar uralom tehát ekkor még Csehországgal végig szomszédos volt, ami csak az Ennsig terjedő gyepűelve révén volt lehetséges. ...

...Megyénkben a szó igazi értelmében vett városi polgárságról tulajdonképpen nem beszélhetünk. A városok – szabad királyi városok – polgárságának egészen mások voltak a lét feltételei, mint a földesúri hatalom alatt álló mezővárosok polgárságának. ...

Az 1720. évi adóösszeírás Nyulas, Védeny, Nezsider, Gálos, Köpcsény, Oroszvár, Rajka, Óvár, Moson helységeket említi mezővárosokként. ...

Bél Mátyás csak Köpcsény leírásánál említi zsidó lakosságot. Számuk valóban ott volt 1735-ben a legjelentősebb: 246 fő. Azonban ebben az évben Oroszvárott 216, Boldogasszonyban 193, Rajkán 107, Gátán 37, Csúnyban 18 volt a zsidó lakosok száma. Lébényben 8, Bezenyén 5, Mosonban 4 zsidó személy élt. Összesen tehát 856 volt a számuk a

megye területén. Javarészt a század első évtizedeiben kerültek a megyébe, mégpedig – az 1754. évi összeírás szerint – Morvaországból, és elsősorban az Esterházy-uradalom központjaiban: Köpcsényben és Boldogasszonyban, de a Zichy-uradalomban (Oroszvár, Lébény) és az óvári uradalom helységeiben (Rajka, Bezenye, Moson) is vannak. Akadnak azonban idősebb családfők, akik már a megye területén születtek, mint pl. az 1754-ben „mintegy 60 éves” Lebel Jachum, aki már Boldogasszonyban született. (Egyébként éppen ő azért is említésre méltó, mert ösatyja a világhírű magyar hegedűművésznek, a Köpcsényben született Joachim Józsefnek.)

Érdekes megfigyelni a zsidó lakosság gazdasági fejlődését, erősödését.

1735-ben csaknem teljes egészében „batyuzó” kereskedők, akik háton viszik portékájukat. Néhányuknak van csak lova, kocsija, elsősorban a nyersbőrkereskedőknek.

1754-ben már majdnem minden kereskedőnek van fogata, a legtöbb házánál olajütő működik; néhányan már állandó üzlethelyiséggel rendelkeznek és vannak, akik kimondottan fuvarozással foglalkoznak.

1783-ban sokan már a „polgársoron” vásárolt házban laknak, amelyben üzletük is van. Számosan céhkeretben működő kézművesek, akik tanulókat is tartanak; elsősorban a paszomány- és gombkészítő iparban működnek. Elég nagy a közvetítő kereskedők száma.

A türelmi rendelet nyomán autonómiájuk is kialakul. Kezdetből – ez alatt az 1735. évi összeírás alapján vázolható képet kell tekintenünk – megvan már hitközségi keretük: rabbi, metsző, kántor és „kóser” iparosok: mészáros, kocsmáros minden nagyobb lélekszámú közösségükben megtalálható. II. József idejében önkormányzati autonómiáról is beszélhetünk, mert az olyan természetű egymás közötti ügyleteikben, amelyekben a keresztények a községi elöljáróság – bíró, jegyző – közreműködését veszik igénybe, mint panaszügyek, kölcsönügyletek, szerződések, a zsidó közösségek tagjai saját bírójuk előtt jelenhettek meg, aki döntéséről hiteles iratot állíthat ki héber nyelven és azt héber feliratú pecséttel hitelesíthette. Iskolájuk, tanítójuk, minden hitközségnek számítható közösségükben volt.

Ha a zsidó lakosság megyebeli szerepét röviden jellemezni akarnánk, azt kell mondanunk, hogy a XVIII. század folyamán ők gondoskodtak a lakosság apróciikk ellátásáról, előbb, mint házalók, később általuk alakult ki a megye bolthálózata. Mivel lakóházukon kívül más ingatlannal nem rendelkezettek, rákényszerültek a „tőkefelhalmozásra”, így anyagilag is megerősödtek. A XIX. századra a nagykereskedelmi – áruellátó – megyei hálózat is az ő kezükben van, és tőkeerejüknel fogva ők a felvásárlói az uradalmak termékeinek, mint pl. a köpcsényi Figdornak adják el a pozsonyi diéta főurai gyapjútermésüket. ...

Köpcsény mezőváros a vármegye Ausztriával érintkező nyugati határszélén, sík mezőn fekszik, a Dunától jelenleg mintegy két római mérföldre. ...

A lakosok németek voltak, vegyesen magyarokkal. Szorgos, dologra termett nép mindkettő. Azután az uraság is változott, igen zaklatott idők jöttek, minden másképp lett. A legborzasztóbb azonban az 1683. év volt, amikor a török csapatok ismételtén Bécs ostromára vonultak fel. A lakosok, akik az ellenség dühe elől nem tudtak elmenekülni, vagy megölettek, vagy fogságba estek, a város pedig ismét a tűz martaléka lett. Vannak, akik úgy hiszik, hogy a törökök kegyetlenségének az volt az oka, hogy itt egy tábor nyomait találták. A lotharingiai herceg valóban itt tartózkodott valameddig, a nagyvezír visszavonulására számítva.

Ettől az időponttól számítva a város igen nehezen újult meg, a horvátok és más vagyontalan népréteg letelepedésével. Ezekhez jöttek még a zsidók is, akik népük szokása szerint kereskedésből, az ehhez kapcsolódó csalafintaságból, sőt még lopásból is éltek. ...

Minden művelt, és történelemben jártas egyén úgy vélekedik, hogy Moson római település volt; de hogy mi volt a neve? Ebben eltérnek a vélemények. ...

...Kálmán király idejében történt a város első és véres ostroma, amikor a Jeruzsálembé tartó hadak erőszakkal akartak itt átvonulni. Kiváló alkalom nyílik itt arra, hogy idézhessük Urspergi Konrádot, akiről a magyar történetírók hallgatnak. ...

... „Feltűnt akkoriban egy másik lovag is, Emichio, a Rajna-vidék grófja, aki főleg zsarnoki hajlamairól volt híres. Mint Saul, ő is isteni kinyilatkoztatásra hivatkozva, mintegy tizenkétezernyi had vezérének téve meg magát és ezzel a Rajna-Majna és a Duna mentén végigvonulva a zsidóknak bárhol feltalálható szerencsétlen népét, ellenük fenekedő keresztényi buzgósággal, vagy gyökerestől kiirtani, vagy az Egyház kebelébe kényszeríteni akarta. Amikor Pannónia határához érkezett a mindkét nemből hatalmassá szaporodott seregével, az a tilalom fogadta, hogy nem léphet a részben mocsarakkal, részben erdőségekkel, de várőrségekkel is védett ország területére. ...

De hallgassuk tovább történetírónkat: „Így sújtott le az Úr keze a zarándokokra, akik az Ő színe előtt vétkeztek, amikor a hontalan zsidókat – jóllehet Krisztus ellenségeit – inkább kapzsiságból, mint az Úr igazát keresve, szörnyű kegyetlenséggel legyilkolták; az Úr ugyanis igazságos bíró és akarata ellen senkit nem kényszerít, hogy a katolikus hit igáját magára vegye.”

A mosonmagyaróvári Hanság Múzeumban található egy 1549-ből származó kőből faragott tárgy. A múzeumi tárgy kartonjának sorszáma: 5. A karton szövege a tárgy származási helyét kérdésesnek jelöli. A kőből készített tárgy egy kézmosó medence, melynek mérete 37 x 27 x 17 cm és az imaházban a kézmosás szertartását szolgálta. Héber felirat van rajta, melynek magyar fordítása a múzeumi karton szerint a következő: „Mossátok meg kezeiteket a szentségben. Ez egy ajándék önmagam munkája. Izrael a nevem. 5310. évben (: 1549:)” A kézmosó medence feneke kitörött, hiányzik. Anyaga feltehetően a Moson-megyei kőbányákból származik, mert külső nézete azonos a mosoni, rajkai régi zsidó sírkövek anyagával. Készítője értett a kő megmunkálásához, írástudó volt, ismerte a héber nyelvet és írást. Feltehetően valamelyik kőbányában dolgozhatott, de még inkább képzett kőfaragó lehetett. Az emléken szereplő évszám mindenesetre azt bizonyítja, hogy 1549-ben Moson megyében már voltak zsidók, volt imaházuk, ahova egy hívő zsidó saját-kezüleg ilyen ajándékot készített. Ahhoz, hogy a megye valamelyik községében imaházat építsenek, már nagyobb létszámú közösségnek kellett ott élni, ami máról- holnapra nem alakulhatott ki. Nem alaptalanul feltételezzük azt, hogy ezen emlék alapján a XVI. század elején, esetleg a XV. század végén a mosoni tájon éltek zsidók. Mindenesetre érdemes volna a kézmosó medence származásának helyét, keletkezésének körülményeit, idejét alaposan megvizsgálni. Így nem kellene következtetésekre hagyatkozni, hanem biztosan tudhatnánk a történetét. Reméljük, lesz erre vállalkozó is.

1727-ben készült Moson-megyében latin nyelven egy név szerinti zsidó összeírás, Lajtán inneni és Lajtán túli járásra bontva, községek szerinti felsorolásban.

Járásonként és községenként a következő létszámot sorolja fel az összeírás, mely csak a családfőket veszi számba.

Lajtán-túli járás: Boldog-Asszony 40 fő, Gáta 6 fő, Nyulas 2 fő, járás összesen 48 fő.

Lajtán inneni járás: Rajka 12 fő, Csun 1 fő, Óvár 1 fő, Mosony 2 fő, Köpcsény 41 fő, Oroszvár 26 fő, járás összesen 73 fő. A megye mindösszesen 121 fő.

A felsorolt személyek a családfők. Döntő többségben a jegyzéken vezeték és keresztnévükön szerepelnek. Hol volt ekkor még II. József erre vonatkozó rendelete? Soroljunk fel néhány nevet az összeírásból, melyek az idősebb, itteni lakosoknak most is ismerősen hangzanak. Például: Dániel Schneider, Jacob Schneider, Hirssel Springer, Elias Pollak, Cain Hamburger, David Hoffmaister, Isak Polak, Moyses Mazcens, Hirssl Prag, Perstll Schnaider, Lebl Ostereicher. Az összeírásokat az illetékes vezetők aláírásaikkal és pecsétjeikkel hitelesítették. A helységek megnevezése a ma is ismert magyar neveken szerepelnek. A felsorolt férfiakhoz tartoztak a feleségek, családtagok, gyermekek is. A családok átlagos létszámát 4-5 főre téve a megyében élő zsidóság létszámát mintegy 500-600 főre becsülhetjük. Készültek összeírások az 1736, 1754, 1768, 1783-as és az 1788-as évekre különböző összeállításokkal, német nyelven.

Az eredeti okmányok a mosonmagyaróvári Levéltárban találhatóak.

Az összeírások – értelemszerű magyar fordításban – egyes részletei a következők: Összeírás. A zsidóknak ezen Tekintetes Moson Vármegyében, éspedig a Lajtán-túli járásban élőknek, akik biztos lakóhellyel bírnak, a Nagyméltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanács kegyes rendeletének kívánalma szerint, a felül említett vármegye kiküldetésében, általunk az 1727.-ik esztendő február havának 3.-ik napján elvégzett a következő módon:

Kiemelve a legnépesebb falú Boldog Asszony névszerinti felsorolása a következő: Moyses Simon, Isaac Moyses, Hierschel Moyses, Moyses Juda, Lebl Seligman, Hierschel Schey, Lebl Isaac, Moyses Schey, Israel Moyses, Daniel Lebl, Schey Lebl, Hierschel Jochum, Natl Hierschl, Joseph Moyses, Lebl Moyses, Joseph Wolff, Ábrahám Wolff, Hierschl Jacob, Salamon Isaac, David Salamon, Gerstl Hierschl, Joseph Ebedl, Isaac Moyses, Philip Moyses, Marcus Huchbinter, Daniel Schneider, Jacob Schneider, Salamon Isaac, Adam Israel, Moyses Marcus, Lebl Hierschl, Hierschl Salamon, Joseph Wolff, Marcus Leopold, Salamon Marcus, Natl Moyses, Benedict Maucll, Marx Isaac, Johan Hierschl, Lebl Joseph.

Az aláírások a következők: Josephus Vizkeleti Moson Vármegye szolgabírája. Antonius Hierschl Tekintetes Moson Vármegye esküdtje.

Összeírás Moson Vármegyében a Lajtán-inneni járásban tartózkodó zsidóknak, a Nagyméltóságú Királyi Tanács rendeletének kívánalma szerint elvégzett összeírása, annak kimutatásával, hogy az egyes községekben közülük hányan bírnak házzal, és miképpen szoktak hozzájárulni a közterhekhez.

Kiemelve a teljes felsorolásból; Óvár mezővárosban. Markss Kerssll. Mosony mezővárosban. Abraham Jakom. Hirssl. Oroszvár mezővárosban. Jonas Isak, Joseph Lebl, Hiersl, Lebl Esteracher, Natl Lebel, Isak Türkisher, Jsidl, Michl, Smudl Juvenis, Perl, Adam Türkisher, Jacob Snaider, Jidl, Michl, Wolff Isak, Moyses Snaider, Wolff Paner, Bernhard Gader, Salomon Michl, Lebl Isak, Hiersl Simon, David Löbl, Löbl Gader, Isak Polak, Salomon házat birtokol, a községnek nem adózik.

Aláírások: Ladislaus Sandor Tekintetes Moson Vármegye szolgabírája. Joannes Kémly esküdt.

Az 1725. esztendő Július havának 21. napján Tekintetes Mosson Vármegye megbízásából, a zsidókról készült összeírás – amelynek tárgya, hogy hol, mióta és hányan

tartózkodnak itt – ügyében eljárva létszámukat és lakóhelyüket megtudakoltuk (pontos értesülést szereztünk), ahogy az alább következik. Ugyancsak kiemelve bemutatásul néhány összeírás:

Rajka mezővárosban: Josephus Alarh született Köpcsiben (, lakik) Veiss ezredes curiáján 6 éve telepedett le. Volfgangus Israel morva, ugyanazon ezredes majorságán él, 7 éve telepedett le. Ezen zsidó bír 7 famulust, mely közül kettő nő: egyikőjük a Nagyságos Mednyansstei uraság házában nevére Salomon úgyszintén morva, a másik, hasonlóan Salomon nevezetű ugyanazon majorságon tartózkodik, 7 éve telepedett le. Marens Isaak született Stomfán, korábban a Liptai cúrián, most pedig Stephanus Zidanics úr cúriáján él, 15 éve telepedett le. Ezen zsidó tart egy ifjút, nevére Jácobot, ki Csehországból származik. Joannes Schleszinger morva, lakik ugyanazon Zidanics úr cúriáján, 8 éve telepedett le. Ignatius Marens született Rajka mezővárosban (lakik) a fent említett Zidanics úr cúriáján, 1 éve telepedett le. Lazarus Ábrahám morva származású, Pisekből való, ugyancsak Zidanics úr cúriáján (lakik), csak két hét óta tartózkodik itt. Elias Marcus morva származású (lakik) Joannis Kémley cúriáján, 5 éve telepedett le. Gabriel Joseph született azon mezővárosban, mészáros, ugyanazon Kémley úr cúriáján, 19 éve telepedett le. Hirsll Springer (lakik) Michaelis Domsics úr cúriáján, 6 éve telepedett le. Marens Salamon morva (lakik) Stephanus Zorad úr cúriáján, 1 éve telepedett le. Izrael Isaac született Oroszvár mezővárosban (lakik) a rajkai község házában, 2 éve telepedett le. Volff Izrael morva, 7 éve telepedett le. Ezen zsidó 4 famulust és 2 újoncot tart Eleni Polak (lakik) a fent említett Michaelis Domsics úr cúriáján, két hónap óta mint mészáros és tanító, akit a zsidók gyermekeik nevelésére otthon alkalmaznak.

Óváron. Az Óvári uradalom joghatóságának alávetett területen Marx Gerschl 19 éve telepedett le. Mosony mezővárosban Stephanus Zidanics úr cúriáján, bizonyos Jocham nevezetű körülbelül lakik 2 éve. A Nagyságos Barthalotty Bárá Úr cúriáján elhelyezkedő házacszában él egy Marcus nevű férfi, hogy hány éve lakik ott, nem tudható.

A zsidókról általunk készített, felül részletezett összeírásról, jelen írásunkkal, tisztelettel, egyszersmind alázattal számolunk be a Tekintetes Vármegyének, az 1725. esztendő augusztus havának 27. napján. Ladislaus Sandor Tekintetes Moson Vármegye szolgabírája, Joannes Kémley ugyanazon Vármegye esküdtje.

Méltóságos Királyi Helytartó Tanács Méltóságos és Nagytiszteletű Urak.

Szolgálatunkat ajánljuk engedelemmel és alázatosan. Amint fentebb az itt tartózkodó zsidók számáról és tartózkodási helyéről a szolgabíráink útján felmérést készítettünk, és nekünk jelentés tétetett, most a származásukról készült, ezekhez csatolt kettős másolattal adunk értesítést engedelemmel és mélységes alázattal, és ajánljuk magunkat alázatosan, kitartó hálával és odaadással. Adatott megyénk általános ünnepi közgyűlésén, Óvár mezővárosban az 1727. esztendő mártius havának 14. napján.

A fent említett Méltóságos Királyi Helytartó Tanácsnak Szolgálatjára a legnagyobb engedelemmel és alázattal Moson Vármegye főpapjainak, báróinak és nemeseinek egyeteme.”

A KÖZEL MÚLTRÓL.

Erre az időszakra vonatkozóan az előző fejezetből átnyúlnak időszakok, mint ahogy innen is visszanyúlnak az időben egyes események. Ez talán elkerülhetetlen, ha nem szabunk olyan merev időhatárt, ami a cselekmények időbeli folyamatát megakasztja, ami talán zavaró is lehet. Úgy gondoljuk, ez az átfedés, esetleg ismétlés megengedhető, ha a cél a jobb megértést szolgálja.

A Zsidó Nép Világtörténete című könyv a következőket írja a monarchia zsidóságáról:

„A Habsburgok soknemzetiségű államában a zsidókat többnyire úgy tartják számon, mint a legmegbízhatóbb és a dinasztiahoz leglojálisabb etnikai csoportot, amely a fő integráló testületekkel (hadsereg, hivatalnokok, nemesség, egyház) együtt a legállhatatosabban támogatja a birodalom egységét.

Az integráció e lelkes híveinek monarchikus hűsége az udvarral kialakult kölcsönös érdekeken alapul: eme autentikus „osztrák-magyarokban az udvar egy olyan „identitás” védelmezőire talál, melyet többé-kevésbé csak ők ismernek el; cserében pedig megvédi őket a XIX. század végén egyre növekvő nacionalizmustól és antiszemitizmustól.

Nehéz lenne a birodalom – illetve a Monarchia, ahogy 1867-től nevezik Ausztria-Magyarországot – zsidóiról, mint homogén csoportról beszélni. Inkább kisebbségek vegyes összességéről van szó, melyek különböző korokban integrálódnak egy terjeszkedő, és valójában egy osztrák, illetve magyar mag köré szerveződő birodalomba.

Így aztán közvetlenül az I. világháború előtt, amely megadja a birodalomnak a kegyelemdőfést, nem sok közös vonást találhatunk az 1908-ban „annektált bosznia-hercegovinai zsidók és az 1772 óta osztrák fennhatóság alatt élő galíciai lengyel zsidók között. Mivel a politikáról Bécsben döntenek, a zsidók törvényi státusa a központból jövő parancsok és a helyi szinten érvényesülő feltételek kombinációjából kerekedik ki.

A XVIII. század végén a Habsburg-birodalomban található Európa legnépesebb zsidó közössége, ennél fogva az első jelentős emancipációs folyamat, s egyidejűleg a politikai antiszemitizmus felbukkanásának kísérleti terepe lett. 1781-től II. József türelmi rendelete megnyitja a zsidók számára a törvényi és társadalmi emancipáció útját. S noha az uralkodó halála után bizonyos visszalépés tapasztalható, összességében a birodalomban élő zsidók történelmük új szakaszába léptek

Egy évszázaddal később, amikor már végleg megkapták a jogegyenlőséget, és elitjük nagy részét sikerült megnyerni a német kultúrának, egyenrangú félként vesznek részt a birodalom szellemi, kulturális és gazdasági életében. Még a konzervatizmusnak egy olyan bástyáját is sikerül bevenniük, mint a hadsereg, a zsidó tisztok aránya jócskán meghaladja a népességhez viszonyított arányszámukat. A paletta egyébként igen gazdag, hiszen a kozmopolita Bécs asszimilált polgárságától a galíciai kisvárosok hagyományos közösségeiig terjed, mindenféle társadalmi, kulturális, „nemzeti” és regionális árnyalaton keresztül.

E felvirágzás klasszikus ellenpólusaként az antiszemitizmus különböző formái – katolikus zsidóellenesség, nacionalista idegengyűlölet, rasszizmus – egyre fenyegetőbb árnyékot vetnek az osztrák-magyar liberalizmus diadalaira. Ennek a korszaknak a terméke a tisztaeszlári „rituális gyilkossági” ügy (1882), egy antiszemita párt felbukkanása Magyarországon, s az antiszemita platformon álló Karl Lueger bécsi polgármesterré választása.”

Major Pál 1878-ban kiadott Moson megye Monographiája a megye népességéről pontos áttekintést nyújt. A megyei népesség a katonaságot nem számítva, az 1870. évi összeírás szerint 75486 fő, ebből izraelita 2170 fő, az össz lakosság 2.9 %-a. Ez a 80-as évekre, 2354 főre és 2.74 %-ra változott. Részletezve a következők az adatok:

Magyar-óvári járás a Pozsony megyétől átvett községekkel együtt 25 községből állt, ezek közül 23 községben volt izraelita vallású lakosság. Arakon 7 fő, Halászin 2, Kálnokon 2, Kimlén (Horvát-) 17, Kimlén (Magyar-) 2, Lébényben 61, Levélen 15, Mecséren 11, Mosonyban 464, Puszta-Somorján 9, Szent-Jánoson 41, Szent-Miklóson 31, Szent-Péteren 14, Szolnokon 42, Tarcsán 23, Tétényben 15, Bodakon (Kis-) 17, Darnón 33, Lipóton 26, Püskin 4, Remetén 2, Zseliben 6. A járásban összesen 899 fő izraelita vallású volt.

A Nezsideri járás 21 községéből tizenhatban laktak izraelita vallásúak. Bánfaluban 14, Barátfaluban 11, Boldogasszonyban 629, Bruckban (Magyar-) 3, Gáloson 24, Ilmiczen (Alsó-) 11, Ilmiczen (Felső-) 6, Lajtafalun 17, Nezsiderben 7, Nyulason 11, Párandorfon 47, Pátfalun 5, Pomogyon 25, Sásonyon 14, Újfalun 11, Vallán 25 fő. A járásban összesen 860 fő izraelita vallású lakos élt.

A Rajkai járás a Pozsony megyétől átvett községgel együtt tizennégy községből állt és ezek közül tizenkettő községben éltek izraeliták. Bezenyén 4, Gátán 62, Hegyeshalomban 5, Jánfalun (Horvát-) 10, Köpcsényben 111, Körtvélyesen 11, Miklósfalun 9, Nemesvölgyben 5, Oroszváron 97, Rajkán 252, Zurányban 26, Kilitin 3 fő. A járásban összesen 595 fő volt izraelita vallású.

A megye 60 községéből 51-ben éltek izraeliták, mely a megyében az egyenletes eloszlásukat mutatja. Kiemelkedően nagy létszámban éltek 5 községben, Mosonyban, Boldogasszonyban, Köpcsényben, Oroszváron és Rajkán.

A megye zsidóságának 2.8 %-os aránya nem tér el az országos átlagtól. Venetiáner Lajos „A Magyar Zsidóság Története” című munkájában ezt írja: „A szorosán vett Magyarország területén 1830 körül tehát 8 671 727 össz lakosság közt 202 876 zsidó élt, ami 2.34 százalékarány.” Ugyanitt megemlíti, „De 1735-ből van egy országos összeírásunk is, mely a fenti sz. kir. Városokon kívül harminc vármegyének zsidó lakosságáról ad kimutatást. ... Moson 9 községében éltek zsidók. ... Hitközségi gyülekezetet alkottak... Boldogasszony, Gáta, Köpcsény, Oroszvár, Rajka, Lajtafalun, ...” A zsidók tekintélyes része földesúri birtokokon élt. A következő sorozatban csak azokat a helyiségeket említjük meg, ahol legalább száz zsidó lélek élt, zárójelbe téve a földesúr nevét, hogy ... megismerjük azokat a földesúri családokat is, melyek értékelni tudták a zsidók szolgálatait, s pártfogásukba vették a jognélkülieket: ... „Moson megye: Boldogasszony (Eszterházy), Köpcsény (Eszterházy), Oroszvár (Zichy), Gátha (Eszterházy) ...”.

1848. június 18-án magyar nyelvű összeírás készült a megye zsidóságáról, így Mosony mezővárosról is. Az összeírás az összeírtak nevét, életkorát, születési helyét, ország, község, letelepedési engedély meglétét, hogy mióta lakik Mosonyban, kereset módját, magaviseletét és észrevételek rovatokat tartalmaz.

Az összeírt létszám 124 fő: 65 férfi, 59 nő. Családfő 22, háziasszony 22, egyedülálló 9 fő, Magyarországon született 108 fő, Mosonmegyében 52 fő, Mosonban 27 fő, külföldön 16 fő, ebből Ausztriában 5 fő, Sziléziában 2, Morvaországban 1 fő, Horvátországban 1 fő, Csehországban 7 fő.

Kormegoszlás szerint: 0-12 éves korig 35, 13-18 évesig 17, 19-29 évesig 36, 30-39 évesig 22, 40-49 évesig 5, 50-59 évesig 5, 59 felett 4 fő.

Foglalkozás szerint: gabonakereskedő 15 fő, orvos 1 fő, kereskedői könyvelő 4 fő, írnok 3 fő, inas 2 fő, kereskedői biztos 4 fő, házaló boltos 2 fő, kiskereskedő-boltos 3 fő, boltos legény 4 fő, bőrkereskedő és boltos 2 fő, rőfös kereskedő 1 fő, szolgálóleány 12 fő, szakácsnő 2 fő, szolga 3 fő, kocsis 2 fő.

A legnépesebb gabonakereskedő csoport nevek szerint: Kalinszky Ferentz 58 éves, Dr. A. Frankl 31 éves, Unger Ferentz 39 éves, Kalinszky Mórítz 39 éves, Frei Salamon 32 éves, Policzer Vilmos 27 éves, Kobiesz Jakab 43 éves, Strasser Aloiz 24 éves, Kohn Salamon 32 éves, Eullicz Ábrahám 65 éves, Unger Dávid 29 éves, Ehrman Jakab 33 éves, Kiss Mihály 74 éves, Kisch Herman 28 éves, Braun Jakab 40 éves.

1848-ban a mosoni zsidó közösség létszámát és összetételét tekintve jelentős közösség volt. Bizonyára jártak imaházba, temetkeztek, de ez idáig erre vonatkozó utalást nem találtunk. Ennek kiderítése a jövő feladata.

Az összeírás eredeti példánya a Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Mosonmagyaróvári Levéltárában található.

Megyénk lakossága 1869 és 1910 között egyenletesen növekedett. A zsidó lakosság száma 1869 és 1890 között nőtt, de 1910-ig már csökkent. Az arányuk a megye lakosságán belül nem volt több mint 2.8 % és 1910-ben már csak 2.0 % volt.

Az előző számokat is figyelembe véve érthető az Országos Rabbiképző Intézet által kiadott Évkönyv 1985-1991, melyben Schöner Alfréd: „A Németkeresztúri Shevra Könyv” című dolgozatában Moson megye szerepeltetése; a következőket írja:

„... Nyugat-Magyarországon az egykori Sopron és Moson vármegye területén szerveződött a Sevá Köhilot, azaz Hét Község, amely a hazai zsidó történelem egyedi és legérdekesebb szervezeti rendszerét alkotta. A Sevá Köhilothez tartozott Boldogasszony, Kabold, Kismarton, Köpcsény, Lakompak, Nagymarton és Németkeresztúr. E gyülekezetek alapításukat a Kanizsai, később az Esterházy családnak köszönhették. E Hét Község egészen 1848-ig, sőt Kismarton még tovább is teljes közigazgatási autonómiával rendelkezett. A főúri család birtokain kiegyensúlyozott kereskedelmet folytattak, s a hatósági önkénnyel szemben védelemre is számíthattak.”... „Az egykori Esterházy uradalom területén élő zsidóknak hét közössége volt, amelyek döntő hatást gyakoroltak a magyarországi zsidó gyülekezetekre. Belső autonómiájukból, gazdasági függetlenségükből, kiváltságos helyzetükből adódtak lehetőségeik. Kereskedelmi útvonalakat építettek ki és gazdasági fellendülést idéztek elő. Helyi tudományos – itt elsősorban a vallástudományra gondolunk – és karitatív tevékenységükön túlmenően azokra a közösségekre, amelyekkel kereskedelmi kapcsolatban voltak, kulturális hatást is gyakoroltak. Ennek eklatáns példája a Németkeresztúrtól nem nagy távolságra lévő Nagykanizsa példája. Nagykanizsán a helyi Chevra kadisa megalapítása a XVII. század közepére tehető, Szent Egylet-i könyvük írása 1792-re.” ... „A nagykanizsai könyv adományozójának és díszítőművészeinek személye, a két könyv közötti stílári és tartalmi azonosságok arra engednek következtetni, hogy a Hétközség gyülekezetének az ország többi korabeli hitközségeire formáló erejű hatása volt.”

Az Újvári Péter szerkesztésében 1929-ben Budapesten kiadott Magyar Zsidó Lexikon megemlékezik a Moson megyei zsidó közösségekről. „Oroszvár (Karlburg, A.) kisk. Moson vm. Régi zsidó hitközség, amely a Zichy grófok védelme alatt csakhamar felvirágzott. 1754-ben a hitközség 54 családból állott. Zsidóbíró volt Perl Izsák, rabbi: Trebitsch Salom. Az ő idejében épült a híres szép templom, mely most egyre jobban omladozik. 1760 körül R. Izsák Wolf volt a község papja, utána Rubinstein Dávid. 1848-ig egyre gyarapodott a hitközség, akkor 460 lelket számlált, de ez időtől kezdve, a szabad költözködési jog elnyerése után, a zsidók egymás után elköltöztek Mosonba, Pozsonyba és Bécsbe, úgy hogy most csak 2-3 zsidó család lakik ott, és a hajdani szép hitközségi intézmények mind megszűntek.”

Szlovákiában, 1995-ben kiadott Fogarassy László: „Ligetfalú és A Pozsonyi Hídfő Története” című könyvben a következőket írta Oroszvárról: „1786-ban tekintélyes zsidó hitközség volt itt, amelynek szép zsinagógája volt. A zsidók nagy része idővel elköltözött, a romantikus zsidó temető az 1970-es évek végén az újabb építkezéseknek esett áldozatul. Pedig érdemes lett volna műemlékké nyilvánítani. ... Oroszváron 1880-ban 97, 1890-ben 61, 1900-ban 6, 1910-ben 28, 1920-ban 30, 1930-ban 9, 1941-ben 3 izraelita élt, 1950-ben egy sem.”

Az 1998-ban ugyancsak Szlovákiában kiadott Rusovce helytörténeti könyvben Zuzana Benusková és Zuzana Zvarová a következőket írja Oroszvárral kapcsolatban: ... 1754-ben már éltek itt zsidók, nagyrészt kereskedelemmel foglalkoztak. ... 1853-ban már zsidó iskola is volt, melyet 1879-ben megszüntettek. ... A zsidók főképpen németül beszéltek és német nyelvű iskolákba jártak. ... A XX. század első felében a jobb módúak közül sokan elhagyták Oroszvárt, főképpen Budapestre és környékére költöztek. Akik maradtak, kereskedelemmel foglalkoztak. A II. világháború során az ott lakó 4 családot kitelepítették, senki nem jött közülük haza ... A zsidó üzletekben általában hússal, borral fizettek a parasztok a XIX. században. ... A XV. században a zsidók kereskedelemmel foglalkoztak. ... Karácsony előtt vásár volt, ahol csizmákat, és más árukat vásároltak a zsidóktól. ... A XIX. században 511 zsidó élt Oroszváron. ... Zsinagóga a falú nyugati részén, a zsidó temető a kastély közelében volt. ... A zsinagógát lebontották, a zsidótemető helyén állami iskolát építettek, mely jelenleg is működik. ...”

Folytatva a lekszikont; „Boldogasszony (Frauenkirchen. a./) nagyk., Moson vm., 2832 lak. Zsidó hitközségét 1714-ben alapították, de valószínű, hogy az első zsidók már a XVI. században telepedtek meg a községben. Esterházy Miklós herceg 1800-ban adott menlevele (az egyetlen történelmi okirat, amely a forradalmi időkben kikerülte a pusztulást, amelynek a hitközség értékes archívuma áldozatul esett) megemlíti, hogy az 1714-ben származó Schutzbrief elavult és ezért újra van szükség. Ez az okirat megengedi a zsidóknak, hogy mindennel szabadon kereskedhetnek a herceg minden birtokán. Választhattak „zsidóbíró”-t, akinek a hitközség engedelmisséggel tartozott. Tarthattak rabbit,) „Schuldiener”-t, metszőt is. A ló- és tehéntartást is megengedi a védőlevél. A zsidószabadságnak ezt a kiterjesztését, úgyszintén a hercegi védelmet is természetesen nem ingyen kapták. Minden lakó, a rabbi, templomszolga és községi szolga kivételével évi 6 forintot fizetett „Schutzgeld”, 40 krajcárt mondur-pénz címén: özvegyek csak a felét fizették. „Templom engedély” fejében évi 30 pengő járt a földesúrnak, a szombat-zsinórért 4 forint 50 krajcár. A robot alul azonban fel voltak mentve, de a földesúr még a családi életükbe is beleavatkozott. Házasodni csak a herceg engedélyével lehetett. Költözködni szabadon lehetett. Aki a herceg uradalmából másfelé költözött, két dukátot fizetett. Az elhanyagolt és nem tisztán tartott lakásért 30 krajcár bírságpénzt állapított meg a védőlevél, az egyetlen hasznos korlátozás, mert higiénikus életre szorította a zsidókat. Kilenc évvel az után, hogy a herceg ezt a védőlevelet kiadta, franciák garázdálkodtak a községben. Éjnek évadján

elhurcolták könyvei mellől Ullmann Solem rabbit, a magyarországi Ullmann-családnak Frankfurtból származó megalapítóját, és a portyázók csak váltság fejében adták vissza a községnek és családjának. A hitközségnek majdnem minden tagja ez időben házalással foglalkozott és gazdag embert csak hírből ismertek. Minthogy pénzt előteremteni nem tudtak, összeszedték kevés ékszerüket, és azzal váltották ki a rabbijukat. Évszázados múltra tekinthetett már ekkor vissza a hitközség, amelyet 1700 körül a Bécsből kiutasított Oppenheim-család alapított. Hitéletének első alapjait Auerbach Naftali rabbi rakta le 208 évvel ezelőtt. Tradícióit híven őrizték meg az utódai: Schossberg Ignác, aki innen Nagyváradra került rabbinak. Ullmann Solem (Scharif) Horovitz. Poerhofer Móse, a fia: Ábrahám Áron és unokája: M. Mordecháj. Templomát 1837-ben építette Eszterházy Miklós herceg támogatásával, aki a zsinagóga számára háztelket adott. 1854-ben nyitotta meg elemi iskoláját, amely 2 tanítóval és 40 tanulóval még ma is működik. Talmud Tóráját (14 tanuló) és jesiváját (16 tanuló) Löwy Simon főrabbi alapította 1893-ban. A Talmud Tóra mellett működik még a sokkal régibb Bészhamidras, amelyet a templommal együtt építettett a hitközség a talmudikus tudományok művelésére és a célnak megfelelő jó könyvtárral is ellátta. A Chevra Kadisa valószínűleg a hitközséggel egy idős. Későbbi alakulás a Nőegylet, a Jeszod Hatóra, és a Marpé Lanefes, amelyek részint kulturális, részint filantropikus célokot szolgálnak. A hitközség évi költségvetése 16000 siling, hitéleti, filantropikus és szociális célokra 15 ezer silinget költ. Régebben alapítványok is támogatták a hitközség közhasznú tevékenységét, de ezek a világháború következtében elértéktelenedtek. A hitközség az orthodox irányt követi. Hozzá tartoznak: Wallen, Pamhagen, Apetlon, Illmitz, Taden, Andau és Gels. 80 családban 320 lelket és 64 adófizetőt számlál, 2 nagykereskedőt, 50 kereskedőt, 7 iparost, 2 orvost, 2 köztisztviselőt, 2 tanítót, 10 vállalkozót, 1 munkást, 3 egyéb pályán és 3 közadakozásból él. A világháborúban 50 tagja vett részt, 11 elesett. A mai vezetőség: Löwy Simon főrabbi, Lunczer Salamon, Rechnitzer Kálmán, Steiner Ábrahám, Deutsch Bernát, Kohn József főkantor.”

A köpcsényi zsidókról említi Fogarassy László „Ligetfalú és a Pozsonyi Hídfő Története 1995” című könyvének mellékletében: ... „Az út szép és egyenes földön megy a Leányvárhoz félórai távolságra fekvő Köpcsénhez, ... Nagy mezőváros, melynek meglehetősen házai vagynak, lakosai Németek, Horváthok és Zsidók, kiknek számok mindössze kétezer ötszázharminc egyre megy, magok a Zsidók pedig majd ötszázra: a mezei gazdaságon kívül mesterségeket és kereskedést űznek. A római katolicusok templomán és a zsidók zsinagógáján kívül nevezetesek az uradalomhoz tartozó épületek. ...” (sz. megj. a XVIII. sz. ban). „Köpcsény zsidó lakosainak száma 1880-ban 111, 1890-ben 101, 1900-ban 101, 1910-ben 92, 1920-ban 88, 1934-ben 62, 1951-ben 1, 1961-ben 1 fő volt”.

Folytatva Újvári lexikonából; „Moson, nagyk. Moson és Pozsony ezidő szerint egyesített vm. 6336 lak. A M.-i (statusquo) hitközség 1851-ben alakult, de már pár évtizeddel előbb is laktak zsidó családok Mosonban. Az első letelepülő zsidókra vonatkozó feljegyzések – melyek szerint 1802-ben már 14 a zsidók lélekszáma M.-ban – a római katolikus plébánia irattárában található. A zsidók kezdetben a mai Ostermayer-utcában laktak, melyet éppen ezért sokáig zsidó-utcának neveztek. 1851-ben kezdték vezetni rendszeresen a hitközség anyakönyvét, melynek első lapján Haidenvolf Ferenc akkori esperes plébános sajátkezű, németnyelvű bejegyzése található. A páratlanul érdekes bevezetőírás szerint a plébános bízott meg a M.-i zsidó hitközség születési, esketési és halálozási anyakönyveinek vezetésével, s „mivelhogy ezen szép és nemes bizalmat (dieses schöne und edle Vertrauen) – írja a plébános – kiválóan tiszteltem és nagyrabecsülöm (besonders ehre und hochachte), ennél fogva Mosony Izraelita Hitközsége anyakönyveinek vezetését a legnagyobb készséggel vállalom”. Egész szokatlan, s majdnem egyedül álló eset, hogy zsidó hitközségi anyakönyveket egy katolikus plébános vezessen. A M.-i anyakönyvek, melyeket Haidenvolf plébános 1857. bekövetkezett haláláig példás rendben vezetett, mindenesetre érdekes

dokumentumai a M.-i egyház felekezeti türelmességének és nemes liberalizmusának. A M.-i hitközség első közgyűlési jegyzőkönyve 1861. márc. 6. kelt. E szerint a hitközség Hercl Zsigmond elnöklete alatt iskola-vezetőséget választott, és az iskola fenntartására a gabella jövedelmét szavazták meg. A zsidó iskola csak 1890-ig állott fenn, akkor megszűnt; azóta a zsidóvallású gyermekek az állami iskolába járnak, hol az egyik tanító kinevezéséhez a hitközségnek szerződés szerinti előterjesztési joga van. Ez a zsidóvallású tanító a hitoktató.”

A Mosonmegyei Értesítő 1897. július 4-i száma az iskola megszüntetésével kapcsolatban a következőket írja: „A mosoni hitközségi iskola búcsúünnep. Lélekemelő ünnepet ült f. hó 29.-én a mosonyi izr. hitközség elöljárósága, mely alkalommal ünnepélyesen búcsúzott az eddig dédelgetett kincsétől, a „hitközségi iskolától”, mely a jövő iskolaév kezdetén az állam birtokába megy át. Ez ünnepség fényét a kir. tanfelügyelő, Kuliszéky Ernő megjelenése még inkább emelte, ki lendületes szavakkal kiemelte a mosoni zsidóság áldozatkészségét a közoktatás és a magyarság érdekében, köszönetet szavazva a vezetőknek fáradozásaikért, és egyszersmind biztosítva a jelenlevő hitközségi tagokat, hogy gyermekeiket jó kezekre bízák, amidőn azok neveltetését az államnak engedik át, „mert a felekezetek közötti válaszfalak már ledőltek és az egyedüli cél az, hogy az Istennek és hazának hív polgárokat neveljenek.” Zajos éljenzés követte a kormány képviselőjének eme fennkölt és liberális beszédét. Utána Stadler Jakab hitközség e. i. elnöke ügyesen és szabatosan előadta mindama okokat, melyek az iskola államosítására készítették a hitközséget. Dicséretére legyen mondván, hogy bár német ajkú, mégis annyi hévvel és áthatva a magyar liberalizmus elveivel az assimilatiót tekintette főoknak, hogy közös hazánk gyermekei már zsenge korban is átérezzék együvé tartozásukat. Majd Flesch Salamon dr., hitközségünk egyik legügyesebb szónoka, zamatos, válogatott magyar szavakkal adta elő az iskola történetét. Felemlítette, hogy mily akaraterő, mily áldozatkészség nyilvánult az alig keletkezett hitközség kebelében, hogy iskolát létesíthessenek; a szónok szavaival élve „a mindennapiból vonták el filléreiket, hogy a közoktatás oltárára letegyék.” Felsorolta az egyes volt tanerőket, mindegyikről hálásan emlékezett meg, szebbnél-szebb fordulatokban bővelkedett remek beszéde, melyet nagy tetszéssel fogadott az ünneplő közönség. Most pedig Roth Ede tanító búcsúzik eddigi pályájától. Meghatottan tekint vissza 31 éves működésére, kiemeli a nemzet napszámosságának nehéz, de áldásos pályáját. Mindig a magyarság lebegett szemei előtt és nem öndicséretből említi fel, hogy e téren szerzett érdemeit a magas kormány két ízben kitüntetéssel jutalmazta. Megindító jelenet volt, midőn búcsúzik a fáradozástól megtört tanító gyermekeitől; a hallgatóság könnyes szemekkel nézett a mesterre mintegy jelképezve átértett megelégedését. Végül Hoffner Elek dr. helybeli ügyvéd e. i. izr. iskolaszék elnöke rövid, de velős beszédében búcsúzik az iskolától, kifejezést adva ama óhajának, hogy gyermekeink jó kezekbe kerülnek, hol ép úgy, mint eddig, derék polgárokat fognak nevelni. Ő is adózott a megemlékezés istennőjének, amennyiben a volt iskolaszéki elnököknek róttá le háláját, kik minden szabad idejüket a közös ügynek áldozták fel. Zajos éljenzés jutalmazta a talpraesett beszédet. A „Szózat” eléneklése után véget ért a magasztos ünnepély.”

Ugyancsak a Mosonmegyei Értesítő az iskolával kapcsolatban 1897. Első évf. 42. november 7-i, vasárnapi számában a következőket írja: „Iskolaátadás. A mosoni izraelita iskolát f. hó 3-án adták át az államnak, amely alkalommal Kühne Károly, mint iskolai igazgató szép beszédet tartott.” /Sz. j. Az iskola megszüntetésének helyes dátuma 1897./

Folytatva a Zsidó Lexikonban írtakat. „Kezdetben a templom a hitközségi alkalmazottak lakásával és a rituális fürdővel együtt az úgynevezett Királydombon, egy az Albrecht főherceg uradalmától bérelt, ma is meglévő épületben volt. 1862-ben ingatlant vásárolt a hitközség és Bendl Károly tervei alapján hozzáfogtak a templom építéséhez. Az emeletes, karzatos templom a hitközségi tagok 4310 forintos adományából – mellyel a templomi üléseket vásárolták meg – továbbá a Chevra Kadisa és a Cedoko támogatásával épült fel. A templomot Hildesheimer I. kismartoni rabbi, későbbi berlini szemináriumi rektor

avatta fel. Első rabbi Pollák Dávid, aki később iskolaigazgató lett. Utóda Reich H. L., akinek alkalmi beszédei megjelentek M.-ban. Rövid működése után utóda Löwinger Gyula lett, aki negyven évig vezette a hitközség szellemi életét. 1920-26-ig Strausz Herman volt a rabbi. 1926 óta a rabbi és főkántori állás betöltetlen. A hitközség fejlesztése és vezetése körül Hercl Zsigmond, Haan Adolf, Stadler Jakab, Hoffner Elek elnökök és Scheiber Pál a jelenlegi elnök szereztek nagy érdemeket. A hitközség intézményei: A Chevra Kadisa, melynek Friedmann Lipót az elnöke, a nőegylet, melynek élén Hoffner Elekné áll 1875-ben kapott engedélyt a működésre és a Talmud Tóra, melyet Friedmann Lipót vezet. A hitközségnek a város társadalmi életében szerepet játszó tagjai: néhai Hoffner Elek tb. Vármegyei főügyész, néhai Kiss Dávid, műszaki főtanácsos, Hirschfeld Mór ny. postafőfelügyelő, Rosenstein Samu ny. máv. Felügyelő, Gálosi Soma, ny. számvevőségi tanácsos (Mosoni emlékek címen könyvet írt), Weisz Gyula tb. Vármegyei főorvos, Vámos Albin járásbíró, és Österreicher Mór állampénztári tanácsos.

Nagyobb ipari vállalat Fröhlich Ignác szalaggyára, mely 300 munkást foglalkoztat. Saját 200 holdas birtokon gazdálkodik Mautner Henrik, bérelt birtokon Rosinger Károly és a Kálmán és Kohn cég.

A hitközség nevesebb szülöttei: Fischer Lipót verseci főrabbi és Flesch Károly a jelenleg Berlinben lakó világhírű hegedűművész.

A hitközség 10 570 pengős évi költségvetéssel dolgozik, melyből nagyobb összeget fordít szociális és filantrópikus célokra. A hitközség anyakönyvi területéhez Magyaróvár, Kálnok, Halászi, Püski Darnó, Zseli, Arak, Kisbodak, Lipót, Levél, Horvátkimle, Magyarkimle, Lébény, Mosonszentmiklós, Mosonszentjános, Mosonszentpéter és Pusztasomorja községek tartoznak. A hitközség lélekszáma 700, a családok száma 190, adót 203-an fizetnek. Foglalkozás szerint: 5 nagykereskedő, 14 gazdálkodó, 11 szabadpályán levő 1 tanító, 1 katona, 84 kereskedő, 8 alkalmazott, 4 ügyvéd, 9 köztisztviselő, 2 munkás, 8 orvos, 11 magántisztviselő, 30 iparos, 1 mérnök, 10 magánzó, és 5 egyéb.

A világháború alatt a hitközség kisegítő kórházat tartott fenn. Tagjai közül 96-an vonultak be katonának és 18-an estek el.

A hitközség mai vezetősége: Scheiber Pál elnök, Spitzer Adolf alelnök, Grün Ede titkár, Löwin Gusztáv pénztárnok, Fischer Ignác és Braun József templomi előljárók, Weisz Lajos ügyész, Hirn Henrik állami iskolai igazgató, hitoktató. A hitközség választmányi tagjai: Gálosi Soma anyakönyvvezető, Bach Ármin, Breiner Jakab, Hoffmann Ede, Sussmann Adolf és Oesterreicher Árpád.”

WEISZ LÁSZLÓ Izraelben élő, - mosoni születésű, és volt mosoni lakos – a Jad Vasémben lévő források alapján a következőket írja: Már a 17.-ik században laktak a körzetben zsidók. 1678-ban kötelezték a zsidó mészárosokat rendes adó fizetésére az eladott hús után. 1712-ben kiadott utasításra a körzetben összeírták a zsidókat, hogy az adókat tőlük be tudják szedni. 1713-ban megtiltották a zsidóknak (és cigányoknak) a házaló kereskedést, és türelmi adót fizettettek velük. A 18.-ik század végén a körzetben csak két jómódú zsidó élt, a többség anyagi helyzete rossz volt. A mosoni zsidók lehetőleg egy utcában, közel egymáshoz laktak. Ezért ezt az utcát Zsidó utcának nevezték. (Ma az Osztermayer utca).

1919-ben a gazdasági helyzetük általában jó volt. 84 kereskedő, 5 nagykereskedő, 30 kézműves, 4 ügyvéd, 8 orvos, mérnök, tanító és 14 földműves található, nagybirtokos is volt közöttük, aki gyárat is üzemeltetett, 300 munkással.

A hitközség könyveit 1851-ben nyitották meg, de a hitközség már korábban is működött. A könyveket kezdetben Haidenvolf Ferenc katolikus plébános vezette német nyelven 1857-ben bekövetkezett haláláig. A feladatot ellenszolgáltatás nélkül látta el, és nagy megtiszteltetésnek tartotta. 1869-ben a hitközségek szétválásakor a mosoni státus quoként határozta meg magát. 1926-tól nem volt rabbi. Működött Chevra Kadisa, Talmud-Tóra és Nőegylet. 1862-ben telket vásárolt a hitközség, melyen templomot építettek. A felavatást a kismartoni rabbi (Ezriel Hildesheimer) végezte. Korábban egy bérelt házban imádkoztak, ahol a sameszok lakása és a mikve is volt. Kb. 1860-ban iskolát alapítottak, 1864-ben új épületbe költözött az iskola, 1878-ban bevezették a magyar nyelvű tanítást, 1890-ben bezárták az iskolát, és ettől kezdve a városi iskolába jártak a tanulók. A városi iskolában működött egy izraelita tanító, aki a hitoktatást is végezte az izraelita tanulóknak.

Az I. Világháborúban 18-an haltak hősi halált a közösségből. A háborúig a keresztény és zsidó lakosság jó viszonyban volt. A háború után megerősödött az antiszemitizmus, különösen a Mezőgazdasági Akadémia hallgatói körében. 1938-tól a Volksbund szerepe növekedett, ezzel együtt az antiszemitizmus is jobban érezte hatását, mint az ország más vidékein, ezért sok zsidó elköltözött a városból. 1944. május közepén gettóba költöztették a mosoni zsidókat a megye falvainak zsidóságával együtt. 1944. június 6-án a győri gettóba szállították, és június 11-én Auschwitzba deportálták őket. A háború után a mosoni zsidókból kb. 30-an tértek vissza a deportálásból, csatlakoztak hozzájuk azok, akik a munkatáborokból menekültek meg. A visszatértek felújították a hitközség működését, rendbe hozták a templomot, és alkalmassá tették imádkozásra. 1948-ban az elpusztított emlékére emléktáblákat állítottak fel. A zsidó lakosság lassan elvándorolt, és az 1956-os forradalom után csak néhány zsidó maradt a városban.

Szeghalmy Gyula a „Dunántúli Vármegyék” c. könyvében a mosoni Izraelita Szentegyletről a következőket írja: „Izraelita Szentegylet – Moson. 1860-ban alakult. Hatáskörébe tartozik a moson-magyaróvári járás. Elnök: Spitzer Adolf, alelnök: Friedmann Sándor, pénztáros: Fischer Ignác. Választmányi tagok: Löwin Manó, Weiner Miksa, Neumann Mór, Schneider Ernő, Braun Mór, Gerstl Gyula, Kurz Antal.”

Dr. Karácsony István a Darnózeliről készült helytörténeti munkájában is megemlékezik a mosoni izraelitákról: „1889. Január 6-án jelentős napra ébredtek a mosoni izraeliták, ekkor tartották ugyanis a járási hitközség évi közgyűlését, melyen alapszabályzatot is elfogadtak. A járásközség közös intézményei a következők voltak: zsinagóga, iskola, hitelvezetőknek megfelelő fürdő, kóserer, mészárszék és lelkészség. Közös tisztségviselők az alábbiak voltak: lelkész, hitszónok, v. lelkészhelyettes, tanítók, kántor és sakter.”

A mosoni zsidó hitközség (Mosoni Izraelita Kultusz Közösség) 1853 április 15-én elkészített, németnyelvű okirattal jutott a ma is meglévő zsidótemetőhöz. A közösség vezetése, a mosoni és a magyaróvári hatóságok 1852-ben kezdtek foglalkozni a temető létesítésével.

Végül is Dr. Polák összefoglalta egy iratban az ügyet, és írásban terjesztette a Császári és Királyi Megyei hatóság fejének, a Ferenc József Rend Lovagjának Ludvig von Kroner „Magasnagyságának”.

Hivatkozik az 1852 november 23-án keltezett és 1852 december 17-én Z. 9711. szám alatt iktatott hivatalos és az előírásoknak megfelelő okiratra, melyet átadott a mosoni hitközségnek. Az irat a Moson mezőváros és a hitközség egyetértésével készült. A terület kiválasztásánál a helyi hatósági és az egészségügyi hatósági előírásokat is figyelembe vették. A mezőváros É.K. oldalán a Káposztásdomb elnevezésű részen 1000 négyszögölnyi területet jelöltek ki egy új temető létesítésére. Indoklásában leírja, hogy a terület fekvése kedvező az

uralkodó légáramlatok irányát figyelembe véve. Előnyös, mert a forgalmas utaktól távol esik, ezért nem szükséges bekeríteni. A talaj is alkalmas, mert egy vékony felső humuszréteg alatt meszes hordalék van, ami homokos összetételű. Kedvező a terület elhelyezkedése, mert minden évszakban járható, és a környékről könnyen megközelíthető.

Megállapítja azonban, hogy a kiválasztott 1000 négyszögölnyi terület túl nagy, és ezért 600 négyszögölet javasol a temetőnek. Ezt azzal indokolja, hogy a mosoni izraelita közösség jelenlegi (akkori) lélekszáma 500 fő és a növekedést is figyelembe véve, kisebb terület is elegendő lenne. Előírja az izraelita közösségnek, építsen halottasházat a területre, továbbá tartsa be a községi elöljáróság előírásait a temetésre és a temetőre vonatkozóan.

Így fejezi be Dr. Polák az iratot: „Ezzel a Magasnagyságának az elkészített írást hivatalosan közlöm. Magyaróvár, 853. április 15. Dr. Polák.

Az eredeti okmányok a Győr- Moson- Sopron Megyei Levéltár, Mosonmagyaróvári Levéltárában találhatóak.

Két dolog bizonyos az iratokból: először, hogy a ma is meglévő temetőt Mosonban 1853-ban létesítették, másodsor, hogy a hitközség lélekszáma akkor 500 fő volt. Hitelesen következtethetünk arra, hogy a hitélet és közösség szokásos más szervezetei is megvoltak már abban az időben.

Békefi Ernő rajkai kántortanító Rajka községről írt helytörténetében a helyi zsidó közösségről is megemlékezik: „Izraelita Hitközség, Rajka. Az anyakönyvet 1835 óta vezetik, de már korábban is megvolt a hitközség. A temető átalakítása írott feljegyzések szerint 1830-ban történt. 35 család, 110 lélekkel tartozik a hitközségbe. Van temploma és imaháza. Hat év óta Krausz Mózes a rabbi, feleségének nagyatyja, Schlesinger József 35 éven át volt rabbi Rajkán. Szentegylet is működik. Hitközségi kántor Szendrovics Mór. Hitközségi elnök: Löwin Sámuel, alelnök: Kurcz Lipót. ... Az izraelita vallásúak jórészt a XVI-i bécsi zsidóüldözés idején, meg a zsidóknak Pozsonyból 1529-ben való kiűzetésük után telepedtek meg a megyében. Akkor főleg Rajkán és Boldogasszonyban. Boldogasszonyban volt az országnak talán az egyetlen falusi gettója. Alacsony házikók csoportja volt ez, szeszélyesen kanyargó szűk utcákkal, ahol egyetlen háznak sem volt udvara. A földterület az Eszterházy herceg tulajdona volt, csak a felépítmény volt a gazdáé. Mária Terézia idejében egyetlen zsidó család sem telepedhetett meg itt, az ő írásbeli engedélye nélkül. Azért igyekezett távol tartani, sőt csökkenteni őket. Csak II. József alatt emelkedett jobban a számuk a gazdasági fellendülés nyomán történt beszivárgás és a kereskedelembe való nagyobb bekapcsolódás folytán. Ő alkalmazta először a zsidók ellen a vezetéknev felvételét. 1787. Július 23-án kelt rendeletében meghagyta, hogy minden zsidó különbség nélkül német nevet vegyen fel, és azt élethossziglan meg ne változtassa.”

Fazekas Zoltán a darnózseli izraelita temetőben felállított emlékmű felavatása alkalmára készített **dolgozatában** a következőket írja: „A zsidóság megjelenése Darnó és Zseli községekben az 1840-50-es évekre tehető. A környező községekben is éltek kisebb-nagyobb számban izraelita vallásúak, így Magyarakimlén, a Kimle melletti Novákpusztán, de Püskin, Remetén, Mecséren is. Legközelebbi izraelita temető Mosonban volt, illetve a Magyaróvár és Moson városok között, az un. Káposztás kertek mellett. 1883 évben a darnói községi elöljáróság a helyi és a környékbeli izraeliták kérésére 400 négyszögöl területet jelölt ki a darnói falurész nyugati részében temetőnek. Ebből feltételezhető, hogy ekkor már létezhetett az imaház is. A hiányos írásos adatok miatt, hogy mikor volt az utolsó temetés itt, csak a meglévő sírkövek vizsgálata és az idős falubeliek elmondása alapján tudunk dátumot találni. 1933-as feliratú sírkő (megmaradt!) a legújabb keletű a temetőben. ... 1984-85. évben Fazekas Zoltán javaslatára a nagyon elhanyagolt állapotban lévő, s használaton kívüli temető

rendbehozatalát, a MIOK (Magyarországi Izraeliták Országos Központja) közreműködésével határozták el. ... A láthatóan is temetkezési helyen, a sírok felett, a MIOK tanácsát előzetesen kikérve, kegyeleti okokból kizárólag kézi erővel dolgoztak. Közben az aljnövényzetből kiszabadított sírköveket a lehetőségekhez képest letisztították, s visszaállították a helyükre. ... A temető nyugati oldalától befelé öt sorban sikerült a sírhelyeket pontosan megtalálni. Mivel a felső talajréteget 5-10 cm-nél mélyebb eltávolítására nem került sor, előfordulhat még több, jelenleg a föld alatt heverő sírkő is. Tehát jelenleg az utolsó sorban 3 ép sírköves és 5 csonka sírkő mellett még kb. 10 ma már jeltelen sírhalom, a második sorban 3 ép és kettő csonka sírkő mellett kb. 15 jeltelen sírhalom van. A középső sorban 9 ép sírkő mellett 5 csonka sírkő és 3-4 jeltelen sírhalom van. Az egyik sírkő alapján feltételezhető, hogy rabbi, vagy egy kiemelkedő személy nyugszik ebben a sorban. Sajnos a feliratot az elbeszélések szerint 1944-45-ben kilövéldözték. A 4. sorban 2 ép sírkő mellett 4 csonka, az 5. sorban pedig 3 ép sírkő mellett 1 sírkő töredék van. Mivel a temető túlsó oldalán halad át az 1960-as években részben új nyomvonalra terelt szigetközi út, - s ez érintette is a temető területét – feltételezhető, hogy több sír megsemmisülhetett ekkor. Szintén csak feltételezés, hogy több sírkövet 1944-45-ös években, de az azt követőekben is mind a meglévőkhöz is jól látszik, vandál kezek megrongálták, elpusztították, vagy egyszerűen elvitték.”

Dr. Karácsony István írja helytörténeti munkájában: „1882-ben még Darnón nem volt izraelita temető, mert a püski Epstein Józsefnét Rárón temették el, tudjuk meg egy aktából s a későbbiekben ez az irat, kiemeli: „... mert sem Püskin, sem Darnón nem volt az izraelitáknak temetője.” Később, amikor Darnón temető létesült, a környékbeli izraelitákat (Püski, Lipót,) mind itt temették el. Mikor létesült hát az izraelita temető? A választ a pozsonyvármegyei jegyzőkönyvekből tudhatjuk meg, miszerint a darnói izraeliták 1883-ban területet kérnek temető létesítése céljából. Az előljárásság beterjesztette a kérelmet a főszolgabírón keresztül a vármegyei közgyűlésnek. A darnói képviselő testületi ülés így érvel: „Ezt a területet célszerű lenne a községi közös legelőből (Mikotai legelő) kihalászni. Az izraeliták igénye: 400 négyszögöl. A község négyszögölenként 20 krajcárért adná el a területet.” A megyei közgyűlés áldását adta a képviselőtestületi határozatra. A temető hamarosan- elkészült, 1884-ben nyitották meg. ...

Darnó és Zseli izraelita felekezeti szempontból a mosoni izraelita járási hitközség fiókközségei voltak. A múlt század végén már a községeinkben élő zsidó lakosok imaházakat alakítottak. Ekkortájt épült a mai Felszabadulás u. 41. szám alatti imaházuk. Az imaház építésének évét kizárólagos alapon határoztuk meg. Segítségünkre voltak a korabeli években írt helytörténeti munkák. 1886-ban és 1892-ben Darnón még nem volt imaház, melyet Merényi Kálmán „Szülőföldisme”, ill. „Szülőföld-ismertetés” című munkáiból tudhatunk meg. 1896-ban viszont Ivánffy Ede piarista paptanár azt írja, hogy Darnó zsidó imaházzal rendelkezik. Az imaházat tehát 1892 és 1896 közötti években építették. Milyen kötelezettsége volt a zsidó járási hitközség hívőinek? Negyedévenként adót fizettek külön a lelkész, hitszónok, v. lelkész helyettes eltartására, un. Cultus-adót. Ugyanakkor a fiókközségeknek, mint Darnó és Zseli elnököt kellett választania, aki a felekezet ügyeit intézte. Községeinkben külön izraeli zugiskola nem volt, a zsidó gyerekeket a darnói katolikus iskola fogadta be. Később 1905-től a zseli állami iskola.”

Moson megyében a zsidók kis létszámarányukkal jól beilleszkedve éltek dolgozó és vallásos mindennapi életüket. Voltak közöttük szegények, gazdagok, jól, és kevésbé jól képzettek. A kereskedelemben azonban fontos helyet foglaltak el, akár úgy, mint falusi szatócsok, vagy mint jómódú gabonakereskedők. Mindenesetre polgárok voltak, amit a mai időkben annyira hiányoltunk.

Egy volt mosoni zsidó kereskedő polgárcsalád mindennapi életét, történetét ismerhetjük meg a New York-ban élő késői dédunoka jóvoltából. A történet jórészt a XIX.

század második felében játszódik, de a család hagyománytisztelete következtében később is azokat az időket mutatja be. Az unoka Koerner úr kérésünkre rendelkezésünkre bocsátotta édesanyja visszaemlékezéseit.

„Kedves Kovács házaspár! Köszönöm kedves levelüket. Mellékelten megküldöm anyám visszaemlékezései Mosonra vonatkozó részeit, valamint néhány fényképet és iratot, ami kiegészítheti anyám Mosonról és a Berger nagyszülőkről szóló beszámolóját. Belátásukra bízom, hogy a küldött anyagból mit használnak fel a Mosonmagyaróvár zsidó lakosságáról tervezett emlékkötetben. ... Vállalkozásukhoz sok sikert kíván: András Koerner New York. 1997. jul. 3.” Mi a következő részeket választottuk, mint a régi időkre jellemzőeket.

„A mosoni Berger cég: „Alexander Berger und Bruder”.

A dédnagyszüleim két lányát, a Baruch Terézt és Lujzát feleségül vette két testvér, a Bernát és a Sándor. Berger Sándor valamikor a 70-es évek elején Mosonba költözött és ő indította ott be a családi gabona és biztosító üzletet. Sikerült megkapnia az Assicurarioni Generali nevű nagy biztosítótársaság mosoni főképviselőt. Valamikor még 1876 előtt a nagypapa is Mosonba költözött és betársult az öccse, a Sándor bácsi üzletébe. Ettől kezdve hívták az üzletet „Alexander Berger und Bruder”-nek.

A nagymamám: Baruch Teréz. A Riza néni, akit rendes nevén Teréznek hívtak, kulturált nő volt. Jól beszélt magyarul, de otthon mindig németül beszélt és a családi leveleit is németül írta. Jellemző arra, hogy mennyivel szívesebben beszélt németül, hogy amikor 1873-ban fellépett egy magyar nyelvű amatőr színelőadáson, így panaszkodott: „... és mindezt kívülről megtanulni, még hozzá magyarul, nehezebb esik kissé korlátozott felfogóképességemnek és lassú elmémnek”. Több ilyen jótékony célú amatőr színelőadáson szerepelt, például „Der letzten Brief” című vígjátékban, meg a „Das Pensionat” című operettben. A Riza néni a németen és magyarul kívül franciául is jól beszélt.

Jól zongorázott és szépen énekelt a nagymama. Szeretett táncolni, bálba járni. 1876 júniusában eljegyezte magát a nála 13 évvel idősebb Berger Bernáttal, a Lujza néni sógorával. Október 22-én volt Győrben az esküvő. Akkor költözött a nagymama Győrből Mosonba.

A nagypapa részére nagyjából kóser háztartást vezetett, de azt persze jól tudta, hogy a fiai a háborúban nem ehettek kóserül. A nagypapa előtt soha nem ettek semmit, ami nem volt kóser, az olyat a fiúk a házon kívül, a gabonakamrában ették. A fiúk szalonnát és kolbászt vettek az Ördögh nevű hentesnél, és ezt az egyik gabonakamrában felállított asztalnál ették.

A nagymamát mindenki szerette, mert egy olyan felvilágosult, modern asszony volt.

A nagypapám: Berger Bernát. A nagypapát én már csak, mint nagyon öreg embert ismertem. A nagypapa, aki 1838-ban született, 13 évvel volt idősebb a nagymamánál. Elég későn nősült, már 38 éves volt, amikor elvette a Riza nénit. Alacsony, zömök ember volt. Szeretett szivarozni. Az utolsó éveiben már egy kicsit szenilis volt a nagypapa. A Frigyes bácsi vezette az üzletet. A Sándor bácsi a cég nevébeli Alexander, oda se dugta az orrát. Hát ő is már nagyon öreg volt. A Lujza néni jött tőlük a pénzt felvenni. A Frigyes bácsi az apja iránti tiszteletből harangszóra mindig pontosan hazajött, hogy a nagypapával ehesen.

A Lujza néni, a nagymama 3 évvel idősebb nővére, nem volt olyan szép, mint a Riza néni. Nem is volt olyan okos, de remekül adminisztrálta magát. Megjátszotta magát, igyekezett előkelő lenni, úgy mint a lánya, a Frida néni. A Lujza nénihez jöttek az ünnepek előtt a zsidó nőegylet tagjai, eddig felaranyozva felköszönteni. Ő volt a mosoni zsidó nőegylet elnöknője. Ott vidéken úgy illett, hogy a nőegyleti tagok mentek a főnök asszonyt

felköszönteni. A Lujza néni nagyon adott az ilyen és ehhez hasonló külsőségekre. Megjátszotta az Augusztia főhercegasszonyt. Hú, de hiú volt, még hiúbb, mint a Frida néni. Szép hangja volt, fiatal korában operaénekes akart lenni. A nagymama leveleiben leírja, hogy a Lujza néni és a Sándor bácsi olyan hirtelen elhatározással jegyezte el egymást 1873 decemberben, Győrben, hogy a becskerek-i rokonok nem tudtak odaérni az eljegyzésre. Mint írja, az eljegyzésen reggel 2-ig együtt ült a társaság, és humoros, felköszöntőkkel szórakoztatták egymást. A nagymama beszámol a Lujza néni 1874 május 25-én tartott esküvőjéről is, (írja a Pollák Júliának Nagybecskerekre): „Ami az esküvőt illeti, kedves Júliám, sokkal szórakoztatóbb volt, mint a Regináé, de a Jóisten megtagadta tőlünk a barátságos napsütést, és záporosít küldött helyette ránk”.

Az esküvő után a Lujza néni Mosonba költözött, a Sándor bácsi azt hiszem, már valamivel korábban odaköltözött Mosonba. 1875 áprilisban született a Lujza néniék első gyereke, az Irma néni. Nem sokkal később a nagymamáék is Mosonba költöztek, a közös házba. A két testvérnek azonos bútorra volt, még a bútorhuzat is egyforma volt. A Lujza néni és a nagymama nem jöttek olyan jól ki egymással. Egy ilyen közös ház mindig nehéz dolog. A nagymama és a Lujza néni közti viszony aztán átment a cselédjeikre, a Paulára és az Ilkára is. Pontosan ugyanaz a légkör. A Lujza néni egy kis csalásért sem ment messzire.

A Lujza néni korábban halt meg, mint a nagymama. Fiatal lány voltam, és 1927 júliusban éppen ott nyaraltam Mosonban, amikor a Lujza néni nagyon rosszul lett és rövidre rá meghalt. Emlékszem, hogy szalmát tettek a földre és arra fektették, mert a zsidóknál ezt kell a halottal csinálni.

Moson. A két Berger család közös háza és üzlete.

Én Mosonban születtem és 1916-ig, hat éves koromig ott laktam. Apukáék ugyan 1911-ben Pestre költöztek, de én még 5 évig Mosonban maradtam a nagyszüleimnél. Később is mindig lementem nyaralni a nyári vakációra és a nagyünnepekre. Emlékszem, hogy eleinte még petróleumlámpa volt a mosoni házunkban. Valamikor 16 előtt vezették be a villanyt, az biztos, hogy amikor anyukáék felhoztak engem Mosonból Pestre, akkor már villanyvilágítás volt a nagymamáéknál. A házunkban a kapualj egyik oldalán laktak a nagyszüleim, a Bernát és a Riza néni, akit valójában Teréznek hívtak. A ház másik oldalán laktak a Frida néni szülei, a Sándor bácsi a nagypapám testvére és a Lujza néni, a nagyanyám testvére. Egyszóval, két testvér elvett két testvért és egy közös házban laktak. Közösén vezették a családi biztosító és gabona üzletet. A közös családi üzletet „Alexander Berger und Bruder”-nek nevezték és ebben a „Bruder” a nagypapám volt.

Szóval volt a közös gabonaüzlet és biztosító üzlet. Az utóbbi volt a Generali, az Assicurazione Generali. Ez egy olasz tulajdonban levő nagy biztosító intézet volt, amelyet Moson környékén mi képviseltünk. Jártunk Csornára, Szigetszentmiklóásra, mindenfelé biztosítani. Házbiztosítás, gabonabiztosítás, tűzbiztosítás, meg ilyesmi. A Frigyes bácsi a nagypapa legidősebb fia, gyakran járt biciklivel, lovas kocsival, vagy vonaton vidékre üzletet kötni. Ő intézte a biztosítási üzletet, de amikor a nagypapa öreg lett és egy kicsit szenilis, akkor már a gabonaüzletet is a Frigyes bácsi intézte.

Hetente kétszer volt piac Mosonban, szerdán és vasárnap. Akkor a nagymama bent volt az irodában a kifizetésnél. Máskülönben nem segített. Ki kellett fizetni a parasztnak a gabonát, amit hoztak. A parasztnak a hetipiacra jöttek, és egyúttal bejöttek a biztosítást is elintézni. Időnként mi gyerekek is segítettünk az irodában írni, arra már nem emlékszem, hogy mit. A parasztnak által behozott gabonát a házunkban levő hat gabonakamrában tároltuk. Úgy emlékszem, hogy a gabona nem volt a miénk, a fizetés a fekbér és a biztosításért volt. De néha sutyiban az öregek is vettek gabonát. Nem mindegyik gabonakamra padlására volt külön

feljárat. Az első kamrában egy falépcső vezetett fel a padlásra, ott fent körbemegettél a többi kamra padlásán és az utolsó kamránál, a hatodiknál lejöhettél. Amikor kezdték feltölteni a gabonával a padlást, a gabonát mindig lapátolni kellett, hogy levegőt kapjon. Szép, nagy kupac gabona volt. Mi gyerekek, lecsúsztunk a lépcsőkorláton és félúton beleugrottunk a gabonába. Mondanom sem kell neked, mi történt: a gabona elindult világgá...

A közös ház nem zajlott mindig hangtalanul. Néha azon veszett össze a két női testvér, hogy „Te több körtét vittél el a kertből, én kevesebbet”. Hát ilyesmi körül volt a vihar. Meg a közös padlás körül. Örökké vihar volt, hogy ki akaszt fel, ki nem akaszt fel. Este vacsora után a kapualj alól kivitték a padot a ház elé, a kapu mifelénk eső oldalára. Ott ült a padon a ház előtt a két testvér, a nagymama és a Lujza néni. A kapu másik oldalán, két széken ült a két háztartási alkalmazott, a Paula és az Ilka. A dagadt Paula már ősidők óta szolgált nálunk. Egész fiatalon került hozzánk, azt hiszem anyukával volt egykorú. Csak 1926-ban, vagy 27-ben ment el tőlünk, abban biztos vagyok, hogy már a Frigyes bácsi esküvője után volt ez. Akkor ment el és ment férjhez a Paula. Pasasa korábban is volt. Időnként egy kicsit félrelépett. Egy tündéri aranyos teremtes volt, mi nagyon szerettük. Jobban tudta a Paula a zsidó szokásokat, mint sok zsidó. A Paula mellett ült a ház előtt az Ilka, a Lujza néniék alkalmazottja. Ő is régen volt a Lujza néniéknél, de nem olyan régen, mint nálunk a Paula. A két alkalmazott hun veszekedett, hun jóban volt. Együtt mentek naponta háromszor libát és kacsát tömni a hátsó udvarra. Ott ültek egymás mellett és pletykáltak a libatömés közben.

Mosoni vakációk. Személyvonattal mentünk Pestről Mosonba, a vonat minden fánál megállt. Amíg kicsik voltunk, addig valaki lekísért bennünket a vonaton. Volt úgy, hogy a Guszti, volt úgy, hogy anyuka jött le velünk. Amikor már nagyobbak voltunk, akkor Pesten beültettek a vonatba és lent Mosonban a Frigyes bácsi várt a fiákerrel. Volt ugyan egy lovas omnibusz is, de mi nem azzal mentünk. Autóbusz járat csak akkor kezdődött, amikor én már nagyon nagylány voltam, már állásban voltam Pesten. Minket mindig fiákerrel várt az állomáson a Frigyes bácsi, a pakkokat is a fiákerre rakták fel. Egyszer engem küldtek le Pestről Mosonba a szegény Ferivel, a Frida néni kisebbik fiával. Miután a Frida néni elég fukar volt, azt mondta a Ferinek: „Nehogy elmondd, hogy már elmúltál 6 éves!” Azt hiszem, 6 éves korig nem kellett jegy, vagy csak sokkal olcsóbb jegy kellett. Nem is volt a Feri túl nagy, és olyan lányos pofája volt. Jött a kalauz. Olyan viccesen megkérdezte: „Na, és te?” – „Én nem vagyok ám olyan kicsi, csak azt mondták, hogy mondjam azt, hogy annyi idős vagyok!” – felelte a Feri. Amikor leszálltunk, a Frigyes bácsinak kellett kifizetni a büntetést.

Mosonban mindenkit ismertünk. A szomszédok unokái is, ha nem laktak Mosonban, nyáron lejöttek a nagyszülőkhöz. Lányok csak egy ikerpár volt, a Kohn lányok, a Kohn Irén és az Olci. Velünk egyidős fiú viszont annál több volt. A nagymamáéknál volt macskánk és egy akkora, ronda, de nagyon aranyos kutyánk: a Bizsu kutya. Valami korcs volt. A kövér, rövid lábú Bizsú úgy nézett ki, mintha egy dakszli és egy tehén keveréke lett volna. A Bizsú napközben felkergette a macskát a fára. De amikor esténként a Bizsú a kiselőszobában az ebédlő ajtó előtti lépcsőn feküdt, hagyta, hogy a macska ráfeküdjön, és úgy aludjon. A Bizsú olyan hűséges volt, hogy na! Esténként, amikor a kapu elé kitett padon ültünk, ő is oda feküdt a pad elé. De mindig csak a kapu mifelénk eső oldalán feküdt, soha nem ment át a Lujza néniék oldalára. Az utcára pláne nem ment ki, oda nem létezett, hogy ki tudta volna megszólalni, mert attól rémesen félt, és mint a fene, ugatott a félelemtől. Ha vakáció végén készültünk haza utazni és a pakkokat kihordtuk a kapu elé, hogy a fiákerre felrakjuk, a Bizsú úgy sírt, hogy az csoda.

Mind a négyen nyaraltunk Mosonban a nagymamáéknál, de legtöbbet a Lilivel nyaraltam. A Lili és köztem pontosan egy év különbség volt, az nem számított semmit. A Klári is gyakran volt ott. Legkevésbé a Palira emlékszem, ő volt közülünk legritkábban Mosonban.

Egy napunk Mosonban. Reggel. A felnőttek korábban keltek fel, min a gyerekek. A nagymama már reggel 7-kor felkelt, ő mindig korán kelt. Ment kiadni a reggelit a nagypapának és a Frigyes bácsinak. Mihelyt felkelt a nagypapa, első dolga az volt, hogy odament a hálószoza ablakához imádkozni. Ezt még reggeli előtt csinálta. Annak az udvar felé néző ablaknak nagyon mély belső párkánya volt. A nagypapa odaállt az ablak elé, és rakta a töfilint, azt a bőr imaszíjat. Az egy olyan szíj, amit rátekernek ide a kézre, meg ide a csuklóra, ahogy most mutatom. Oda rátekerke az imaszíj hosszú csíkjait és közben imádkozott. Bevallom neked, hogy nem tudom pontosan, hogy miért rakják a töfilint.

Ha piacra kellett menni, akkor pláne korán felkelt a nagymama. Mindenki a szobájában mosakodott, mert minden szobában volt mosdó. A házunkban nem volt folyóvíz, de még fürdőszoba sem volt. A fürdőkád a konyhában volt, de abban csak hetente egyszer, valamikor a hét közepén fürödtünk. A nagymama, nagypapa és a Frigyes bácsi korábban kapott reggelit, mint mi, gyerekek. A Frigyes bácsi már korán ment az irodába dolgozni. Nem reggeliztünk együtt, mert ki hogy kelt fel, úgy reggelizett. Mi gyerekek, csak körülbelül 8-kor keltünk föl. Mi abban a szobában mosakodtunk, ahol a gyerekszoba volt. Próbáltuk, amilyen gyorsan csak lehet, befejezni a mosdást, ezért a nagymama időnként úgy odaállt mellénk a mosdást ellenőrizni, vagy bennünket csutakolni. A mosdót mindig, mint egy disznóolt, úgy hagytuk ott, azt később reggeli után nekünk kellett rendbe rakni, és kitörölni. Mire mi reggel felkeltünk, amire végig lettünk csutakolva, már nem volt olyan korán. Reggelire tejeskávét volt, sohasem tea. De néha volt kakaó és egyszer-egyszer kuglóf is volt hozzá. Vaj, lekvár és méz mindig volt. Miután megreggeliztünk, segítenünk kellett kivinni a cuccot a konyhába.

Reggel el kellett menni tejért a Rabl tejeshoz. A Klári úgy emlékszik, hogy a Horváth tanthoz is mentünk tejért, de én oda sohasem mentem. A Horváthéknak nem volt tehenük, ők a tejet kannákban kapták valahonnan máshonnan.

Dél előtt. Reggeli után kenyérkosárban el kellett vinni a pékhez a megkelt kenyértésztát. Ott számokat nyaltak rá, és azt így rányomták a kenyérre, hogy tudják, melyik kenyér kié. Az ellenkező számot odaadták nekem. Nem minden nap vittük a kenyeret, mert a kenyér olyan nagy volt, hogy elég volt 2-3 napra. Jaj, de jó volt az a nagy, gömbölyű, köménymagos kenyér! Délben elmentünk a frissen sült kenyérért. Mire hazaértünk vele, egy kicsit letördeltük és megeszegettük a jó lisztes, ropogós héját.

Dél előttként néha segítenünk kellett otthon a takarításnál. A söprést a Paula csinálta, de kellett egy kicsit segítenünk törölgetni. Annyit törtem össze, mint ami belefért, úgy hogy a törölgetést nálam nem nagyon forszírozták. Kellott hátravinni a szemetet és beönteni abba a tartályba, a kert sarkánál. Segítettünk egy kicsit a gabonát lapátolni, vagy gyümölcsöt pucolni. Sokat nem segítettünk. Néha segíteni kellett gyümölcsöt szedni, meg a gyümölcsöt a kertből az előszobába behozni. Ha egrest kellett szedni, olyankor igyekeztünk meglógni, mert az szúrt. Ribizlit, vagy málnát sem szerettünk szedni. Enni igen, de szedni nem. Zöldbabot sem szerettünk szedni, mert az meg olyan laposan lent volt a fák tövében, alul. Minket nem lehetett azzal büntetni, hogy nem kapunk enni, mert kimentünk a kertbe gyümölcsöt enni.

Kétszer egy héten kimentünk a nagymamával a piacra és segítettünk neki a szatyrot vinni. A piacon megvett élő, összekötözött lábú libát haza kellett hozni. A libákat aztán otthon hizlaltuk, naponta háromszor tömték kukoricával, amit egy nagy vas lábosban főztek sóval. Azt imádtuk enni, de nem minden nap főztek ezt. Amikor ez friss, meleg és puha volt, akkor nagyon szerettük ezt enni. Nem minden héten öltek libát. Azt, ha jól emlékszem, három, vagy négy hétig kell tömni, mielőtt leölik és kettőnél több libát, sohasem tömtek egyszerre. Egy liba elég volt két hétig, mert hét közben volt csirke, kacska, pulyka, galamb, meg más hús is. Ha csirke volt ebédre, akkor azt kellett vinni a sacherhez, és aztán hazahozni. Nem mi

pucoltuk azt, hanem a Paula, ezt ő irtó gyorsan, ott hátul a szemétnél csinálta. Ha libát pucolt, a pehelyrészt külön tette, mert azt gyűjtötték. Az akkor is drága volt, és most is drága. Húst a kóser mészárszékben vettek, vagy külön vágattak. A Steiner Oszkár kóser mészáros üzlete ott volt a Fő utca másik oldalán, a kápolna után. Nem minden nap vettek friss húst, csak úgy kb. kétszer egy héten. A hideg pincékben a hús elállt 1-2 napig. Most már nem emlékszem, hogy hol vették a halat, azt hiszem, a halat házhoz hozták. Sajtot a Frigyes bácsi hozott Óvárról. Túrót pedig mi magunk csináltunk, otthon.

A meleg ebédet a Paula főzte, a nagymama megmondta neki, hogy mit főzzön. A nagymama nemigen főzött, de a Paulát ő tanította meg főzni. Viszont a süteményeket mindig a nagymama csinálta. Ezen kívül a nagymama diót tört, befőzött. A rengeteg befőttet általában a nagymama csinálta a Paulával, akkor a nagymama mindig ott volt. A nagymama segített a takarításban is, és vásár napokon néha egy kicsit az irodában. Meg foltozott, és a kertben is mindig volt csinálnivaló. Aminél a nagymama általában kint volt, az a libamájsütés, meg a töpörtyüsütés volt. Ha a Paula metéltet, vagy nudlit csinált ebédre, azt az udvarra kitett és fehér abrosszal letakart asztalon, a napon szárította. Délelőtt mi gyerekek gyakran ott lábatlankodtunk a konyhában. Segítettünk egy kicsit keverni a Paulának. Néha kunyeráltunk tízórait is. Nem mintha éhesek lettünk volna, hiszen nem volt olyan sok idő reggeli és ebéd között. Inkább azért kunyeráltunk, hogy ne kelljen közben valamit csinálni. Tízóraitra gyümölcs volt és néha pirítós kenyér, vagy lángos. Lángost olyan napokon csináltak, amikor kenyeret sütöttek. Olyankor egy darab kenyértésztát körülbelül egy újni vastagon egy tepsibe terítettek. Ezt egy villával megmintázták, és jó vastagon meghintették sóval és köménymaggal. Berádlizták kockákra, és otthon sütötték meg, nem a péknél, mint a kenyeret. Miután melegen kivették a sparherből, libatollal megkenték libazsírral és kockákra törték. Nálunk a lángost tepsiben sütötték, nem forró zsírban.

Ebéd. Mindig pontosan délben 12-kor, harangszóra volt ebéd, ahol felnőttek és gyerekek együtt ebédeltek. Bár a Frigyes bácsi egy felnőtt ember volt és már mindent ő vezetett az üzletben, de mégis az nem létezett, hogy ő, ha nem volt éppen üzleti úton, ne legyen harangszóra délben otthon az ebédre, és este 7-kor vacsorára. A konyha melletti szobában ettünk. Ott volt egy nagy négyszögletes asztal, annál ettünk. Az utcára néző ebédlőben csak nagy ünnepnapokon ettünk, vagy ha látogatók jöttek. Nyáron jó időben, kint ebédeltünk a kertbeli fedett, fából épített szaletliben, az ott volt a konyhához közel. Az első világháború után lebontották a szaletlit. Azután nyaranta az udvaron ebédeltünk, a vadgesztenyefa alatti asztalnál. Minden nap valami más volt ebédre. Mosonban egy hónapig nem etted ugyanazt, mert ráérték főzni. Majdnem mindig volt ebédre leves, hát valamivel meg kellett tömni azt a sok embert. Például volt húsleves, benne rengeteg aprólékkal és kifőtt tésztaival. A leves után nem volt minden nap húsétel, gyakran meleg tésztát adtak második fogásként. Sütemény, vagy torta többnyire csak pénteken, és szombaton volt. Nem a spórolás miatt, hanem azért, mert ez így volt szokás. A leves után nagyon sokszor volt lekváros derelye, barátfüle. A derelye nem mindig volt krumplis tésztából. Volt kelt tészta, diós metélt, nudli, krumplis nudli. Grízes metéltet is gyakran csináltak, azt nagyon szerettem. Csináltak néha prószát, amit imádtunk. Az egy kukoricalisztból készült kukoricamálé. Jó libazsírral csinálták, és mazsola is volt benne. Isteni könnyűre csinálta azt a Paula, az nagyszerű volt. Néha volt káposztás rétes, és nagy ritkán krumplis rétes is. Csirkén és a többi szárnyason kívül gyakran volt galamb is. A galambokat mi tenyésztettük. A galambot is el kellett vinni a sachterhez, mert semmi olyan húst nem ettünk, amit nem a sachter vágott le. Hal is gyakran volt. Csináltak diós halat, paprikás halat, rántott halat, halkocsonyát. A sárgarépás diós halat többnyire valami hegyes orrú halból csinálták, azt hiszem, az csuka volt. Érdekes, hogy gefilte fisch sosem volt nálunk, még szombaton sem. Ezen kívül csináltak borjú tüdőt, töltött paprikát, töltött karalábét. Újévkor, de néha máskor is, volt libaaprólék gesztenyemártással. Céklából csak salátát csináltak, cékla levest nem. Volt sokféle főzelék: spenót, zöldbab, zöldborsó... Hetente néhányszor, de többnyire péntek délben tejes ebéd volt. Nem volt

megszabva, hogy a hét melyik napján legyen tejes étel, csak az, hogy mennyi idő kell, hogy elteljen tejes és húsos étel evése között. Ilyenkor volt például meleg tejleves, vagy valami más tejes leves, például tejes krumplileves, vagy tejes bableves. Azt mind lehetett tejfellel és vajjal csinálni, szóval nem kellett libazsírral behabarni. A leves után olyankor gyakran volt túrós metélt. A főtt tésztát mindig otthon gyúrták, azt a konyhában a márványasztalon csinálta a Paula. Nyáron, tejes napon néha hideg ebéd volt, például túró tejfellel, vagy hideg tökfőzelék.

Délután. Mi gyerekek várunk, hogy az ebéd lemenjen, és délután lemehezzünk a Dunára úszni. Korcsolyázni egyikünk sem szeretett, úszni viszont mindnyájan nagyon szerettünk. Ha jól emlékszem, a Lili fel mert ülni a Frigyes bácsi biciklijére is. Fürdőszezonban már alig vártuk, hogy meglóghassunk úszni. Ebéd után rögtön szedtük a cuccunkat és mentünk. Néha vittünk magunkkal almát, vagy körtét uzsonnára. A Frigyes bácsi is jött néha velünk, habár ő többnyire ebéd után lefeküdt egy kicsit aludni. Eleinte a strandra jártunk, abba a fakalibába, aminek csak oldala volt, de teteje nem. Vanicsek néni, úgy hívták a fürdős nénit. A nők kalibája mellett volt a férfiak vetkőzője. Mindig kukucskáltunk. Nagyon hamar meguntuk a strandot és miután jól tudtunk úszni, és a Frigyes bácsi megengedte, kimentünk a szabad Dunára úszni. Eleinte a Frigyes bácsi felügyelete alatt mentünk, később egyedül is. Később majdnem mindenki a szabad Dunára járt úszni, és nem a strandra. Először is a strandon fizetni kellett. Ezen kívül oda vissza kellett menni. Nekünk sokkal egyszerűbb volt fentről leúszni a strandig, és akkor vizesen gyalog följönni. Sokszor felmentünk félig Óvárig, és onnan úsztunk le. Mondanom sem kell, hogy számtalanszor elúsztunk a vízimalmok mellett. A strand felett ugyanis volt két malom. Mindig balhé volt ebből, ha megtudták otthon. Később azért már megengedték. Leúsztunk a hivatalos strandig. Mi mind jól úsztunk, de a Lili tudott gyors úszni, és fejest ugrani is. Azt én sohasem csináltam.

A Dunára menet többnyire egy pokróc alatt vettük föl a fürdőruhát, vagy már eleve fürdőruhában mentünk le. Nagyritkán a Horváthék Duna utcai házában vetkőztünk le, akkor is inkább az Ilka néni szobájában, ami a házukban hátul a konyha mellett volt. A Teréz tant gőzfürdőjében pláne ritkán vetkőztünk le, mert ha a gőzfürdő üzemben volt, akkor oda be sem volt szabad mennünk, mert ott a férfiak voltak. Nem siettünk haza a Dunáról, többnyire az egész délutánt ott töltöttük, és csak este 6 körül mentünk haza. Még világosban, de mindenképpen még fél hét előtt otthon kellett lennünk, mert különben állt a bál. Amikor hazaértünk, el kellett mesélni, hogy mi volt, hogy volt délután, és segíteni kellett, teríteni a vacsorához, ami mindig pontosan 7-kor volt.

Ebéd után a nagymama egy kicsit lepihent, esetleg foltozott, kézimunkázott, vagy valami hasonlót csinált, úgy körülbelül 4-ig. Akkor mind Zack und Frack felöltöztek, és várták, hogy jön-e vendég. Ha nem volt fürdőszezon, akkor délután 4-kor meg kellett mosakodnunk. Délelőtt fülig koszosak voltunk, de délután meg kellett mosakodni, és fel kellett öltözni, mert akkor kezdődött a vizitelési idő, ugyanis délután jöttek az ismerősök látogatóba hozzánk. Ha vendéget vártak, néha még fürdőszezonban is, már délután 4-re haza kellett jönnünk az úszásból. Ha rossz idő volt, vagy nem volt fürdőszezon, olyankor délután otthon vacakoltunk. Meg kellett tanulnunk varrni, ehhez a nagymama ragaszkodott. A Lili is megtanult Mosonban géppel varrni, én is megtanultam. Megtanultam kötni és horgolni is. Kézimunkázni, meg hímezni is kellett volna, de ezt nagyon utáltam és nem csináltam. Szóval délután néha varrtunk, babát csináltunk, vagy más hasonló dologgal szórakoztunk. Én rengeteg mindent varrtam és csináltam. Babákat csináltam, magam készítettem a schnittet is hozzá. Az úgynevezett Seppie baba volt a specialitásom, az egy ilyen tiroli baba volt. Pénzt kerestem vele, mert egy csomó ilyen babát eladtam. Nyári táskákat is csináltam, kalapot is. Egyszer, amikor a Klári is lent volt nyaralni, ki vasaltam a fején egy kalapot. Szőnyeget is csináltam, rámán. Be is törtem a rámával az ablakot. Én mindenből szerettem egy példányt csinálni, babát azt többet is. Akkoriban divatosak voltak az ilyen gömbölyű párnák.

Cikkelyekből voltak kötve, és egy bojt lógott a közepén. Amíg az elsőt csináltam, addig nagyon tetszett, a harmadik már nem. Időnként járt hozzánk egy házi varrónő is, úgy hívták, hogy Fraulein Nellie. Egy vénkisasszony volt, magas ingnyakkal, nyakkendővel. Rém jópofa volt a Nellie kisasszony. A gyerekszobában dolgozott, mert ott volt a varrógép.

Amikor még Mosonban laktam, a nagymama tanított engem zongorázni. Négykezesezni kellett vele. A nagymama jól zongorázott és szép hangja volt. Amikor anyukáék felvittek magukhoz Pestre, akkor abbamaradt a zongoratanulás, de néhány évvel később elkezdtek hegedülni taníttatni. A nyári szünidők alatt a mosoni Geiger hegedűművészhez küldtek gyakorolni, hogy ne felejtsem el az év közben tanultakat.

Egyszer egy évben a Frigyes bácsi felvitt bennünket Óvárra a Selmeczi cukrászdába. Mosonban nem volt cukrászda, de az óvári kitűnő volt. Volt úgy, hogy délután kimentünk a szaletliba, és ott társasjátékoztunk. Bábszínházat is csináltam, meg színházsdit is játszottunk. Amikor egyszer az egyik gabonakamra üres volt, akkor valami árvíz volt, vagy mi a jó csuda, ott tartottunk egy délután jótékony célú színi előadást az árvízkárosultak javára. Talán azért tettük az előadást délutánra, mert a gabonakamrában nem volt villany az esti előadáshoz. Pokrócból csináltunk függönyt. Talán még 14 éves sem voltam akkor. Fiúruhába öltöztünk, de azért volt férfi szereplőnk is. A Herz Imre udvarolt akkoriban nekem, az ő gatyájában voltam felöltözve. A Herz Imre nem szerepelt, csak a nadrágja, ami rajtam volt.

Valódi színházba nem jártam Mosonban. Hát kisgyerek voltam. Hova vittek volna egy kis gyereket színházba? Anyuka viszont nagyon sokszor volt Bécsben és Győrben. Győrben nagy hangverseny és színházi élet volt. Néha jött Mosonba is valami. Voltak bálók a Weisser Rössl, a Fehér Ló szálloda báltermében. Én soha nem voltam ott bálon, mert az én időmben a Fehér Ló már nem volt olyan, mint régen. A bálokról csak anyukától hallottam. Nem voltak komoly koncertek Mosonban, legfeljebb a tűzoltók rendeztek valamit, néha meg a nőegylet rendezett valamit.

Mi gyerekek, nagyon szerettünk felmenni a nagymamáék zárt padlására. Az volt nekünk a szentély. A padláson tartották a diót. Volt ott fönt egy nádból fonott próbababa, úgy nézett ki, mint egy ronda madárkalitka. A zárt padláson tartották a nagymamáék egy ládában a széderhez használt tálakat, és edényeket. Sok régi levél és levelezőlap is volt ott. Emlékszem a „szépreményű BaruchTeréz kisasszony”-nak címzett levelezőlapokra, azzal a hegyes, gótikus, tipikusan régi írással és gyönyörű régi bélyegeekkel. Régi ruhák és régi könyvek is voltak fent a padláson, azokat nem lehetett lehozni, nem is tudom, hogy miért. Egyszer, amikor már nagyobb gyerekek voltunk, találtunk fent valami régi virágokból csinált koszorút, azt levittük. A nagymama akkor mesélte nekünk, hogy ez a koszorú egy hosszú báli ruháján, a sleppjén volt még abból az időből, amikor a nagypapa udvarolt neki. Sok kotillon is volt a padláson, azok egy dobozban voltak. Tudod, hogy mi volt a kotillon? Azzal ígérték oda a bálon a férfiaknak a táncot. Préselt kép, virág volt a közepén, és tüll, vagy szalag körülötte. Olyan volt, mint egy karácsonyfadísz. Szóval ebbe beleírták, hogy melyik tánc kié. Nekem még van a nagymamától egy-két ilyen kotillon. És az a rengeteg kalap egy ládában! Annyi strucctollas kalap és mennyi külön strucctoll is volt ott! Meg egy ilyen kitömött kakadu. Annyit röhögtünk a kalapokon, meg a padláson levő többi vackon, amikor már nagyobbak voltunk, hogy az nem is igaz. Jó világ volt az nekünk, nekünk az isteni volt!

Vacsora. Mindig pontosan 7-kor vacsoráztunk. Vacsorára meleg étel volt, mindig valami más, mint ami délben volt. Mindannyian együtt vacsoráztunk. Először mindig a Frigyes bácsinak adtak. Eleinte még ugyan a nagypapa vett először, de később ugye a nagypapa már egy kicsit szenilis volt. Általában a nagymama osztott, de legelőször hagyták, hogy a Frigyes bácsi vegyen magának. Ha tejes vacsora volt, akkor csináltak például tejberizst kakaóval, vagy túró tefjellel, és metélttel. Ha zsírosat csináltak vacsorára, olyankor sokszor

volt vacsorára pénecl, mi így hívtuk a piritóst. Pénecl jiddisül szeletet jelent. Zsírral és fokhagymával megkentük, azt nagyon szerettük. Volt néha vacsorára libatöpörtyű tört krumplival. Máskor adtak vacsorára inarszt, az egy olyan libaszalonna volt. Azért hívták inarsznak, mert „von innen”. Ezt úgy csinálták, hogy a levágott tömött liba nyakáról és a melléről levágták a hájat. A bőr alól levették a hájat, ami ilyen vastag volt, és ezt jól befokhagymázták, majd pirospaprikával bedörzsölték. Teljesen olyan volt, mint az abált szalonna, a paprikás szalonna. Csakhogy ez a libaszalonna nincs kifőzve, ez csak ki van fagyasztva. Amikor megfagyott, akkor nagyon vékonyan vágták, nem azért, hogy spóroljanak, hanem a gyomor miatt.

Este. Körülbelül 8-ra lezajlott a vacsora. Addigra a Paula elmosogatott és megágyazott. Nyolc óra tájt a nagymamáék kivitték a padot a kapu alól az iroda elé a járdára, és ott beszélgettek egymással, és a szomszédokkal. Ha több szomszéd is átjött és a pad kevés volt, akkor hoztak még ki bentről székeket. A kapu másik oldalán ült két széken a Paula és az Ilka. Kicsit dumálgattak a nagymamáék is, a cselédek is. Megtárgyalták a világ sorsát. Este 10-kor ment mindenki lefeküdni, de előfordult, hogy a nagypapa már egy kicsit korábban bement, mint a többiek.

A Lili meg én vacsora után többnyire elmentünk a korzóra a fiúkkal haverkodni. A korzóra nem öltöztünk olyan nagyon ki, nem volt az olyan elegáns. Mindegyikünknek megvolt a saját udvarlója. A Lili is külön ment a lovagjával, én is külön mentem a lovagommal. A korzón főleg hozzánk hasonló taknyos srácok sétáltak. A Neumann Ottó is ott sétált, a két Goldberger fiú is. Azok még Bécsben is udvaroltak a Lilinek. A velem nagyjából egykorú Friedmann Pali nekem udvarolt, az haverom volt. A Friedmann Maxi is udvarolt nekem egy kicsit. Ő a Pali mamájának, a Paulának volt a legfiatalabb testvére, nálam valamivel idősebb, de azért fiatal. Szóval, főleg fiúkkal voltunk körülveve, haverok voltunk. Ott sétáltunk fel és le a Fő utca másik oldalán a kápolna és a Fehér Ló szálloda között. Nem mentünk be a kávéházba, mert azt nem engedték volna meg nekünk, de ez nem is jutott az eszünkbe, mert hát ki a fene akar leülni. Pontosan 10-re vissza kellett, hogy legyünk a korzóról, mert kellett lefeküdni menni.

Vallás és ünnepek. A nagyszüleim vallásosak voltak. Megünnepezték a sabbeszt, tartották az ünnepeket. A nagymama nagyjából kóser háztartást tartott. De azért nem tartottak be minden szabályt hű de olyan pontosan. A dédnagymamának, a Baruch Katinak nem volt parókája, csak olyan hajrolníja. Jól emlékszem arra, amikor ezt megtudtuk. A mosoni hálószoza egyik sarkában állt egy nagyon édes kis asztalka. Egyszer, amikor gyerekek voltunk, találtunk abban az asztalkában olyan hajrolnikat. Persze mindegyikünk a fejére rakta. Megkérdeztük, hogy ez mi. „Ez a dédnagymama sejtlije volt”. – „Hát mi az a sejtli?” – kérdeztük. Akkor a nagymama elmagyarázta, hogy a dédnagymama a haját előre tette, és a sejtlit a haja közé tette, hogy mégis legyen benne... A nagymama elmondta, hogy egy ideig ő is csinálta ezt, amikor még fiatalasszony volt, de később már nem. A mi családukban nem volt kopaszra nyírt nő.

A Frigyes bácsi már alig-alig tartott valamit, nemigen tartotta az ünnepeket, vagy a kóser szabályokat. Azért a nagyünnepet tartotta a nagypapa miatt, és széder este is ott volt, habár végig hülyéskedett az egészet. Egy keresztény nő, az Ilka néni volt a barátnője. A Frigyes bácsi gyakran vásárolt kolbászt a keresztény hentestől, az Ördögthől. A kolbászt és a szalonnát az egyik kamrában, vagy az udvaron ették, a lakásba nem vitték be, mert tekintettel voltak a nagypapára. A Frigyes bácsi szombatonként eljárt a barátaival biliárdozni a Mocca kávéházba. Hát persze, hogy szombaton nem lett volna szabad ilyesmit csinálni. A Frigyes bácsi fütyült az egészre. Hát egy ember, aki végigcsinált egy háborút, az akkor majd egy nagy gezereszt csinál az ilyesimből. (Gezereszt: csinálni, nagy ügyet csinálni. A héber gezerotból származik). És ilyesemben a nagymama abszolút modern volt, habár ő maga nagyon

becsületesen tartotta az ünnepeket. Amikor a nagymama 1932-ben felköltözött hozzánk Pestre, tudta, hogy mi nem tartunk kóser háztartást. Azt mondta, hogy nem muszáj megmondanotok, hogy mit eszem, amit adtok nekem, az kóser. A mindennapi főzés a nagymamáéknál nagyjából kóser volt. Nem keverték a tejest és a zsírosat. A konyhában volt egy külön kis kredenc a tejesedény részére, és egy másik szekrény a zsíros edénnyel. Volt egy vastag vörös márványlapos konyhaasztalunk, egy olyan négyszögletes asztal. Arra azt mondták, hogy ha ezt lemosod, akkor tejes, ha újra lemosod, akkor zsíros. Ez már nem volt olyan szigorúan szabályos. Az ételeket úgy kellett főzni, hogy ne kelljen a sparhertra egyszerre tejes és zsíros ételt rátenni, mert azt nem volt szabad. Főzéshez libaszírt használtak. A libát és a többi szárnyast elvitték a sachterhez, aki a zsinagóga udvarán vágta a baromfit. Volt kóser mészárszék is Mosonban, az a Fő utca másik oldalán, a Kápolna téren túl volt. Vettek borjúhúst és marhahúst is, mert egy jó húsleves marhahúsból van. A sachtértől hazahozott húst a konyhában egy vajdillingban kóserolták. Azt egy óráig, vagy meddig kellett áztatni, hogy a vér kiázzon belőle.

Ha egy kést eltréfliztek, az volt a szokás, hogy azt be kell dugni a földbe. Bedugták egy pár napig, vagy meddig, és azt mondták, hogy akkor magához tér a kés. Ez nemcsak nálunk volt szokás, hanem ez általános zsidó szokás volt.

Sabbeszra minden második csütörtökön, vagy péntek reggel öltek egy libát. Abból csinálták a pénteki és szombati vacsorát, és persze a szombati ünnepi ebédet. A szombati ebédre már pénteken megfőzték a libahúsleveset, megcsinálták a libaszírt, vagy a sóletet. Szombaton csak fel kellett ezt melegíteni. A sólet egy vasfazékban sült, amit betettek a sparhert sütőjébe. Szombaton többnyire sólet volt és a sóletben gyakran volt liba. Befőzték a paprikás grízzel töltött libanyakat, a halslit. Én imádtam ezt. Néha a libanyakat hússal töltötték meg, de a legjobb az úgy volt, ha liszttel, paprikával, grízzel és jó sok libaszírral volt töltve. A sóletbe néha belefőztek kemény tojást is héjastul, ami szép barna lett, vagy egy egész hagymát, ami szintén elszínesedett.

A barchesz az ünnepre előre készen kellett, hogy legyen. Ezt otthon sütötték a sparhert sütőjében. Minden péntekre és szombatra kellett barchesz, azt hiszem, négy barchesz kellett sabbeszra. Ez péntek délután már ott kellett, hogy legyen, mert pénteken, mire a nap lemegy, már mindenkinek „frakkban” készen kellett lenni.

A péntek esti gyertyagyújtás nagyon jó volt. Azt vacsora előtt a nagymama csinálta. Be volt kötve a feje kendővel. Meggyújtotta a gyertyákat, és akkor odaálltunk a nagymama elé. Péntek este nagypapa templomba ment, a Frigyes bácsi már nem mindig ment vele. Miután hazajöttek, a nagypapa imazsinórral és egy olyan kis talesszel imádkozott. Péntek este és szombat délben a nagypapa levágta a barchesz végét, és abból ilyen kis katonákat tördelt és akkor „magy lechem min horec”, egy áldást mondott a barcheszra és az volt az ünnep. Pénteken sokszor a húsleves után libaaprólék volt tört krumplival vacsorára. Volt sütemény és kompót is.

Úgy emlékszem, hogy szombat reggel is a hétköznapihoz hasonló reggeli volt: kávé kenyérrel, vagy kaláccsal. Szombaton nemcsak a férfiak mentek templomba, de a nagymama is ment. Mi csak rajcsúrozni mentünk a templomudvarra. Habár a szombati enivaló már pénteken meg lett főzve, de azért a Paula minden szombat reggel befűtött a sparhertbe. Reggel meg kellett melegíteni a tejet, mert azt télen nem itták hidegen, és a szombati ebédet is meg kellett melegíteni. Szombaton a nagymama nem engedte meg, hogy fára másszunk, mert a szombatot ő ünnepnek tartotta. Azon viszont sokat röhögtem, hogy mindig szombaton volt a nagytakarítás. A Paula csinálta a takarítást, de a nagymama is segített. Valahogy úgy gondolták, hogy az nem számít munkának. Szombaton takarítottak azon a címen, hogy az praktikus, mert olyankor nem kell vásárolni menni, nem kell főzni, csak melegíteni, és ezért

van idő a nagytakarításra. Ilyenkor kihordták a szalonból és az ebédlőből az összes bútort az udvar felőli nyitott folyosóra. Ezt a két szobát hetente csak egyszer takarították, a többi szobát viszont mindennap ki kellett takarítani.

Szombat este meggyújtottak egy széles, négy viasz szálból fonott hosszú gyertyát. Az asztalon egy pohárban volt bor és mellette egy nagyon szép ezüst doboz. A dobozban volt szegfűszeg, vagy valami hasonló szagos vacak. Igen jó szaga volt, azt kellett szagolgatni. Áldást mondtak, és a borral kioltották a gyertyát. Ez volt a sabbesz kimenetele, vége. Szombat vacsorára általában valami könnyebbet ettünk, mert a nagy ünnepi ebéd után mindenki tele volt. Ilyenkor például töpörtyű volt tört krumplival, vagy libamáj.

A Púrimot, a farsangot is megünnepeztük Mosonban. Kisgyerekkoromban, amikor még a nagymamáéknál laktam, púrimkor beöltöztem a padláson tartott göncökből jelmezbe. A speizban levő sublód is tele volt mindenféle antik, régi dolgokkal. Mindent magunkra raktunk! Csipkeszoknyát, alsószoknyát, kalapot, mindent. Én vettem a hegedűmet és mentünk házról házra kabarézni. Látogatók is jöttek púrimkor hozzánk. Púrimra nem mentünk le külön Pestről, ezt a maskarásdit még, mint kisebb gyerekek csináltuk. Púrimra sütött a nagymama isteni flódnit és kindlit. A diós és mákos kindli szélét így, az ujjával megnyomkodta, hogy hullámos legyen.

Pészáhkor viszont mindig lent voltunk Mosonban. Arra gyakran lejött a Dezső bácsi is, anyukáék is, szóval szép számmal voltunk. Már egy-két nappal pészáh előtt kezdődtek az előkészületek. Kirámolták a szekrényekből az év közbeni edényeket, és kisikálták a szekrényt. Kihordták az év-közbeni élelmiszert, a rendes lisztet, cukrot, mindent a speizból és áttették az egyik gabonakamrába. Kirámolták a kiselőszobában levő handspeizet is. A padláson levő óriási nagy ládából lehordták a húsvéti edényeket. Az a láda akkora volt, mint ez az asztal. Abban a ládában tartották év-közben a húsvéti szervizt, edényeket, és evőeszközt. Húsvéti különleges lisztet, cukrot, és más élelmiszert vettek, és most azok kerültek a speizba. Megrendelték a húsvéti bort és a maceszt is. A handspeiztől kezdve az egész házban olyankor csak húsvéti dolog lehetett. A nagymamáék csak maceszt ettek pészáhkor, de nekünk gyerekeknek külön süttettek kenyeret, amit az első kamrában egy asztalra tettek, mert a lakásba nem volt szabad bevinni. Hát ott volt a négy unoka, Fraulein, anyuka, apuka, esetleg a Dezső bácsi is, na meg a Frigyes bácsi és a Paula. Ki tud ennyi embert maceszsal megetetni? A kamrában azon az asztalon volt minden egyéb is, felvágott is...

A szédert mindig az ebédlőben tartották. Széder este megterítették ott a nagy kerek asztalt. Kítették a széder tálat. Az egy kerek, többszintes tál volt, aminek felül volt egy füle és alul volt talán három lába. Az alsó részben egy olyan függöny mögött egy hímzett zacskóban körülbelül három lap macesz volt. A macesz tasakra a széder asztal képe volt hímelve, és az asztal köré héberül a Hagadáh-ból vett idézet: „Ez a szenvedés kenyere...”. A szédertál felső részén öt kinyúló karon egy-egy kis tál volt. Azokban a tálakban volt kemény tojás, torma, meg valami kis sült darab. Lejjebb kis tálakban volt zeller és hrajszesz. Külön volt reszelt torma és sós víz. Volt egy salátalevélben összekevert darált dió, citrom és cukor. Hát az isteni jó volt, abból mindig lopkodtunk. Az asztalon mindenki részére volt egy-egy borospohár és egy külön pohár a prófétának, mert az volt a szokás, hogy várták az Illés prófétát.

Este először a férfiak templomba mentek. Mi gyerekek nem mentünk este a zsinagógába, csak a nagypapa és a Frigyes bácsi ment. Hazajöttek a férfiak a templomból azzal, hogy „éhesek vagyunk”. Kezet mostunk és leültünk imádkozni. Azt mondták, hogy cövám, cö izé, cö nemptudoménmicsoda, és akkor bedugták az ujjukat a borospohárba, és ippeg, hogy megnyalták. Akkor vettünk a szédertál tálacskáiból, azokból a jelképes ennilókból. A szédereste elején a legfiatalabb gyerek kérdésére a nagypapa elmondta, hogy „marid sata aleilam em miko alelaus”, azaz „miben különbözik ez az éjszaka a többitől”. El

kellett mondani a maristant. Belenézünk a könyvbe, hát teljesen kívülről nagyon ritkán sikeredett. Akkor volt a góde, ami az egyik oldalon héberül volt, a másik oldalon pedig németül, a könyv meg volt így felezve. Nem a hébert olvastuk, hanem a németet. De azért kellett a hébert is olvasni. Ha láttuk, hogy valaki lapoz, akkor mi is lapoztunk egyet. A nagypapa a szédereste elején még csinálta pontosan a dolgokat, de aztán minél jobban rendetlenkedtünk mi gyerekek, annál jobban sietett. Amikor már nagyon zajlott a felolvasás, akkor mi már kanállal csörömpöltünk. Amikor a nagymama már látta, hogy a szédereste első része a vége felé közeledik, akkor kiszólt a Paulának: „Paula, már lehet kifőzni a maceszgombócokat”. A vacsoránál elsőnek macesz gombócos libaleves volt, utána jött a becsinálnak nevezett libaaprólék szafttal, tormasztaftban, vagy almaszószban. Süteménynek volt csokoládés- kakaós macesztorta, vagy rakott macesz, amit tojással, darált dióval és cukorral csináltak. Nagyon jók voltak ezek a húsvéti torták.

A vacsora végén kinyitották a kiselőszoba felőli ajtót. Ez volt az élja óve, hogy jön a vendég, mert várták az Illés prófétát. Tulajdonképpen a vacsora után újra le kellett volna ülni, felolvasni. Talán egyszer, vagy kétszer a nagypapa ilyenkor még egyszer leült, de azt már tíz perc alatt elvégezte. Akkor, a szédereste végén volt a maceszlopás is. Előzőleg a nagypapa széke mögé odatettek egy szalvétában mit tudom én hány darab maceszt. Nem volt sok. Hát annak van egy rendje, hogy amikor itt és itt tartasz a könyvben, akkor most az egyik gyerek ellopja a nagypapa háta mögül a maceszt. A nagypapa úgy tett, mintha nem vette volna észre, és amelyikünk megmutatta a nagypapának az ellopott maceszt, az ajándékot kapott érte. Hát ha nem is jött a próféta, de addigra már gyakran jött valami vendég, és akkor persze már ment a traces.

Húsvét reggelire maceszos kávé volt. Beletörték a maceszt a bögrébe, azt jól megnyomkodták, ráforrázták a tejet és a kávé. A tej vastag fölére még külön egy maceszt tettek. A macesz persze rögtön elázik a kávéban, és úgy laktat, hogy az csuda. Az nagyon jó volt.

Nagyünnepekor egy hét iskolaszünet volt, olyankor mindig lementünk Mosonba. Először volt a bűnbánati ünnep. Az Isten akkor, újévkor vizsgálja meg minden egyes ember tettét, és nyolc nappal később Jom Kippúrkor hoz ítéletet, akkor dönt élet és halál fölött. Újévkor a nagymama valamikor délelőtt, még mielőtt templomba ment volna, az udvaron egy élő, összekötözött lábú tyúkot forgatott meg háromszor a feje fölött. Ezt azért csinálta, hogy az előző évben elkövetett bűneit levezelje. A férfiak a templomban verték le a bűneiket, mondták, hogy cö dám, meg nem tudom én micsoda. Újévkor mindenféle édeset ettünk, hogy édes legyen az újév. Volt almakompót, sárgarépa, különleges kerek mazsolás barchesz. Ilyenkor gyakran volt gesztenyemártásos libaaprólék. Újévkor nem volt szabad paradicsomosat csinálni, mert az savanyú. Úgy volt, hogy ha a szombat beleesik az újévbe, akkor az a szombatok szombatja, az a lehető legnagyobb ünnep.

Nyolc nappal újév után volt a nagyböjt, a hosszú nap. A böjt előtti este csak könnyű vacsora volt, mert a böjt már este kezdődött. Már a böjt előtt meg lett főzve és előre megsütötték a kuglófot, amit aztán a böjt lejártával vágtak föl. A nagymamánk böjtöltek, a nagyünnepet még a Frigyes bácsi is tartotta. Elmentek templomba és várták, hogy kimenjen a böjt. Nagyböjtkor a nagymama is ment a zsinagógába, akkor a nők is mentek. Mi gyerekek ilyenkor mindig mentünk a nagymamát meglátogatni a templomba és vittünk neki virágot. Én ezt nem tudom megérteni, mert a nagymama nem volt ortodox. Azt sem értem, hogy volt szabad nekünk virágot vinni. Se retikült nem szabad vinni, se pénztárcát, se semmit. Hát virágot, hogy szabad vinni? Hát az is csomag. De mi vittünk bizony virágot a nagymamának. Az ott a templomban egy külön műsor volt. Mi odaültünk a karzatra a nők közé. A templomban a nők egy olyan elég ritka rács mögött ültek a karzaton. Amikor már nagyobb lány voltam, a Fenákel, a kántor udvarolt nekem. A templomban a Fenákel felnézett, én

lenéztem, nagyon jó volt. A Fenákel később a Csáky utcai zsinagógában volt kántor, gyönyörű hangja volt. Azt hiszem, a háború alatt elhurcolták és kivégezték. Nem ültünk egész nap csak úgy szépen bent a templomban, kimentünk a zsinagóga nagy udvarára hülyéskedni és tracssolni. A gyerekek időnként kint rajcsúroztak. Akkor kijött a nagypapa, és mondta nekünk, hogy: „Menjetek haza és nézzétek meg, hogy jött-e posta. Ha valami nagyon fontos jött, akkor a Paula nyissa ki és szóljon!” Nekünk persze nem volt szabad az ünnepen kinyitni a levelet, de a nagypapát izgatta, hogy mi jött és ezért kérte, hogy a Paula, aki persze keresztény volt, nyissa ki és szóljon.

Sátoros ünnepkor mindig a házunk udvarán a Lujza néni része előtti két diófa között állították föl a sátrat. Én nem is emlékszem, hogy nálunk külön sátor lett volna. A Lujza néniék soha nem aludtak a sátorban, csak ott ettek. Mi sohasem ettünk a Lujza néniék sátrában.

A szukkot, a sátoros ünnep utolsó napja, a szimhesz tajre, a tóra ünnepe. Akkor a templomban a rabbi körbement a tórával és mi gyerekek kis zászlókat tartva mentünk utána és persze rendetlenkedtünk. Ez egy nagyon szép szokás volt, ezt nagyon szerettük.

Chánukkát is ünnepeltünk Mosonban. Az ebédlő utcai ablakába kitették a szép, előkelő nyolcágú menorét, és minden nap reggel eggyel több gyertyát gyújtottak meg rajta. A gyerekszoba ablak nagyon mély belső párkányára pedig egy kis fatuskót tettek. Az a belső párkányszerű ablakdeszka a vastag fal miatt olyan mély volt, mint az az asztal. Arra a fatuskóra nyolc kis színes gyertyát állítottak és még egyet külön. Az a külön gyertya volt a samesz, az egy. Azzal gyújtották meg egyenként a tuskón levő kis karácsonyfa gyertyákat.

A mosoni házunk a nagymamáék háza Moson Óvár felé eső végén volt. Egy 1786-ban épült, olyan parasztkúria típusú ház volt, az építési év rá volt faragva a Fő utcai íves kapunk zárókövére. A Sándor bácsi és a nagypapa 1875 körül vette meg az épületet. A gabonakamrák, - melyek a gabonaüzlethez kellettek -, hátul voltak, egy újabb épületrészben. Széles, boltíves volt a kapubejárat, ott tartottuk a padot, amit este kivittünk az utcára. Az udvar Lujza néniék felé eső oldalán volt a kút. Csak a kútból lehetett vizet venni, mert a konyhában és a szobákban nem volt folyóvíz. Fürdőszoba egyáltalán nem volt az egész házban. Be kellett hordani a kútról a vizet a fürdőkádba, és a mosdókba.

Az iroda a házunk bejárati kapuja mellett, a mi oldalunkon volt. Az irodának volt egy utcára néző ablaka, a bejárata pedig egy lezárható dupla ajtó volt a fedett folyosóról. Az irodában volt egy nagy kassza, két íróasztal és egy rács. A rács mellett volt egy olyan pult, mint egy könyvelői pult. Az egyik fiókban mindig volt cukorka, abból gyakran csórtunk. Volt az irodában egy kis mosdó, egy bőrkanapé is, azon aludt a Frigyes bácsi, amikor anyukáék Mosonban voltak. A Frigyes bácsi halála után a Frankl Erzsébet egy kézimunkaüzletet nyitott a volt irodában. Az üzlet részére egy új ajtót törtek az utca felől.

A nagyszüleim lakása az iroda mellett volt. Az utcai fronton volt a szalon és az ebédlő, a többi helyiség pedig az utcára merőleges épületszárnyban volt és az udvarra nézett. Mindkét szárnyban a szobák egymásba nyíltak és csak egymáson keresztül voltak megközelíthetők. Az ebédlő dupla ajtajához egy lépcsőn kellett fellépni a kiselőszobában. Ha rosszak voltunk, büntetésből oda zártak be bennünket a két ajtó közé. Az ebédlőben csak ünnepekkor, vagy olyankor ettünk, ha vendégek voltak, különben mi mindig a gyerekszobában ettünk. Az ebédlő bútor és a szalon bútor teljesen egyforma volt a nagymama és a Lujza néniék lakásában, mert a bútort teljesen egyformán kapták. Minden egyforma volt, még a bútorhuzat is. A két ablak között volt a zongora. A zongora után, már majdnem a falnál volt egy szép, lábakon álló tükör. A tükör mögött volt a kottatartó láda. A sarokban volt egy cserépkályha, amelyet kívülről, a kiselőszobából lehetett fűteni. A szalonba, amit csak akkor

használtak, ha vendég volt, csak az ebédlőn át lehetett bemenni. Nem volt fűthető, mert nem volt kályha benne.

A konyha nagyon nagy volt, nem volt benne se folyóvíz, se lefolyó. Volt egy négyszögletes, vörös márvány tetejű asztal a konyhában. A fürdőkád is a konyhában volt. A kád mögött volt valami kályhaszerűség a fürdővizet melegíteni. Hetente egyszer fürödtünk, olyankor a kúttól be kellett hordani a vizet a kádba, és a fürdő után ki kellett trógerolni a piszkos vizet.

A gyerekszobába csak a konyhán át lehetett bemenni. A gyerekszoba eredetileg az Arthur, az Ilona, anyuka, meg a nagymama többi gyerekének volt a szobája. Akkor biztos volt benne gyerekágy, de amikor mi odakerültünk, akkor már csak egy nagy antik ágy és egy kanapé volt benne. Napközben a nagymamáék ebben a szobában tartózkodtak. Ott ebédeltünk és vacsoráztunk is, szóval az olyan volt, mint egy nappali. A gyerekszoba ablaka az udvarra nézett. Egy henger alakú magas vaskályha remekül átfűtötte ezt a szobát.

A hálóba csak a gyerekszobából volt bejárat, általában a legtöbb szobába csak egy másik szobán keresztül lehetett bemenni. A háló ablaka is az udvarra nézett. Ez a szoba nem volt fűthető, nem volt benne kályha. A hálószoba bútor olyan szép, paraszt-biedermeier stílusú volt. A diófa bútorokat néhány szép faragott rózsza díszítette. A hálónak olyan szép bútora volt, hogy amikor a Frigyes bácsi elvette a Frankl Erzsit, akkor nem azt a szép fehér zománcozott vas cső ágyat használták, amit az Erzszi hozott, hanem a nagymamáék antik ágyát vitték át a szalonba a maguk részére.

A speizbe, ami az udvari szárnyon a háló után következett, csak kintről, az udvarról volt bejárat. A nagy speiznek egy kis ablaka volt az udvar felé és egy másik a kert felé. A speizben nagy, árpával, zabbal, meg a jó ég tudja, mivel teli vajdliok voltak, és azokba az árpa közé volt betéve a tojás. Állítólag abban jól eláll a tojás. A speizben az élelmiszer mellett néhány más vackot is tartottak. Ott lógtak egy naftalinos szekrényben azok a nagy pelerines kocsiskabátok, amiket az üzletünkhöz tartozó kocsisok viseltek régebben, amikor a Frigyes bácsi még kocsival járta a falukat, üzleteket csinálni. A speizbe csak akkor mehettek be, amikor már nagyobb voltam.

A gabonakamrák és a fedett udvar. Összesen hat kamra volt a házban, a kamrák az udvar hátsó felét vették körül. Az első kamrában indult fel a lépcső, és az utolsó kamrában, a hatodikban, már a Lujza néniék oldalán jött le. A kamrákba magasan levő szellőző ablakokon keresztül jött be fény. Télen ritkán volt a kamrákban gabona, ezt csak nyáron tárolták ott. Ez azért volt így, mert a paraszt behozta a gabonát, és ott szárította nálunk. Amikor el tudta adni a gabonát, akkor elvitték. Szóval, a gabona fekbéres alapon volt nálunk, nem a miénk volt.

A fedett udvar a hármas kamra bejárata után következett. Néha a fedett udvart kisudvarnak is hívták. A szentet is a fedett udvaron tartották. Ezen az udvaron tömték a cselédek naponta háromszor a libát és a kacsát.

A kert. A kertbe soha senki nem ült ki, legfeljebb néha mi ültünk ki a szaletliba, vagy a birsalmafa alá enni, vagy beszélgetni. A szaletli, egy olyan kerti pavilon, a kert utcai végében állt. A szaletli fából épített, fedett tornác volt, ahol az ember ehetett, meg ülhetett. A padlója is fa volt, három lépcső vezetett fel rá, hogy ne legyen nedves, vagy sáros. Nagyon szép volt a szaletli a faragott oszlopaival és a díszes tetőszerkezetével. Az oldala olyan bábos, lyukasztott részekből volt összerakva. A széle mentén volt egy lóca, középen pedig egy nagy hosszúkas asztal állt. Mi gyakran ettünk ott nyáron. A Lilivel gyakran felmáztam a szaletli tetejére, mert onnan remekül kiláthattunk a kerítés felett az utcára és láthattuk, hogy ki jön és megy. A szaletlivel ellentétes irányban állt egy hatalmas birsalmafa. Az egyik ágán – amelyik

egész alacsonyra lelógott, - mindig lógott a hinta. Később aztán már az ágon is hintáztunk... A fa törzse körül volt egy kerek asztal és a körül pedig egy ugyanolyan lóca, mint amilyen a száletliben volt. Néha ennél az asztalnál reggeliztünk a birsalmafa alatt.

A kert elején, a kertajtóhoz közel rózsák voltak, meg mindenféle más virág. A ház falára szőlőt futtattak fel, habár sohasem volt nálunk rendes szőlő. Itt végig egres és ribizli bokrok voltak, amit mi nagyon utáltunk, mert azt nekünk kellett szedni. A kert hátsó részében, már a ház sarka után volt krumpli, hagyma, rengeteg sárgabarack, apró körte, nagy körte, alma és dió. Gyönyörű papírdió volt. Ezen kívül volt még szeder, egy pár szál kukorica, petrezselyem, sárgarépa... Szóval, ez volt a tulajdonképpeni zöldséges rész.

A hátsó kert legvégén, már a Miska bácsi féle ház kerítés falánál volt a Lusthaus. Az csak egy drótra futtatott lugas volt, ami szőlővel volt befuttatva. Volt ugyan benne egy asztal és egy lóca, de mi sose mentünk oda. Nagy néha nyáron ott is fogadtak vendégeket kávéra, vagy kakaóra.

Moson és a mosoni szomszédok. Amikor én Mosonban gyerek voltam, Moson és Óvár németül Wieselburg és Altenburg, még nem épült össze. Moson vásárváros volt, szerdán és vasárnap volt ott a piac. Mosonban és a környező falvakban az emberek többsége legszívesebben németül beszélt, habár mindenki tudott magyarul is. Mi a város Óvár fele eső végén laktunk. Utánunk még volt öt ház és akkor jött a kiserdő. A kiserdő után is volt néhány ház, de aztán jött a nagy semmi Óvárig. Tőlünk lefele, ott, ahol az Ostermayer utca elágazott a Fő utcából, a Fő utca közepén egy olyan háromszögű kis parkban állt a kápolna. A Fő utca másik oldalán a kápolnától a templomig terjedő részen volt hetente kétszer a piac. A zsinagóga az Ostermayer utca egy mellék utcájában volt. Az Ostermayer utca elején egy rakás zsidó lakott. A Fő utcán lefele tőlünk főleg zsidók laktak. Nagyon sok zsidó lakott Mosonban. Azért a zsidók és a keresztények nem különültek el olyan mereven. Az igaz, hogy a mi szomszédaink főleg zsidók voltak, de például a Fürdős nevű koporsókészítő, vagy velünk szemben a Tóth kocsmárosék és még egy csomó egyéb szomszéd is keresztény volt. Óvár kevésbé volt zsidós, mint Moson, az inkább keresztény volt. Anyuka gyerekkorában létezett Mosonban egy zsidó elemi iskola is, de az később megszűnt, illetőleg beleolvadt az államiba. Gimnázium csak Óvárott volt. A múlt század végén alapított polgári iskola már Mosonon kívül, kb. 1-2 kilométernyire Óvár fele volt. Moson Győr fele eső végén volt a Kühne gyár, a legnagyobb mezőgazdasági gépgyár Magyarországon. Apuka ott volt tisztviselő.

A mi oldalunkon, nem sokkal a kiserdő után állt a Sziráky villa. Egy szép ház volt egy kis toronnyal. Ott a földék, minden a híres kutatóorvos, Manninger professzor családjáé volt. A Sziráky villa után már lassan „aus” volt, még talán volt ott egy-két ház, de aztán már csak gabona volt föl egészen a templomig, a kistemplomig, ami körülbelül a polgári iskolával szemben volt. A házunk másik oldalán, a Zsák utca után volt egy emeletes sarokház. Abban volt lent a Scheiber féle fűszerkereskedés. Az egyik emeleti lakásban laktak a zsidó Kissék. Az öreg Kiss tanár volt. A legfiatalabb fia, a Kiss Józsi a Lili lovagja volt. A Kissék négy fia közül talán egy maradt meg, a többi elpusztult a háborúban.

A Scheiber üzlet mellett volt a Kump fényképész háza. A fényképész után laktak egy emeletes házban a zsidó Sternék. Az öreg Stern fuvarral és gabonával foglalkozott. A velünk nagyjából egykorú unokáik, a Goldberger Ottó és Hans a Sternék lányának a fiai voltak. Ott volt még egy lánytestvér is. A Goldbergerék Bécsben laktak, de a gyerekek Mosonba jártak nyaralni a nagyszülőkhöz. Utánuk következett a Sommerék földszintes háza, az már a kápolna elejével egy vonalban állt. Velük is nagyon jóban voltunk. A Sommer körorvos volt, a családi doktorunk. Minden nap beköszönt hozzánk: „Mi újság Bernát? Mi van?” Persze tegeződtek. A Sommer néni, a Sommer Frida anyuka jó barátnője volt, még itt Pesten is összejöttek. Amikor deportáltak, a menetelés közben Hédervár mellett, vagy hol talákoztam a Sommer

Frida nénivel, akit szintén elhurcoltak. Próbált rábeszélni, hogy lógjunk meg együtt, de nem mertem. Ő kétszer meglógott, de mindkétszer elkapták. Szegény Frida néni, végül nem jött vissza, elpusztult a deportálásban.

A Sommerék mellett volt az Ördögh hentes szép kis boltja. Nagyon jó paprikás szalonnája volt az Ördöghnek. Az Ördögh utáni házban hetente háromszor mozi volt, persze akkor még némafilmeket játszottak. Azután jött a Hoffner ügyvéd emeletes háza, majd továbbmenve a Teutsch patika. A Teuschék keresztények voltak. Az egyik fiúk, a Reinhold, akit mindenki Holdinak hívott, a Frigyes bácsi legjobb barátja volt.

A zsinagóga az Ostermayer utca másik oldaláról nyíló Fürdő utcában volt. Az Ostermayer utca környékén sok zsidó lakott, azt az utcát régebben Zsidó utcának is nevezték. A zsinagóga belső tere egész tűrhetően nagy volt. Hát valamivel talán kisebb volt, mint a Csáky utcai templom, de nem olyan, jaj de sokkal. Mondjuk, hosszában volt kevesebb. Biztos, hogy bele kellett, hogy férjen egy pár száz ember, mert Mosonban körülbelül 700 zsidó élt. A kereskedők és az értelmiségiek nagy része zsidó volt. Amikor még kislány voltam, a Strausz Herman volt a rabbi, később pedig a Klein doktor. Az igen szép hangú Fenákel volt a kántor, az nekem udvarolt. A Fenákel hét közben a Weisz órás és ékszerésznél dolgozott. Később Pesten a Csáky utcai templom kántora lett. Elvitték, és elpusztult. A zsinagógának volt egy nagy udvara. Ünnepeken, kaddisch alatt a fiatalság az udvaron szórakozott. Az udvarban volt a sachter és a kántor lakása.

A Bécsből származó zsidó Geiger hegedűművész gyönyörű villája valahol a zsidó templom környékén volt. A háztulaj az apósa, a Knapp ócskavasas volt. A Geiger elvette a jómódú zsidó Knapp ócskavasas lányát. Nyaranta oda jártam a Geigerhez gyakorolni, persze nem ingyen. Azért jártam oda, hogy a nyaralás alatt ne jöjjenek ki a gyakorlatból. A Neumannék szintén arrafelé, a zsinagóga közelében laktak. A Neumann Margit anyuka legjobb leánykori barátnője volt. Bécsbe ment férjhez, szegényt aztán elvitték és elpusztult.

Tőlünk már egy kicsit Óvár fele, a Fő utca másik oldaláról vezetett egy utca a zsidó temetőhöz. Rézsút szemben velünk állt a keresztény Rabl tejés emeletes háza. Mellettük laktak a zsidó Stadlerék. Esténként gyakran átjöttek hozzánk beszélgetni, odaültek a házunk elé kivitt padra. A Stadlerné Flesch lány volt, a Flesch Károly hegedűművész volt a fivére. A Flesch Károly is Mosonban született. Az apjuk, aki az én időmben már nem élt, orvos volt Mosonban. A mosoni temetőben van egy szép síremléke. A Flesch Károlyt már egész kis korában elküldték a szülei Bécsbe hegedűt tanulni. A rokonai ott éltek Mosonban, de nem hiszem, nem emlékszem, hogy játszott volna ott. A Stadlerné férje, a Stadler Jakab gabonakereskedő volt. Eredetileg festőnek készült, és a müncheni festőakadémián tanult. A Stadlerék utáni második házban lakott a keresztény Tóth bácsi, a kocsmáros. Engem nagyon szerettek az öreg Tóthék, mindig átjártam hozzájuk. Még a Tóth nagymamát is ismertem. Két házzal arrébb állt az emeletes Wertheimer ház. Naná, hogy a Wertheimerék is zsidók voltak, de arisztokrata zsidók. A pesti „Wertheimer és Frankl” cég az ő családjuké volt. A Wertheimerné unokahúgát, a Frankl Erzsit vette el a Frigyes bácsi.

A Wertheimer ház mellett nyílt a Duna utca. Ha a Duna utcán bementél, baloldalt volt a Horváth Teréz fatelepe. A háznak volt nekiépítve a gőzfürdő, az jövedelem volt a Horváth néninek. A gőzfürdőben volt kádfürdő, meg egy nagy gőzkamra, aminek olyan lépcsős padjai voltak. A gőzfürdőbe férfiak jártak, a Frigyes bácsi is odajárt a barátaival. A Fő utca és a Duna utca sarkán állt a Friedmannék szép, egyemeletes háza. A vallásos ortodox zsidó Friedmannék jómódú gabonakereskedők voltak. Érdekes, hogy a kisváros Mosonban hány gabonakereskedő volt: a Friedmannék, a Stadlerék, a Neumann, mi és még mások is. A Friedmann Lipót volt a Chevra Kadisa meg a Talmud társaság elnöke. A Friedmann Paula anyuka nagyon jó barátnője volt. A Paula egyetlen fia, a velünk körülbelül egykorú

Friedmann Pali nekem udvarolt. Ő aztán vegyész mérnök lett a mosoni Timföldgyárban és a bécsi bombázáskor halt meg. A Friedmann ház mellett állt az egyemeletes apácazárda, középen a bejárat felett egy szép tornya volt. A zárda épületében volt az Ostermayer óvoda, anyuka is oda járt óvodába. A zárda után két földszintes ház következett, majd a Weisz ügyvéd emeletes háza. Körülbelül ott volt a piac felső vége. A piacot a Fő utca azon az oldalán, a járdaszélen tartották minden szerdán, és vasárnap. Az árusok a járdaszélen voltak, a kocsik pedig libával és malaccal, az úttesten. Nagy volt a piac, leért egészen a templomig.

A korzó ott volt minden este a Fő utca ugyanazon az oldalán, ahol a piacot tartották. A mosoni fiatalok esténként a korzón sétáltak, és beszélgettek. A korzó rövidebb volt a piacnál, mert arra lejjebb, ahol az a nagy siló volt, már kevesebben sétáltak. Szóval a korzó a Fehér Ló szálloda oldalán volt, de nem ért le egészen odáig.

A Weisz ügyvéd utáni második házban volt egy suszterkellék üzlet, ahol bőrt, pertlit, meg ilyesmit árultak. Azt hiszem, Gerstmannak hívták a tulajt. Az után következett a Weisz órás és ékszerész háza. Néhány házzal lejjebb állt a Löwin Károly háza, ő is gabonakereskedő volt. Kicsit odább volt a Nemzeti Bank emeletes épülete, és mellette egy másik emeletes épület, amiben a Posta volt. Ezt Szente háznak hívták, mert valamikor a Szente volt a postaigazgató, de az én koromban már a zsidó Hirschfeld volt a postamester. A Posta után, a Vilmos-rév utca sarkán állt az emeletes Basch ház. Az üzletük néhány házzal arrébb volt, a Fő utca ugyanazon az oldalán. A Basch textilüzlet egy nagy, kirakatos üzlet volt. A Basch üzlet felénk eső oldalán volt a kóser mézárszék. A Fő utca azon az oldalán továbbmenve, de már jóval a Vasút utca vonalán túl volt a Weisser Röszl, a Fehér Ló szálloda. Hosszú, emeletes ház volt, nagy, boltíves kapuval. Az étterem és a szállodai szobák a földszinten voltak, az előkelő rész a bálteremmel pedig az emeleten volt.

Ha a Fő utca másik oldalán mentél, akkor a kápolnával szemben, ott ahol az Ostermayer utca elágazott, volt a pékség. Oda vittük a kenyértésztát sütni. Néhány házzal arrébb volt a földszintes zöldséges bolt. A mellette levő Neuberger ház után következett a Mocca kávéház. Elég szép, olyan kis finom kávéház volt. A kávéházban újságok lógtak a falon, középen pedig néhány biliárdasztal állt, pontosan úgy, ahogy az szokásos. Meleg ételt azt hiszem, nem árultak, csak kávé, sört, meg más ilyesmit. A mosoni zsidók többnyire ebbe a kávéházba jártak, de a tulaj, a Koppi Pál községi bírósági író keresztény volt. A főúr, a Hoossz, mint hallottam, a háborúban is rendes volt a zsidókkal. A Frigyes bácsi és a barátai a Moccába jártak biliárdozni. Mindenki traccsolt, egy ilyen kisváros, mint Moson az tisztára egy traccshely volt. Mi nem jártunk kávéházba, nők általában nem jártak oda. A Mocca melletti emeletes nagy épület volt a Kühne-ház. Ebben a házban született a Flesch Károly. Itt volt a Sauerék boltja, ahol lisztet, örölt kukoricát, meg ilyesmit árultak. A Kühne ház emeletén lakott a Hirschfeld postamester is. Az egyetlen fiúk, a Karcsi a háború alatt odahozta a kislányát a nagyszülőkhöz. Az öreg Hirschfeldék és a kislány elpusztult a deportálásban. A Karcsi túlélte a háborút és a háború után kereste a kislányát.

Kicsit odébb, nyílt egy sikátor és még néhány házzal lejjebb állt a Kohnék háza, a földszinten volt a férfi konfekció üzletük. Ők az emeleten az üzlet fölött laktak. Volt ott vagy hat gyerek. A két legfiatalabb, az Irén és az Olci, ikrek voltak, azokkal nagyon jóba voltunk. A mosoni ismerősök közül egyedül ők voltak korunkbeli lányok, rajtuk kívül csak fiúk voltak. A Fő utcán továbbmenve, volt egy vaskereskedés, és a mellett az emeletes városháza az anyakönyvi hivattal, ott voltak a polgári esküvők. A katolikus templom a Fő utca és a Vasút utca sarkán állt. A templom előtt vezetett a Vasút utca, a Bahnhof Strassze jobbra, az állomásig. A fiakkerek ott álltak az állomás előtt és várták az érkező utasokat. A Vasút utcánál tovább már nemigen jártunk. Arrafele, még egy kicsit lejjebb, a másik oldalon volt a Fehér Ló szálló és még tovább menve egy nagy gabonarakta, egy olyan siló. Az említett

üzleteken kívül volt még egy edényüzlet, meg egy trafik. Virágüzlet nem volt, mert virág a kertekben nőtt, meg rendelni is lehetett a termelőknél. Takarékos úgy tudom, csak Óvárton volt.

A sok mosoni zsidóból ma már csak, talán ha négy maradt Mosonban. Nagyon sokan elpusztultak a háborúban.”

Nem változtattunk sem a szóhasználaton, sem a fogalmazáson, hogy a korabeli beszéd és élet hangulatát is érezzük. Így emlékeznek a régi mosoni zsidó életről egy Berger unoka. Így viselkedtek, gondolkodtak, éreztek.

Feltétlenül idetartozik, hogy Gálosi Soma „Mosoni Emlékek” (Alt-Wieselburg) 1923-ban Magyaróváron kiadott helytörténetéből idézzünk. Annál is inkább, mert elég széles körben ismert írásról van szó. Nem tudunk arról, hogy nála valaki szívesebben és hitelesebben mutatta volna be a mosoni életet. Itt csak a mosoni zsidóságról szóló részeket idézzük:

„Gálosi Soma: Mosoni Emlékek (Alt-Wieselburg.). Negyven-ötven esztendő előtti időkről akarok emlékezni. Nem látszik nagy időnek egy kis város történetében, de itt még a hetvenes-nyolcvanas években valami maradéka volt a Biedermayer-korszaknak. Az emberek otthonában, berendezésében és életmódjában. Még akadtak régi vitrinek, tükör fiókos secretairek, berakott szubládok, Alt-Wien porcelánokkal, a fogadószobákban még ott állott egy-egy három ágú kanapé, melynek koszorúba hímzett rózsájú vánkósán csendesen dorombolt a fehér cica. Még akadt a ripszgarbitúrás szalonban egy-egy alabástrom-oszlopos, sárgaréz veretű óra, mely csengő hangon verte ki a fertályokat. Még akkor nem hordták őket össze a bécsi, meg pozsonyi régiségkereskedők. És a hozzájuk illő gazdáikat se vitte még el a legnagyobb régiséggyűjtő: a halál.

Első mosoni emlékeim 1883-ra nyúlnak vissza. Annak őszén költöztünk be megyebeli szülőhelyemről a „városba”. Első önálló kirándulásomat, a Duna partjához tettem: csábított a messziről zöldelő túlparti erdő. A mostani Allersdorfer-féle malom fölött egy uszály-hajó volt kikötve, abból hengergettek fel boros hordókat. Talán ez volt az utolsó hajó, mely a Kis-Dunán járt, mert többet már nem láttam. Még évek múlva is ott voltak a kikötő cölöpök a parton. ...

Különböző egyesületek alakítására Mosonban mindig hamarosan akadtak vállalkozó szellemek, igaz, hogy ugyanilyen gyorsan be is fagyott a lelkesedés. Így alakult a katonaság, illetve a tisztikar közreműködésével a lövész-egylet, fel is építettek egy megfelelő lövöldét, hol frissen csapolt sörshordók sem hiányoztak a felszerelés körül. Néhány vasárnap délután vígan ropogtak a puskák és élénk társaság gyűlt össze a lövöldénél, de mivel katonáék rövid időre rá elhagyták a várost, abbamaradt ez a sport. A deszkaépületet, sáncokat elhordták, és ma már utolsó emlékként csak a golyófogó földhányás maradt meg, amely a zsidó temető fala előtt vonul végig. Ez a legmagasabb földemelkedés az egész sík határban és a gyerekek talán még mostanában is vajakálnak az oldalában, ólomgolyók után keresgélve. ...

Egy igen kedves úrhölgy idézte emlékembe a város akkori első mézárszékének képét, hol Weisz Henrik uram mérte segédjeivel a tőke mellett a finom rostélyosokat. Az ajtó melletti kasszában hűsége élete párja szedte be a pénzt. Úgy tíz óra felé az ajtóban megjelent az asszony bátyja: dr. Flesch orvos alakja. (Még írok róla többet, ha a doktorokról emlékezem.) „Öt asszonynak levest!” Ez volt a lakonikus bemondása és aztán tovalebegött nagy galléros köpenyegében, melyet mi pernahajderek elneveztünk „Bacillen mantel”-nek. A jó doktor bemondása annyit jelentett, hogy ő már megtette reggeli körútját betegei között, meglátogatván gazdagot, szegényt egyformán, és talált aznap öt szegény asszonyt, kinek vagy nem volt miből, vagy nem volt kivel főzesse meg a betegnek való levest. A nővére, Weisz

Henrikné, született Flesch Júlia volt a nőgyelet és népkonyha megszemélyesítője, hol minden akció, jegyzőkönyv és adminisztráció, főleg pedig költség nélkül megvolt a segítség. Néha, mikor nagyszámú családjának, - a régi Mosonban majd minden házban 8-12 gyerek ülte körül az asztalt, - már kitálalta a levest és még jelentkezett egy elkésett „igénylő”, kit odautasított a doktor, visszavett a gyerekeitől, hogy csak jusson a rászorultnak. ...

Haidenvolf Ferencz esperes. Már csak kevesen vannak, kik még személyesen ismerték Haidenvolf Ferencz mosoni esperes-plébánost; hiszen már több mint hatvanöt esztendeje, hogy elhalálozott. A plébánia adatai szerint 1840-ben került Mosonba és 1857 aug. 8-án halt meg itten, 64 éves korában. Miről azonban akkor még legfeljebb gyermekkorban levő öregjeink talán csak hallomásból tudnának mesélni, azt hitelesebben mondja el két elsárgult okmányból még most is frissen felénk áradó melegség. Azt bizonyítják, hogy Haidenvolf Ferencz plébános nagy tetterejű, művelt lelkű, a szeretet igéit hirdető és tettekben gyakorló pásztor vala az Úr szőlőjében. Felemelő érzés fog el bennünket, ha ilyen emberről megemlékeznünk alkalom adódik. ...

Hogy a jó plébános nemcsak hirdette, hanem gyakorolta is azt a szellemet, mely ezen írásából kisugárzik, azt bizonyítja, egy másik okmány, melynél hasonló érdekességű alig akad az országban. A zsidó hitközség anyakönyveinek első lapján foglaltatik a plébános sajátkezű németnyelvű bejegyzése, melynek szószerinti fordítása a következő:

„A csász. Kir. Helytartóság főnökének 1851 július 4-én kelt magas körrendelete folytán a Magyar Koronatarománybeli Israeliták szabályszerű születési, házassági és halálozási anyakönyvek bevezetése és külön hitközségek alakítása tárgyában, az összes jelen jegyzőkönyvben név szerint feljegyzett israelita családok és egyének, kik ez idő szerint Mosonyban helyben laknak, önálló egyetemleges hitközségnek jelentkeztek és alakultak, mint ilyenek egy előljáró vezetése alatt, ki azonban a fenti magas körrendelet 3. §-a értelmében csak a vallásgyakorlatot és a kultus-ügyet tekintheti céljának, saját számukra a szükséges születési, esketési és halálozási anyakönyveket bevezették, azok vezetésével én alulírott bíztam meg, és választottam, mivelhogy ezen szép és nemes bizalmat (dieses schöne und edle Vertrauen) kiválóan tisztelem és nagyra becsülöm (besonders ehre und hochachte), ennél fogva Mosony Israelita Hitközsége anyakönyveinek vezetését annál készségesebben vettem át, mert ezen úgy a mosonyi, mint a közel környékbéli községek israelita lakosság születési, esketési és halálozási anyakönyveinek jegyzőjévé történt megválasztásom Moson Vármegye cs. Kir. Főnöke részéről jóváhagyatott, és én az 1851. évi november 15-én kelt 783. sz. átirat szerint erre meghatalmaztattam.

Kelt Mosonyban, 1852 január 1-én Haidenvolf Ferencz s. k.

Mosonyi plébános.”

Utóiratban még meg vagyon említve, hogy a mosoni israelita hitközség 68 családot számol, melyből 36 helyben, 14 Szentmiklós, Mecsér, Magyaróvár, és Lébény községben, 18 család pedig a Szigetközben lakik, együttvéve 276 lélekszámmal. Következik az összes családok conscriptiója az összes megfelelő adatokkal. Ezek után pedig az anyakönyvi esetek mintaszerű pontosságú bejegyzése egészen 1857-ig, azaz a plébános úr bekövetkezett haláláig.

Érdekes még, hogy a plébános minden újszülött világi neve után, az egyházi életben használt, úgynevezett zsinagógai nevet is beírta. Például: Lajos (Eleazar), Éva (Chavo) – mindenütt hibátlanul, a helyes kiejtés szerint írva.

Kétségtelen dolog, hogy a plébános püspöke és felettes egyházi fennhatósága tudtával és engedélyével vezette a zsidó hitközség anyakönyveit, melyek ez által az illető egyházférfiak emberszeretetének, felekezeti türelmességének és nemes liberális musának páratlan dokumentumaivá váltak. ...

Kávéházi és utcai alakok. Az óvári gazdászoknak évtizedeken keresztül volt egy mosoni közös háziszidajuk: ócska ruha, cipő vevője, kölcsönszerző, kisebb összegekre ő maga is bankár. Az egész ifjúság csak „Pici” néven ismerte, az apró termetű, borotvált arcú embert, ki nem éppen szabatos magyarságával és komikus fellépésével mulatságos figura volt. Ezt a komikumot ő maga is kereste, amennyiben a zsargonos beszédet nem hogy elkerülte, hanem mindenkor alkalmazta és a fiatalságot zsidó viccekkel, és nótákkal szórakoztatta. Tegezési viszonyban állott az egész akadémiai ifjúsággal, már úgy „hivatalból”. Az év végén mindenkinél búcsúlátogatást tett és 1 forintért árulta arcképét, melyen mellénymélyedésbe süllyesztett hüvelykujjaival, ferdére felcsapott cilinderével vicclapbeli figurát ábrázolt. Hogy az emberke magából tréfás alakot csinált, az úgy látszik, üzleti berendezkedése volt, nem vallott ugyan valami önérzetre, de ő megélt belőle, eltartotta vele családját.

Persze a gazdászok is rengeteg tréfát űztek vele. Egy alkalommal együtt ül a társaság egy diáklakásban, mikor arra látják kocogni Picit. Nosza, hamar kész a terv az ugratására. Kopognak neki az ablakon, mire benyit. – Szervusztok nagyságos urak! Micsoda szenvedés az ellenségeimen? – Mit akartok? Van-e valami gseft? – Van, - szól a házigazda, és feléje nyújt egy elnyútt, agyonmosott, nyári mellényt. – Wéh’ geschrien! Már itt tartasz te nagyságos lump, hogy már nincs más eladni valód! – mondta megvetően Pici és csak hosszas biztatásra vette kezébe a lenézett ruhadarabot.

Amint azonban nézegeti, forgatja, megérzi, hogy a mellény egyik oldalát valami lehúzza. Kitapogatja óvatosan, hát... három darab ezüstforintot érez benne. Felfedezéséről persze nem szól, hanem összehajtogatja a mellényt, de már kezéből ki nem adja. – Aztán mit adjak ezért a rongyért? – Annak az ára 2 forint 50 krajcár, - szól nyugodtan az ifjú. Pici erre el kezdett ugrálni. – Te teljesen mesüge vagy, elment az eszed. Még annyi pénzt egy egész ruháért is ritkán adok, hogy van szíved kérni egy szegény családapától 2 forint 50 krajcárt egy rongyos mellényért. Adok érte húsz krajcárt.

Dacára annak, hogy pici megajánlotta az ócska mosómellény forgalmi értékét, sőt sok komédiázás közben 50 krajcárig ment, a gazdász nem tágitott. Pici elővette összes mókáit a hallgatóság nagy multságára, már 1 forintnál tartott, de az eladó nem engedett az árból és vállig dicsérte, hogy milyen finom mellényen kényszerül túladni. Végre összealkudtak két forintban, mit a vevő két zöldeskék bankóval sok sóhajtozás között le is rótt. Mikor aztán sietve elbúcsúzott és már indul kifelé, hozzálép az eladó. – Várj csak pici! Valamit benne feledtem – és már veszi is ki kezéből a mellényt, s annak zsebéből a három ezüstforintot. Hogy aztán, mikor visszakapta pici az elértéktelenedett ruhadarabot, milyen arcot vágott, és hogy arra milyen kacagás támadt, azt mindenki elképzeli.

Hát amilyen figurás alak volt ő kelme az üzletkörében, éppoly ellensége volt a Moccában, hol tipikus kávéházi alakként szerepelt. Ottan vitte a nagy szót, mikor emberszólás, meg dolgainak hánytorgatása került szőnyegre. Neki volt a legrosszabb szája azokban a folytonos csipkedésekben, évődésekben, melyekben a kávéházi közvélemény akkortáiban nagy volt. Itt tárgyalták az összes városbeli pletykákat, az összes újságokat az üzleti és családi életben. Hát, mondom, amilyen kis alak volt Pici Óvárott, annyira tudott legénykedni Mosonban, különösen „tartli-parthie”-jai alatt, melyeknél húséges kibicei képeztek auditoriumot.

Kártyapartnere rendszeren „Rittmeister Kohn” volt, kit bátran a kávéházi alakok közé lehet sorozni. Katonai rangját kétségtelenül ott nyerte és valószínűleg az volt az alapja, hogy a huszároknál tényleg szakaszvezetőségig vitte és a három vászoncsillagból csinálták a tréfás emberek kapitányi rangját. Különben daliás megjelenésű, fekete bajuszú, szép legény volt, foglalkozására ló ügynök. Szakmájában elsőrangú lóismerő, de többnyire bizonytalan keresettel. Ha ilyen volt és ötforintos jutalékok estek egy-egy eladott paripa után, - pedig még a szultán janicsár-zenekara részére is vásárolt egyszer csupa szürke csikót, - akkor nem létezett nagyobb úr, mint Rittmeister Kohn. Fess, és elegáns volt, hangosan parancsolt kávéházban, vendéglőben, ahol válogatott a legfinomabb ételekben. Gavallér pincérrel, cigánnyal, szegénnyel szemben, és nem egyszer haza vitt valami rongyos ruhájú vándorlót a lakására és tetőtől-talpig felöltöztette. Ha azonban elfogytak az öt forintok, ha nem volt kereset, akkor lekonyult a büszke bajusz, a Rittmeister kopottan, vedletten járt, kiskorcsmákban maradt adós a tizenkét krajcáros gulyással és Picivel a játék végén – t.i. ha veszteségekben volt – összeveszett és fizetés nélkül távozott. Néha heteken, hónapokon át tartott a szűk világ, míg megint megnyílt valahol a keresetforrás, és akkor megint gavallér volt.

Ott tanyázott állandóan a kávéházakban, csoda, hogy ráért közben, de már mint vén legény megnősülni, bár nem sokáig tartott ezen állapotja, és csak visszatért a cigányélethez. Ott játszódtott le élete egyik nevezetes eseménye, midőn tudniillik egy a játékába belekontárkodó kibicet úgy talált nyakon vágni, hogy az lefordult a székről és meg is halt. Persze, volt riadalom és Rittmeister Kohn csak úgy menekült a bajból, hogy a boncolás azt konstataálta, hogy az élemedett kibic nem közvetlen a pofon hatásától, hanem egyéb betegségi okokból halt meg. ...

Már egy évtizednél jóval több, hogy elköltözött az élők sorából dr. Flesch Salamon, mégis úgy tűnik néha, ha reggel az utcára lépek: most kell feltűnni, nagygallérú köpenyes alakjának az út közepén, mint jobbra-balra tekintgetve, meg vizitjeit megtenni. Nagy tudás, éles ítélőképesség, találó diagnostika biztosították részére azt a hírnevet, melynek, mint orvosi kapacitás messze vidéken örvendett, de melyet a bécsi professorok, hova nehéz betegeit küldeni szokta, is nagyra becsültek. Amellett barátja, bizalmasa volt minden családnak és nem egyszer gyakorolta a pater familias jogait, midőn valamelyik könnyelmű ifjút alaposan leszidott, sőt adott esetben nyakon is vágott, - de azután hűségesen gyógykezelt. Egy-egy betegeset annyira le tudta kötni érdeklődését, hogy naponta ötször-hatször is elment az illető látogatására, nem nézve azt, gazdag-e, szegény-e. Hiszen ott, ahol az ínséget látta, rendszeren letette az asztalra az orvosság árát is, ha megírta a receptet. Sokszor elkísértem késő este nádfödeles viskók közé, útközben hallgatva érdekes fejtegetéseit. Minden a világon érdekelte, mindenhez bölcs hozzászólása volt. Több mint negyven évig volt a városnak és messze vidéknek nemcsak orvosa, hanem a családoknak tanácsadó jó embere.

Minden embernek van valami gyengéje. A doktornak az ebéd, vagy vacsora utáni kalabriász a Moccában. Ott ült hosszúszerű gipszpipájából pőfékelve, a kibicek rajától körülvéve. Ott azután nem volt tekintély. Ha rosszul talált kijátszani, a társaság tagjai, kik nem mindig álltak szalonemberekből, félre tettek minden respektust. Egy alkalommal egy kibic kikapta kezéből a rosszul kiadott kártyát, ama dühös kifakadással: Sie san á Dokta? Sie san á Schinta?! A jó öreg még az ilyen drasztikus kibicelésen is csak mosolyogni tudott, nyilván érezte, hogy az eldurvult modor mögött is csak a szeretet van, no meg kártyázás közben, a Moccában nem szoktak az emberek a Bligny herceg nyelvén diskurálni.

Jó szónok is volt, utolsó éveiben népszerű közegészségügyi cikkeket is írt a helyi lapba, általában pedig olyan ember, ki minden tekintetben egyéniség. Nemcsak alak, de úgyszólván egy darab a régi Mosonból, amelynek nem győzzük emlegetni és ismételni a szívélyességét, kedélyességét, nyárspolgári levegője mellette kultúráját, intelligenciáját. Az

akkori emberek tették azzá a várost, minő volt és hogy ma már sokat nem találunk fel, mit a régi világból dicsérünk, úgy látszik, szintén csak az embereken múlik. ...

Apróságok a régi Moson vármegyéből. Mosoni emlékeimről szóló írásaimat befejezni készülök, mikor is önkénytelen adódik a feladat: a régi Moson vármegyéről megíratlan dolgokat összegyűjteni, és papírra vetni. Most volna annak ideje, mert nemsokára nem lesz ki- és miről emlékezzék. A vármegyének egyharmadánál nagyobb részét elcsapta kezünkről Trianon. ... Ami belőlünk megmaradt, azt nemes Győr vármegyéhez csatolták. Ebben beteljesedett a régi győri újságírók kánikulai vezércikkhiányban támadt ötlete: osszuk fel Moson vármegyét! Amint azt néhai Rákosi Viktor egy tárcájában meg is írta. ...

Ami tehát a Moson vármegyéről megírandókat illeti, azzal eddig nagyon szegényesen állunk. ... Pedig, de sok és érdekes adat volna összegyűjthető, ... A Boldogasszony felé törekvő utasnak már messziről int a kettős torony villogó pléhteteje és a lapos, unalmas külsejű községbe beérve, meglepetést kelt az apátság hatalmas temploma és klastromépülete. Ugyanott találjuk meg közelben talán az ország egyetlen falusi gettóját. Az impozáns zsidótemplom körül alacsony házikók csoportja szeszélyesen kanyargó pár szűk utcával, hol egyik háznak sincs udvara. Maga a földterület is Eszterházy hercegi tulajdon és csak a házak felépítménye az illető gazdáé, ki lakója is házának. A hitközség temetőjében a tizenhatodik század bécsi zsidóüldözés idemenekültjeinek sírkövei épp állapotban láthatók. Ha már ennél tartunk, meg kell említeni Köpcsény zsidótemplomát és paplakát, melyek magukban is régi építkezési nevezetességek, az ottani és az oroszvári sok évszázados zsidó temetőket, melyek sírkövei a szaktudománynak még sok dolgot adnának. ... „

De ki is volt Gálosi Soma? 1874-ben a Moson megyei Gáloson született Steiner (Soma/r.Sámuel) néven. 1883 őszén költözött szüleivel Mosonba. A Fő utcán laktak az egykori posta épületében, melyet „Szente”-háznak is nevezték. 1930-ban elköltöztek Budapestre.

Középiskolai tanulmányait a Magyaróvári Kegyesrendi Algimnáziumban kezdte meg. A pozsonyi Evangélikus Liceumban érettségizett, majd jogot tanult. 1903-ban megalapította és szerkesztette a Magyaróvári Hírlap című hetilapot. Később a Mosonvármegye című újságnak írt cikkeket. Írásai Nyugat-dunántúli és budapesti lapokban is megjelentek. A „Babszem Jankó” fővárosi élclap külső munkatársa volt. Tagja volt a Magyar Zsidó Lexikon szerkesztőségének, a Mosonról szóló részt ő készítette. Helyi hivatalnok éveiben, számvevőszéki tanácsosként, lokálpatriótaként viselkedett. Tagja volt a mosoni zsidó hitközség vezetésének. Az Országos Rabbiképző Intézet által kiadott: Évkönyv 1985-1991 szerint „Gálosi Soma az egykori Óbudai Zsidó Múzeum tudós megalapítója ... A közigazgatásilag 1872-ig Önálló Óbuda történetének, s ezen belül is elsősorban a kisebb-nagyobb megszakításokkal legalább 1349 óta fennállott, jelentős társadalmi és gazdasági szerepet betöltött óbudai zsidó hitközségnek volt egészen a részadatokig lehatoló, széleskörű tudással rendelkező ismerője és krónikása ... Gálosi Soma (Gálos, 1874 október 15- Budapest 1945 április 13) számvevőszéki tanácsos, a „Magyaróvári Hírlap” megalapítója, a „Múlt és Jövő”, valamint más folyóiratok állandó külső munkatársa, szűkebb páttriája, etnográfijának, folklórlójának „Mosoni emlékek” c. kis könyvével életre keltője.”

Éppen, hogy csak megmenekült a vészorszaktól, hisz Budapest felszabadulása után sajnos hamarosan meghalt.

1996. április 12-én kelt levelében menyje, (G.E-né) a következők szerint emlékezik apósára – Gálosi Somára és családjára: „Apósom 1944 október 15-én töltötte be a hetvenedik évét. Addigra már tudta, hogy Zsolt fia (építészmérnök) 1942-ben Novi-Oskolban (Keleti fronton) meghalt. Lányát, Dalmát – aki Tiszalökön orvos volt, - 1944 nyarán gyermekeivel

együtt elhurcolták. A 13 éves fiút és a 10 éves kislányt Auschwitzban elválasztották tőle, (többé nem tudott senki róluk). Őt tovább vitték, orvosként dolgoztatták 1945 márciusáig egy észak-németországi koncentrációs táborban, ahol tovább nem bírta és meghalt. 1944. Decemberében férjemet is elhurcolták Bergen-Belsenbe. Így érte apósomat a háború vége, testileg- lelkileg teljesen legyengülten, 1945 április 13-án halt meg. ... Még hozzá szeretném tenni, hogy mikor 1944-ben megalakultak a különböző u.n. védlevelek, visszautasította az idegen országok segítségét mondván, hogy nem adja fel magyarságát. ...Ugyanezt tette az első világháború után, amikor nem volt hajlandó felesküdni Ipolyságon a cseheknek. Áttelepült Magyarországra családotul, fiatalon nyugdíjazták, mint pénzügyi tanácsost". ...

A Moson megyei születésű, volt mosoni lakos Gálosi Soma életéről mi mosoniak, tudjunk ennyit. Aki nem csak, mint mosoni krónikás volt kiváló, hanem mint magyar ember is, példakép is lehetne. Mosonmagyaróváron a mosoni városrészben, 1990-ben utcát neveztek el róla, tiszteletére és emlékére, erről tudósítás jelent meg a „Mosonvármegye” című újság 1990. Október 26-ai számában.

Szeretett szűkebb szülőföldünkéből most már csak maradt a magyaróvári járás. Ezzel számunkra is vége annak az időnek, melyet a Monarchia a K. u. K. korszaknak emlegettek a régiek. Ezzel nagy változások indultak meg, vagy gyorsultak fel a mosoni zsidóság hosszú történetében is.

Az összefüggéseket, és a bekövetkező eseményeket sajátosan világítja meg egy 1945 karácsonyán megjelent könyv, Szécsy János „Az Ittfelejtett Nép” című munkája. Ezért idézünk egy fejezetből, amely meghökkenítő módon beszél hazánk zsidóságának történetéről, helyzetéről. Ezeken elgondolkodva egy új nézőpontot kapunk az eseményekhez.

„A rendi Magyarországon csak szorgalmas történészek találhatják modern értelemben vett kereskedelem és ipar nyomait. A kötött agrárgazdaság önellátó csereberélő volt és szükségletei közgazdaságtani értelemben úgyszólván alig voltak. A kereskedő nem csak azért hiányzott, mert a nemes megalázkodónak tartotta, a városi polgár saját kis szűk körére korlátozta és a jobbágy meg sem próbálhatta, hanem azért, mert nem volt kéznél vevő és nem volt kereslet. Később úgy tudtuk, hogy az öntudatos magyar nép mindig istenfélő undorral nézte le a kereskedést, mely nem méltó szabad emberhez; az ellenszenv okairól azonban bőszes részletekkel szolgál a gazdaságtörténet. A nép rosszul élt, de keveset dolgozott, jó föld rosszul megmunkálva is eltartotta a proletárnépességet és az egytelkes nemességet. A kereskedés munkával és törődéssel járt, s az akkori úttalan viszonyok között nem csekély fáradsággal. Akinek nem voltak szükségletei, nem érezte indítatva magát feleslegesnek látszó munkára. A szlovák parasztok és német polgárság ugyanakkor kitűntek kereskedő szorgalmukkal; igaz, hogy nem voltak földtulajdonosok. A 40-es évektől kezdve bizonyos kényszerűségek folytán idegen elemek keveredtek a zárt agrárrendszerbe: vízszabályozás, iparosító, kereskedő, vámvédő társulatok, hídépítés, vasút, gőzhajó, szövőszék. Választani kellett a kereskedés és teli csűrbe fulladás között.

Segítségül megjelent északról a zsidó bevándorlás. Az önkényuralom idején a nemzet a passzív rezisztenciával akarta megőrizni kiterjedését, de ugyanezzel a passzív rezisztenciával kicsúsztak kezéből az alkotmány valódi eredményei. Az ország fokozatosan visszacsúszott a kötött agrárgazdálkodásba; a forradalom és a jobbágyfelszabadítás egyelőre csak a parasztság jogi helyzetét változtatta meg. A passzív rezisztencia és a jozefinizmus rokonsága szembetűnő.

Ne tulajdonítsunk túlzott jelentőséget az önkényuralom alaki hibáinak. A közjogi nemzetet megfosztotta játékszerétől, lomtárba dobta a büvöletes közjogi szerkezetet,

rendeletekkel kormányzott és vérig sértette a lovagias katonanemzetet: nem engedte meg a magyar országgyűlésnek, hogy felajánlja emberanyagát az osztrák ármádiának.

De ne értsük félre: a tétlen ellenállás nem tunya böjt, hanem nemzeti megmozdulás. A passzivitás a Habsburgoknak szólt, de a rezisztencia a benyomakodó Európának. A nemzet félre nem érthető módon védekezett; tagadta a közjogi szabálytalanságot, az alkotmány sértést, a Bach-huszárok erőszakoskodását, de végül is magát az életet tagadta, mert az élet fenyegette a civilizációval, polgárosodással, gépekkel, vasutakkal és földmérőkkel. A nemzet, amely sohasem volt kortárs, nem kívánt szokásain változtatni.

A passzív rezisztencia nemzedéke teremtette meg a hazai „zsidókérdést” csakúgy, mint a későbbi ipari válságot és a dzsentrieszményt. Az abszolútizmus köré kerített nemzeti jajongás eltakarta a passzív rezisztencia társadalmi jellegét: a forradalom csendes fertőtlenítését és a jobbágyfelszabadítás közömbösítését. A nemzet hivatalos provincializmussal védekezett a közjogi és civilizálódási veszedelem ellen. Az érkező zsidóságot éppen csak nem fogadták tárt karokkal. ...

A műveletlen és kezdetleges zsidó tömegek a gazdasági élet fejlettebb formáival sem a nyugati vidékeken, sem a szász és sváb területeken nem tudtak megbirkózni. Közjogi észjárás szerint az ország újabb nemzetiséggel gyarapodott, amely azonban megvetett foglalkozásánál fogva nem osztozhatik a polgári jogokban. A zsidó proletáriátus egy nemzedék alatt a polgárság küszöbére ért, a második már polgárosult, vagyont gyűjtött, kivívta a recepciót és első asszimilációs sikereit aratta. Ez mutatja a lehetőségek arányait, melyeket az ország a legcsekélyebb megfontolás nélkül idegeneknek juttatott. ...

A zsidóság azonnal lázas tevékenységbe fogott, nemcsak a napi életet, de jövőbeli reményeit illetően is. A hatvanas években már egészségtelen különbség van a kereskedelmi életben elhelyezkedett németek, csehek, zsidók és a magyarság között, amely még mindig az államalkotást tarja egyetlen méltó feladatának. ...

Iparosodás, polgári konjunktúra és urbanizálódás. A német és zsidó elem számára a polgárság emelkedés volt, a középnemességnek csendes szégyen, melyet csak diplomával, vagy hivattal lehet eltakarni. Meglepően éles a választóvonal a honoratior és virilista polgárság között, mert az egyik oldalon a jogász-hivatalnok középnemesek, a másik oldalon a német-zsidó-cseh kereskedőosztály helyezkedett el. A polgári virágkor érett gyümölcsként hullott a zsidóság ölébe. ...

A zsidóság hasonult nyelvben, magatartásban, elsajátította a közjogi fikciót és a közkeletű magyarkodás kötelező fordulatait, hűségesen, sőt túlzott lelkesedéssel szolgálta a birodalmi gondolatot, de megmaradt kereskedőnek, városlakónak és jómódúnak. ...

A zsidóság haszonért kereskedett, de mert az egész országgal kereskedett, az egész ország hasznát nagyban-egészen lefölözte. Egy nép, mely emberemlékezetet meghaladó idő óta a feleslegből élt, meg kellett, hogy gyűlölje a jövevényt, aki a szándéktalan feleslegből előre megfontoltan hasznot préselt. Sem a közjogi nemzet, sem a tömegek nem voltak hajlandók tudomásul venni, hogy a bevándorló zsidóságot a nemzet maga szerződtette az alantas gazdasági tevékenység ellátására. ...

Térjünk vissza a zsidóság politikai szerepéhez. Gazdaságilag körülbelül mindent elért, amit olyan országban elérhetett, ahol a közjogi nemzet reprezentálásából él. Máris biztosította a „széles néprétegek” ellenszenvét, hiszen vállalta a hivatásos bűnbak-ságot. Oroszlánrésze volt a pénzügyi és kereskedelmi politikában és Budapesten kezdett kizárólagosságot kapni. A század végén már politikai becsvágyak fűtötték a zsidóságot, de a

politikai egyenjogúsítás elől a közjogi nemzet mereven elzárkózott. A zsidóság mindenáron szerepet akart a politikában, ez az asszimiláció természetes következménye olyan országban, mely az élet megnyilvánulásai közül csak a napi politikát veszi komolyan. ...

Az ellenforradalom után a zsidóságot felelősségre vonták, mert annak idején nem sajátította el a közjogi nemzet életformáját, azt a bizonyos életformát, melyből kizárták. A szegedi gondolat és keresztény középosztály név alatt újjászülető közjogi nemzet a zsidóságot tette felelőssé a kapitalizmusért, a polgári kultúráért, az urbanizálódásért és a kereskedelemért. Senki sem kérte számon a nyelvrontást, a germanizálást, a német selejtkultúrát. A polgárság hatalmi bukása után a zsidóság valóban idegen elem lett a vidéki országban, hol európai, városi és civilizált életformájával egyszerre sehová sem tartozott. Kirekesztették a romantikus-rendi-közjogi epikából és ezzel megszűnt asszimilálni lenni; ha a magyarság romantikájában nem részesedhetett, az együttélés nyelvi és kenyérkereseti tényé egyszerűsödött. Politikai hatalmát elveszítette, de a közvéleményt, a sajtót, a polgári kultúréletet csak a legutolsó években tudták kivenni a zsidóság kezéből. Gazdasági befolyása és anyagi fölénye azonban megmaradt; veszélyes aránytalanság a másodrendű állampolgár és a virilista kettős szerepe között!

Ha a zsidóságnak van némi politikai ösztöne, szembeszáll a szegedi gondolattal, mely a vidéki kispolgár nevében halálra ítélte az európai városiakot, a polgárság utolsó képviselőjét. De hiába tagadta ki a közjogi nemzet: a zsidóság mindegyre felajánlotta szolgálatait az ellenforradalomnak. ...

Míg a magyar egyetemek megyei-jobboldali tudakosságot terjesztettek, a zsidó fiatalság fölényes szellemi fegyverzetben tért haza külföldi egyeteméről. Sohasem tudott felfelé jutni, mert az állami paradicsomból kizavarták, ezen túl tehát a legkiválóbbak támasztottak versenyt az átlag-orvosnak, átlag-mérnöknek és átlag-jogásznak, miért is a keresztény középosztály ismét alulmaradt. Ekkor terjedt el az a vélemény, hogy a zsidók szívják el a vért az ország ereiből.

Míg a válság éveiben a középosztályt az állam tartotta el, a zsidóság önmagáról gondoskodott; az ÁDOB diplomása és a zsidó „bankfiú” közül ismét a bankfiú élt jobban. A keresztény középosztály tudomásul vette, hogy hiába lett az ország korlátlan tulajdonosa, mások, akiket a tulajdonból kizárt, jobban élnek, mint a boldog birtokosok. Röviden: hatalmát addig nem élvezheti, míg a zsidóságot el nem tünteti. Ettől kezdve a magyar államszemlélet, belpolitika, kormányrendszer és közvélemény egyetlen problémát ismer: a zsidókérdést. A magyar zsidóság életét csak külpolitikai megfontolások és a középosztály gyávasága hosszabbította meg 1944-ig, mert a lelkekben a tömeggyilkosság régen elhatárolt és befejezett.

A zsidókérdés volt a magyar állami élet egyetlen jelensége, amely megfogalmazható formában elhatolt a közjogi nemzet tudatáig; valószínűleg azért, mert olyan elvet jelentett, melyet a vidéki kispolgár rémuralma nem tűrhetett meg. (Nem véletlen, hogy a vidéki zsidóságot érte utol a végzet.) A zsidóság három ténynek köszönheti szomorú dicsőségét: gazdasági szerepének, a germanizálásnak és annak, hogy elcserélték egy országért. A zsidóság kedvéért váltotta fel politikánk a magyar jelzöt a keresztény jelzővel, mert a jobboldali politika kimutathatóan sohasem jelent többet antiszemitizmusnál. Szociálpolitikánk a zsidóság alkotmányos jogfosztására támaszkodott; a régi nagy-magyar romantika helyett a turáni antiszemitában láttuk az igazi magyart.

A második világháború jelenlétét a magyar közvélemény csak 1943-ban eszmélte, mert láthatárát betöltötték a zsidótörvények. A nemzetiszocializmus páratlan hódítását annak köszöni, hogy felszabadította a Szent Bertalan éj latens vágját. A német szövetség önmagától

értetődött és „Ding an sich”-é vált, nem mert külpolitikailag, katonailag vagy az államrezón szempontjából helyesnek tartották, hanem mert a zsidókérdés megoldását jelentette. A keresztény középosztály a második világháború alatt ördögi jelentőséget tulajdonított a jogfosztott és elszegényedett zsidóságnak, ország, politika, háború, revízió, jólét, és jövő egyetlen vízióban öltött testet: a „zsidók likvidálásában”. ...

Csak a teljes összeomlás szélén és hatszázezer zsidó elhurcolása után eszmélt a közjogi nemzet, hogy cserébe az állami függetlenséget, az alkotmányos szuverénitást és háborús részvételét kellett adnia. Bizonyára jellemző adat lesz késői történetének számára, hogy hazánk volt az egyetlen európai ország, mely szószerinti értelemben nem vette észre, hogy megszállták. A magyarországi zsidóság elhurcolása Orgovány, a frank-hamisítás, a marseille-i királygyilkosság, és az újvidéki mézszárlás után a közjogi nemzet ötödik tette, amellyel hírünket a világban megrontotta.

A magyar zsidóság nem érdemelte meg sem a pusztulást, sem a mártíromságot. A közjogi nemzet ernyedte gyávaságának köszönhető, hogy tűzcsovával szolgált egy egész ország felgyújtásához. Méltatlanabban soha túl nem becsülték, mint mikor elcserélték állami függetlenségünkért, és hitványabban magát nép meg nem alázta, mint vérpadra küldésükkel a közjogi nemzet.”

Ha visszatekintünk a zsidóság múltjára, azt látjuk, hogy mindig voltak váltakozva könnyebb és nehezebb időszakok. Talán a nehezebb volt a több, a hosszabb. Így volt ez Európában, országunkban, de a mi vidékünkön is. Ezt mutatják a következő idézett részek is:

Venetianer Lajos: „A magyar zsidóság története” c. könyvében írja: „Ez a helyzet adta meg az 1884. évi képviseléválasztás színét és velejét. Az egész országban „zsidó” volt a jelszó, melynek nyomán mindenütt izgalom kelt, számos helyütt zavargás járt, sok vidéken fosztogatás dúlt, és nem egy esetben életben is kár esett... A féktelen agitáció és jogsértés közben lefolyt választás eredménye a következő 17 antiszemita képviselő volt: ... Nendtwich Károly (mosonmegyei Zurány), ...”

Reményi Gyenes István: „Ismerjük őket?”-ben írja: „A kiváltságait féltő, javarészt német származású polgárság és a céhek által felgyújtott tömegek többhelyütt pogromszerű zsidóüldözést hajtottak végre a városokban, Pozsonytól Pécsig – hiába szólt ellene Kossuth, Vörösmarty, Petőfi. Idézet Petőfi nyilvánosságra hozott naplójából, 1848. Március 20.:

„De a legszomorúbb az, hogy nincs olyan gyalázatos ügy, melynek pártfogói, apostolai ne támadnának. Ezen égbekiáltóan igazságtalan zsidóüldözésnek apostola lett néhány zugprókátor, kik most széltire prédikálnak a zsidók ellen, s aki az igazság mellett szót emel, arra e megvetendő hamis próféták elég szemtelenek azt kiáltani, hogy a zsidók által meg van vesztegetve. A nyomorúk! Nem tudják, vagy nem akarják hinni, hogy önálok becsületesebb emberek is vannak, kik nem a szennyes önérdek rabszolgái, hanem a tiszta igazság és humanizmus barátai.”

Dr. Karácsony István helytörténetében is említést tesz a hátrányos megkülönböztetésről: „Környékünkön elvéve, sajnos előfordultak a rasszizmusnak kisebb megnyilvánulásai. Rehberger József darnói zsidó írja a főszolgabírónak a levelében a következőket: „1878. Október 3-án reggel 8-9 óra között Püskire gyalog mentem, s ez alkalommal Püski falu végén 4 vagy 5 munkás osztálhoz tartozó férfival találkoztam, midőn el akartam őket kerülni, egyik azzal a kifejezéssel támadt meg, hogy Kutya Zsidó, hová mész, erre én azt válaszoltam, micsoda jognál fogva szólít engem ily gyalázatos kifejezéssel, holott

még soha tudtommal még nem is láttam, erre azt nyertem válaszul, ne sokat beszéljek, mert az ő határokba vagyok, s agyonvernek. Ezen kifejezésük után elkezdtek maguk között suttogva beszélni, én az alkalmat felhasználtam, s elfutottam, mert ha ezt nem teszem, mindenesetre bántalmaztattam volna, sőt midőn már messze elhagytam őket, még akkor is minden gúny kifejezésekkel illettek, büdös, huncut zsidó, többet a távolság miatt kivenni nem tudtam.

Én a támadókat nem ismertem, a kerületi Jegyzőséghez folyamodtam, nyújtson segítséget az illetők felismerésére. Egy községi Elöljáróval együtt kimentem a határba, s az illetőket kukoricaszedéssel foglalkozva megismertem. A megjelent községi Elöljáró az illetők névsorát a következőkben ismertette velem: Körmendi Mihály, Karsai István, Géczi István, Kovács Kálmán püski lakosok. Körmendi Mihály volt az, aki megtámadt, s agyonverési kifejezést utánam kiabált.

Tekintve, hogy én ezen embereket tudtommal még soha nem láttam, semmi néven nevezendő üzleti, vagy egyéb összeköttetésbe nem voltam, úgy a megtámadásra semmi alkalmat nem szolgáltatam, a megtámadás csakis a fajgyűlöletnek, a rosszlelkűségnek a befolyása.

Ha ezen törvénybe ütköző cselekvések a fent nevezetteknek büntetlenül hagyatnék, akkor darnói zsidónak még a faluból sem volna szabad kimenni. A múlt hó utolsó napjaiban a zseli község bíró udvarában találtatott egy zsidót gyalázó, s agyonveréssel fenyegető irat, s ez ügyben tudtommal még mai napig semmi vizsgálat sem eszközöltetett, nem tudom, a közönységet minek tulajdonítsam? Hanem mindenesetre, sajnos állapot egy alkotmányos államban ily elhanyagolt személy, s vagyonbiztonsági helyzet.

Én megkértem a kerületi Jegyzőséget, hogy ez ügyben tegyen hivatalos jelentést tekintetes Szolgabíró úrnál, megtörtént-e a jelentés, nem tudom. De én bátor voltam ez alkalommal a tekintetes Szolgabíró úrnak tudomására hozni.

Tisztelettel esedezem a Tekintetes szolgabíró Úrhoz, méltóztassék a túl lapon nevezetteket a folyó hó 3-án rajtam elkövetett sértegetésért, s útonállásért rendőri úton a törvény szigorával megfenyíteni. Hogy én mily viseletű vagyok, az kitűnik az ide eredetbe csatolt helyhatósági bizonyítványból. Ha kívántatni fog a jelenlegi lakhelyemről, illetőleg Darnó községi Elöljáróival és bizonyíthatom a magam viseletét.

Maradok a Tekintetes Szolgabíró Úrnak alázatos szolgálója: Rehberger József, darnói lakos, vendéglős.” (Megjegyezzük, hogy dr. Karácsony Istvánnal ellentétben, a levél teljes szövegét idéztük.)

Tuba László – Lukács Albin – Bacsó András: „Mosonmagyaróvár és vidéke munkásmozgalmának története” című feldolgozásból figyelemreméltóak a következő részek: „1919. Augusztusában a proletárhatalom bukásával „Egyre gátlástalanabban folyt a szocialista, antiszemita és kommunistaellenes uszítás. .. Terjedőben voltak itt is az antiszemita, antidemokratikus és fasiszta eszmék. ... A fegyveres testületek tagjai mellett a falusi burzsoázia a kispolgárság szélsőséges elemei is bekapcsolódtak a proletárdiktatúra volt vezetői, a vörös katonák és a zsidók elleni hangulatkeltésbe, és leszámolásba. Az egyébként nagyon konzervatív Szontagh, Moson vármegyei kormánybiztos 1919. Október 6-án körlevelet küldött a főszolgabírókhoz, hogy a pogrom jellegű mozgalmakat előzzék meg. ... A Moson megyei katonai parancsnokság panaszt tett fölöttes szervénél, mert a boldogasszonyi jegyző egy un. propaganda hadnagy beszédét „hülyeségnek” nevezte, és nem engedélyezte, sőt a katonaság által kiragasztott zsidóellenes falragaszokat másnap leszedette. ...

Moson vármegye katonai parancsnoksága arról tájékoztatta az alispánt, hogy „Május 1-ére (1920) tervezett kommunista puccs miatt Grünwald Samut és társait a katonai rendőrség őrizetbe vette. ...A szombathelyi katonai körletparancsnok 1921 május 31-én örvendezve jelentette, hogy Moson megyében végre kimondottan keresztény hazafias irányú hetilap jelent meg. A Nyugati Hírlap szélsőségesen reakciós, antiszemita keresztény hazafias irányú hetilap jelent meg, amelynek engedélyezését a főispán a Mosonvármegye című hetilappal összefonódott zsidó klikkel hosszú ideig szabotálták, s végül a belügyminiszter engedélyével jelent meg! ...

A magyaróvári kerület képviselője 1921. Február 22-én a nemzetgyűlésben követelte az internálások korlátozását és bizalmat kér az SZDP-nek. 1921-ben valóságos hajsza indult ellene, hazaárulónak nevezték, mert a szomszéd népekkel való együttműködést hirdette, szabaddkőműves liberálisnak, mert a demokratikus erőkkel keresett kapcsolatot, zsidóbarátnak, mert elítélte a faji megkülönböztetést és elnyomást. Levelezését elkobozták, barátját és titkárát, sőt rövid időre őt magát is letartóztatták 1920 novemberében. Gisswein kezdett visszavonulni, megvált magas egyházi tisztségétől, de vállalta a liberális katolicizmus örökségét. ...

Az ellenforradalom fasiszta elemeket is hordozó konzervatív ideológiája szembeállította a „keresztény magyar” parasztot és középosztályt a „nemzetietlen” munkásosztállyal és a zsidósággal, akiket felelőssé tettek a forradalomért. Az ellenforradalom legszélsőségesebb, legreakciósabb, legagresszívabb csoportjának eszménye, a „szegedi gondolat”, amely a keresztény fajvédelem” és az agrárius gondolat egysége volt, Mosonmegyében is hirdetőre talált. ... Az ellenforradalmi korszak kezdetétől ideológiájának szerves eleme volt az antiszemitizmus, a zsidók és más fajok gyűlölete és a magyar faj magasrendűségének hirdetése. A keresztény pártok 1919 szeptember 12-i szervezkedő gyűlésére Magyaróváron zsidóellenes fölkiáltások támogatták a keresztény nemzeti eszmét dicsőítő szónokokat. ...Sigray kerületi kormánybiztos 1919 szeptemberében körlevelet intézett a közigazgatási hatóságokhoz és csendőrséghez, hogy a belső rend helyreállítása érdekében kövessenek el mindent, hogy a zsidók elleni „fosztogatások”, bántalmazások és gyilkosságok pogromok többé elő ne forduljanak. ...

Jól illusztrálja a helyzetet a szombathelyi katonai parancsnokság jelentése, amely antiszemita hangulatkeltésre alkalmas sajátos magyarázatot ad a magyaróvári munkanélküliségre. E szerint a magyaróvári lőporgyárban sok zsidó dolgozik, akiknek elfogott leveleiből kiderül, hogy távolban élő rokonaiknak is a gyárban szereznek állást, így a helyi leszerelt katonák és a Magyaróvárra menekült magyarok nem tudnak elhelyezkedni. A helyi reakciósok igyekeztek azt a látszatot kelteni, mintha a nyugati részek Ausztriához csatolását csak a zsidók szeretnék, sem a horvátok, sem a németek nem pártolják. ...

Hirschler Oszkár mosondarnói lakostól 1926-ban a magyaróvári főszolgabíró azzal tagadta meg a kocsmai iparendélyt, hogy a Tanácsköztársaság idején tanácsstag volt. ...

Nagy gondot fordítottak a tanuló ifjúság vallási és hazafias nevelésére. A magyaróvári gazdasági akadémián 1923 májusában katolikus sajtó napokat tartottak, amelyeken Németh Vince plébános, Neuberger Ferenc képviselő és Bangha Béla jezsuita szerzetes mondott dörgegelmes beszédeket a züllött, liberális, hazafiatlan zsidó sajtó ellen. ...

A vas és fémmunkások Sport Clubjának megalakítására, amelyre a magyaróvári főszolgabíró elutasító határozatot hozott azzal az indoklással, hogy a Mosoni Levente Egyesület ugyanazt a célt szolgálja, aki sportolni akar, menjen oda. A főszolgabíró ajánlatát akkor tudjuk értékelni igazán, ha megismerkedünk annak a levélnek a tartalmával, amit a Mosoni Levente Egyesület Futball Szakosztálya 1925. június 9-én írt a főszolgabírónak,

megneszelvén a munkások tervét. A levente egyesület levele szerint a tervezett vasas egyesület tagjai „mind zsidó költők és szociáldemokraták”, akik becsmérlik a levente egyesületet és elcsalogatják onnan a sportolókat. Kérték, hogy a főszolgabíró „3 csendőrt vasárnap és ünnepnapokon rendelkezésükre bocsátani kegyeskedjék, hogy az ily taknyosszájú zsidó költőket és nemzetünk rovására élösködő szocialistákat a pályáról eltávolíthassuk.” ...

Tulajdonképpen elérkeztünk emlékezésünk fő témájához: a vészidőkhöz, melyet neveznek Holocaust-nak, Soá-nak, de mi maradjunk a vészidők név mellett. De mikor is kezdődött? Az 1920, az 1930-as, az 1940-es években? Ekkor és akkor is, de ha pontosabb dátumot kívánunk megjelölni, akkor az 1938-ban megjelent 1938. XV. tc., köznyelven csak első zsidótörvény kihirdetésekor.

A mosoni zsidóság akkori érzéseiről, félelméről nincs írásos emlékün. Nem tévedünk azonban, ha ezeknek az érzéseknek a bemutatására idézünk Domán István: „A Győri Izraelita Hitközség Története (1930-47)” könyvéből:

„Az 1937-es év még semmi változást nem hozott a győri hitközség életében. ... A hitközség vezető rétege, amilyen jól látta a hazai zsidóság hanyatlásának, és így a győri közösség lassú süllyedésének az okait, olyan vak volt az ellenforradalmi rendszer valódi céljait illetően. Egy-egy politikus kétértelmű kijelentésében azonnal hajlandó volt a demokráciára való törekvést felfedezni. Optimizmusukból még azok a zaklatások sem tudták kikökkenteni őket, amelyek már részben nyílt megnyilvánulásai az antiszemitizmusnak. ...

Ezek után könnyen elképzelhető, milyen váratlanul és megrázóan érte a zsidóságot Darányi Kálmán miniszterelnök 1938. Március 5-iki hírhedt győri beszéde. Ekkor kiderült, hogy a hivatalos Magyarország, az ellenforradalmi rendszer urai, egy húron pendülnek a nyilasokkal.

A miniszterelnök győri beszédében jelentette be, hogy törvény készül a „zsidóság gazdasági térhódítása” ellen. A máskor oly lassú magyar törvényhozás, most villámsebességűvé gyorsult és alig egy hónap múlva már a képviselőház előtt volt a törvényjavaslat: az ügyvédi, mérnöki, és orvosi kamarák tagjai, továbbá a vállalatok alkalmazottai közül a jövőben csak húsz százalék lehet zsidó származású.

Maga az a tény, hogy éppen Győrben hirdették meg a zsidótörvény bevezetését, ugyancsak elgondolkasztató. Ugyanis országos jelentőségű ügy volt ez. Nem beszélve arról, hogy a magyarországi zsidóság többsége a fővárosban és környékén lakott. Semmi nem indokolta, hogy ne Budapesten jelentsék be.

Talán a nemzetközi helyzet ad némi magyarázatot a kérdésre. Az „Anschluss” ideje ez. Az Osztrák Köztársaság végnapjait éli. Egy hét sem telik el Darányi miniszterelnök beszéde után és Hitler csapatai megszállják Magyarország nyugati szomszédját. A zsidótörvény bejelentése az osztrák határhoz közel eső Győrben gesztus lehetett a náci eszmék elfogadásának irányába.

A győri hitközség vezetői számára mindenestre jeges zuhanyként hathatott a zsidótörvény meghirdetése. ... A kétségbeesés igen magas fokra hágott a győri zsidóságban Darányi Kálmán beszéde után. Mintha már ekkor rádöbbenek volna sorsukra...

A katasztrófa váró hangulatot talán a náci csapatok Lajtán túli hirtelen megjelenése idézhette elő. A győri zsidóságot különösen súlyosan érintette ez az esemény, mert számos innen származó zsidó élt Ausztriában, főleg Bécsben. Sok győri család tekintett

aggodalommal nyugat fele és rettegett az újabb hírektől, amelyek ebben az időben, csaknem mindig rosszak voltak. ...

Ugyancsak a győri hitközség titkára emlékezett meg jelentésében a Burgenlandból kiűzött és a szomszédos Rajka község határában, egy dunai uszályhajón 6 hónapig veszteglő hittestvérek sorsáról, akiknek ellátása nehéz feladatot és sok munkát okozott a győri hitközségnek.”

Fogarassy László „Ligetfalú és a Pozsonyi Hídfő Története” című könyvében a következőket írja:

„Az Anschluss kapcsolatban a lakosság hangulata megoszlott. A német megszállás után egy hónappal, 1938. április 15-ről 16-ra virradó éjjel olyan megdöbbentő esemény történt, amivel a törvénytisztelő emberek közül még a németbarátok sem számoltak: az SA emberei összeszedték a Köpcsényben található zsidókat a rabbival együtt, a Dunához szállították, majd a Kasmacher-sziget közelében csónakokon átvitték őket a kavicszátonyra, amely már csehszlovák területen volt, s ott sorsukra hagyták őket. Összesen ötvenegyen voltak, köztük 10 asszony és 11 gyerek. Dr. Jusko pozsonyi rendőrigazgató nem volt hajlandó a kitelepített burgenlandi zsidókat határátlépési igazolvány nélkül befogadni, s jelentette az eseményt a prágai belügyminisztériumnak. Ez azonban a menedékjogot nem adta meg, és elrendelte a kiűzött zsidók visszaküldését. A pozsonyi zsidó hitközségek élelmet és ruhaneműt gyűjtöttek nekik, s magánál Hodza miniszterelnöknél is közbenjártak az érdekükben. A kitoloncolt zsidók két napot töltöttek a rendőr-igazgatóság fogdájában, egy éjszakát pedig a Popper-major (Antonienhof) egyik szénapajtájában. Innen a csehszlovák rendőrök a fácánkerti erdő közelében magyar területre tették át őket. A magyar határőrök közülük 35 embert elfogtak, s ezeket Köpcsény mellett az osztrák határon visszatoloncolták. A többieket, akik utólag kerültek elő, a magyar hatóságok Rajkán egy elhagyott házban szállásolták el. Rajka javarészt német földművesei segítették őket élelmiszerral, ágyneművel és tüzelővel. A pozsonyi interveniálások konkrét eredménye az volt, hogy egy Pozsonyban veszteglő francia uszályhajó személyzete azt az utasítást kapta, vontasson le Rajkához, s ott vegye föl a köpcsényi zsidókat.

A magyar határőrök által visszazavart 35 zsidót a köpcsényi SA elfogta, visszakísérte Köpcsénybe, majd magyar területre tette át. A magyar hatóságok ezeket is a francia uszályon szállásolták el, ahol rajkai lakosok élelmezték őket. Knickerbocker közismert amerikai újságíró 1938 pünkösdjén (június 5-6) Pozsonyban tartózkodott, hogy riportot írjon az autonomisták és ezt követően az agrárpárt népgyűléséről. Tudomást szerzett a rajkai „úszó ghejtőről”, föl is kereste, s még mindig talált ott 57 embert. További sorsukról csak annyit tudunk, hogy Magyarországról is kivándoroltak, és a második világháború után nem tértek többé vissza Köpcsénybe.”

Foglalkozik a burgenlandi zsidók kiűzésével a Scheiber Sándor szerkesztette (1981/82) Évkönyv is, amely a következőket közli (219-221 oldal):

„A burgenlandi zsidók elűzése. A pamhageni csendőrparancsnokság jelentése a Neusiedl am See-i járási főnökségnek Bernhard Kollmann ügyében, 1938. június 10.

Az illmitzi zsidó kereskedő, Bernhard Kollmann (Nr. 331.) üzlethelyiségét 1938. április 4-én a pamhageni Gestapo külszolgálat lezárta és lepecsételte.

Kollmannt családjával 1938. április 16-án Magyarországra toloncolták, ahonnan 1938. április 28-án a magyarok újra visszatoloncolták Ostmarkba.

A „Times” jelentése a Dunába kitett kittseei zsidókról, 1938. április 20. Vasárnap éjjel a magyar határtól nem messze fekvő kis csehszlovák város, Theben lakosai segélykiáltásokat hallottak a Duna felől. Felfedezték, hogy 51 burgenlandi zsidó szorong egy, a Dunában levő hullámtörőn. A lakosok megtudták, hogy az SA, miután kiutasították őket Ausztriából, ide helyezte őket, és nem tudták átlépni a cseh határt. Partra vitték, aztán másnap Magyarországra toloncolták őket. Sorsuk bizonytalan. Ha a magyar határőrök felfedezik őket, akkor valószínű, hogy újra visszatoloncolják őket az osztrák –német vagy csehszlovák határra.

A „Neue Zürcher Zeitung” jelentése a Dunába kitett kittseei és deutsch jahrndorfi zsidókról, 1938. április 24.

Prága, április 21. (United Press). – Ideérkező jelentések szerint néhány nappal ezelőtt egy falon, mely Thebennél (...) a senkiföldjén Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia között a Duna közepén emelkedik, 51 zsidót (...) fedeztek fel. A zsidók elmondták, hogy Ausztriából utasították ki őket, de az országot nem tudták elhagyni, mert a magyar és csehszlovák határ számukra zárva van. A csehszlovák hatóságok utasítására a csoportot Magyarországra vitték, ahonnan azonban nagy részüket újra visszaküldték Ausztriába, ahol közülük 35-en védőőrizetben vannak. Diplomáciai tárgyalások eredményeképpen egy francia vontatóhajónak – a Duna nemzetközi folyam – amely jelenleg a magyar határvárosban, Rajkán van, kell a még Magyarországon maradt 15 zsidót és egy csomó más menekültet felvennie. (...) Addig kell a vontatón maradniuk, amíg az ügyre nem találnak „nemzetközi megoldást”.

A deutsch jahrndorfi csendőrparancsnokság vizsgálati jelentése a Dunára szállított zsidókról, 1938. május 31.

Dr. Vestner járási főnök úr 1938. május 23-i szóbeli utasítására az itteni postakörzetben lakó és illetőségű zsidók személyi adatai:

Hauser Alfred, szül. 1885. november 11-én Parndorfban, Neusiedl am See járás, birodalmi német áll. polg. izraelita, házas, fodrász és marhaközvetítő, lakott Pamaban, 70. sz. Neusiedl am See járás (jelenleg állítólag Oroszváron, Magyarországon, egy gőzhajón), tud írni, olvasni. Felesége: Hauser Mária. (...) Három gyermeke van.

Weiner Max, szül. 1887. augusztus 10-én Pamaban, bir. német áll. polg., izraelita, házas, kereskedő, lakott Pamaban, 36. sz., Neusiedl am See járás, tud írni, olvasni, vagyontalan, hat gyermeke van. (jelenleg Oroszváron tart.)

Hauser Rosa, szül. 1878. december 12-én Parndorfban, Neusiedl am See járás, bir. német áll. polg., izraelita, hajadon, vegyesárkereskedő, lakott Pamaban, 81. sz. (jelenleg Oroszváron tart.)

B/ A burgenlandi zsidók elleni üldözési és kisajátítási intézkedések.

A frauenkircheni Jeanette Tauber életpályájából 1938-1945., 1951. június.

Én, Jeanette Tauber, 1934. óta a Moses Tauber frauenkircheni fanagykereskedelmi cég egyedüli tulajdonosa voltam. Ezt a jólmenő vállalkozást 1938. március 13. után Konrad Greilberger árjásította és a Moses Tauber céget 1941. október 29-én törölték a cégjegyzékből. Az árjásítás következtében elvesztettem egész egzisztenciámat. (...)

Mint zsidó, magától értetődően el kellett hagynom Ausztriát, és emigrációba mentem Palesztinába, miután előtte a legrosszabb körülmények között két évet kellett eltöltenem a garanyi (Magyarország) koncentrációs táborban. (...)”

A kiűzött zsidók megalázó, embertelen sorsa teljesen világossá tette mindenki előtt a veszélyt, amely a magyar zsidókra is a közelben leselkedett, ugrásnyi távolságban...”

Ez itt is így volt, hisz Győr, Moson és Pozsony Közigazgatásilag Egyelőre Egyesített Vármegyék-ben voltunk. Az említett rajkai esemény már itt nálunk, a mosoni tájon történt. Mikor az ország belsejében még nagyon sokan azt gondolták, hogy a magyar hatóságok zsidóellenes intézkedését nem is kell komolyan venni, a mosoni tájon már félelmetes dolgok történtek. Az ideűzött, menekült zsidókat a rajkai, mosoni, győri hitközségek segítették, támogatták. Sorsuk ismert volt a mosoni, győri zsidóság körében, a vezetők biztosan tudtak az ügyekről. Gondolható, hogy az országos vezetést is értesítették. A nagy kérdés az, hogy milyen következtetésre jutottak, ha egyáltalán értékelték a helyzetet? Ha jól belegondolunk, jogosan merül fel az a gondolat, talán ezek voltak az első gettózások, amiben magyar hatóságok is részt vettek?